

Elman Quliyev, Aytən Abbasova,
Vüsalə Zeynalova, Leyla Kərimova, Könül Sadıqova

TÜRK

XALQLARI ƏDƏBİYYATININ
YARADICILIQ PROBLEMLƏRİ

**ADPU "Türk araşdırmaları" elmi-tədqiqat mərkəzi
(2007-2010)**

**ADPU-nun rektoru prof. Yusif Məmmədov və Türkiyənin
Azərbaycandakı səfiri Hulusi Kılıç mərkəzin açılış lentini kəsərkən**

**Türkiyənin Hacəttəpə və M.A.Ərsoy universitetlərinin professor və
müəllim heyəti «Türk araşdırmaları» mərkəzində**

Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmranlıq vardır.

MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏR

* * *

Dərdini söyləmək və türklərin könlünü fəth etmək üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur. Əgər kimsə öz qövmündən ayrılaraq türklərə sığınsa, o, bütün qorxu və bəlalardan xilas olar...

MAHMUD KAŞĞARI

* * *

Nə mutlu türkün deyənə.

ATATÜRK

* * *

Qədim dövrlərdə «Dədə Qorqud», «Manas», «Alpamiş», «Koroğlu» dastanları, xalqlarımızın hamısına mənsub olan dahi şairlərimiz, yazıçılarımız – Nizami, Yunis İmrə, Əlişir Nəvai, Füzuli, Nəsimi, Məxtumqulu, Abay və digərləri xalqlarımızın tarixini, mənəvi dəyərlərini əks etdirən, xalqlarımızı dünyaya tanıdan ölməz əsərlər yaratmışlar və bunlar nəsillərdən-nəsillərə xalqlarımızı özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlər, o cümlədən ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə etmiş, hazırlamış, vətənpərvərlik, vətənə sdaqət hisslərini daim gücləndirmişdir.

HEYDƏR ƏLİYEV

* * *

*Türkün dili tək sevgili, istəkli dil olmaz,
Özgə dilə qatsan, bu əsil dil əsil olmaz.*

M.ŞƏHRİYAR

Elman Quliyev, Aytən Abbasova,

Vüsalə Zeynalova, Leyla Kərimova, Könül Sadıqova

Arx-255840

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATININ YARADICILIQ PROBLEMLƏRİ

(dərs vəsaiti)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin
21 dekabr 2009-cu il tarixli 1437 sayılı
əmrilə dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir*

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BAKİ-2010

Kitabın çap olunması ADPU-nun «Türk araşdırmaları» elmi-tədqiqat mərkəzinin 30 sentyabr 2009-cu il tarixli iclasında qərara alınmışdır.

Elmi redaktor:

HİMALAY QASIMOV
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

NİZAMİ CƏFƏROV
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

AYDIN ABIYEV
filologiya elmləri doktoru, professor

ARİF ƏMRAHOĞLU
filologiya elmləri namizədi, dosent

YAŞAR RZAYEV
filologiya elmləri namizədi

ADPU-nun «Türk araşdırmaları» elmi-tədqiqat mərkəzi əməkdaşlarının hazırladığı kitabda türk xalqları ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri daxilində bu ədəbiyyatın ayrı-ayrı görkəmli sənətkarlarının həyat və yaradıcılıqları tədqiqat obyektinə kimi seçilmişdir. Kitaba daxil edilmiş «Əlişir Nəvainin həyat və yaradıcılığı», «İsmayıl Qaspiralının həyatı, dövrü, mühiti, bədii nəsrinə və publisistikasına» (icraçı prof. Elman Quliyev), «Nazim Hikmət poeziyasının mövzu və ideyası» (icraçı elmi işçi Aytən Abbasova), «XX əsrin birinci yarısında Türkiyə türk ədəbiyyatının ümumi xarakteristikası» (icraçı elmi işçi Vüsalə Zeynalova), «Rəşad Nuri Güntəkinin dövrü, həyatı və hekayə yaradıcılığı» (icraçı elmi işçi Leyla Kərimova), «Ç. Aytmatovun 60-cı illər bədii nəsrinə» (icraçı elmi işçi Könül Sadıqova) adlı mövzular ədəbiyyatşünaslıq tələbləri daxilində təhlil olunmuşdur. Kitabdan mütəxəssislər və filologiya fakültəsinin tələbələri istifadə edə bilərlər.

19470090010
© - 2010
1957(ə)002010

Əlişir Nəvainin həyat və yaradıcılığı

XV əsr özbək ədəbiyyatı və ədəbi dilinin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasında müstəsna xidmətləri olan, elmi-fəlsəfi, siyasi görüşləri baxımından Şərqi ən nəhəng şəxsiyyətləri ilə bir cərgədə dayanan Nizaməddin Mir Əlişir Nəvai özbək xalqının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi nadir simalardan biridir. Ə.Nəvai 1441-ci ildə Herat şəhərində iri feodal ailəsində dünyaya göz açmışdır. Atasını Qiyasəddin Kiçkinə Əbülqasım Baburun zamanında Səbzəvar hakimi olmuşdur. Qiyasəddin bəy hakim olmaqla yanaşı, həm də bir ədəbiyyat həvəskarı və bilicisi kimi tanınmışdır. Ə.Nəvainin ana babası da saray məmuru olmuşdur.* Şairin dayısı Mir Səid gözəl şair və musiqiçi kimi ad qazanmışdır. Ə.Nəvainin uşaqlıq illəri sarayda keçmişdir. Saray həyat tərzi və tərbiyəsinin onun gələcək həyatına böyük təsiri olmuşdur. Möhkəm yaddaşı onu öz həmyaşlarından kəskin şəkildə fərqləndirmişdir. Onun 3-4 yaşlarından etibarən atasının qonaqlıq məclislərində və digər yerlərdə əzbər şeir söyləyərək hamını heyrətə gətirməsi ilə bağlı bir sıra faktlar mövcuddur. Klassik özbək şairi Lütfi (1369-1465) Ə.Nəvai ilə uşaqlıq dövründə rastlaşır və onda olan poetik istedadı yüksək qiymətləndirir. O, kiçik yaşlarında XV əsr Azərbaycan şairi Şah Qasım Ənvarın şeirlərinə də böyük maraq göstərmişdir. Ə.Nəvai «Məcalisün-nəfais» adlı məşhur təzkirəsinin birinci fəslində Şah Qasım Ənvarı böyük hörmətlə yad edir, 3-4 yaşlarında əzizlərinin təklifi ilə Ənvarın aşağıdakı farsca beytini qonaqlıq məclisində əzbər söyləməsi barədə məlumat verir:

*Rindəmi aşiqəmi cəhansuzü camə çak
Ze dövlətə qəme to, ze fəkre cəhan çe bak.*

* Firudin bəy Köçərli də Ə.Nəvainin həyatından bəhs edərkən («Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları». Bakı, 1925) onun atasının Herat hakimi Əbu Səid ilə qohumluğu və Əbu Səidin vəziri olması, o cümlədən Nəvainin anasının sarayla bağlılığı barədə məlumatları verir. Lakin şairin atası Qiyasəddinin Əbu Səidin vəziri olması faktı heç bir mənbədə təsdiqlənmir.

(*tərcüməsi: Dünyanı odlandıran, paltarını parçalayan bir rindəm, aşiqəm. Sənin qəminin dövləti ilə cahanın fikrindən qorxmuram. Tərcümə Cənnət Nağıyevaya məxsusdur*).

Ə.Nəvai uşaq yaşlarından etibarən Sədi Şirazin «Gülüstən» və «Bustan», F.Əttarin «Məntiqüt-teyr», o cümlədən Şərqi digər mütəfəkkir filosof və şairlərinin əsərlərini mütaliə etmişdir.

Onun uşaqlıq və qismən də gəncliyi Teymurilər hakimiyyətinin böhranlı dövrünə təsadüf edir. Sarayda siyasi proseslərin gərginləşməsi səbəbindən Ə.Nəvainin atası İraqa getməli olur. Bunun nəticəsində Əlişir Nəvainin həyatının iki ili (1447-1449) bu diyarda keçir. 1450-ci ildə şairin atası ailəsi ilə birlikdə Xorasana qayıdır və Ə.Nəvai təhsilini burada davam etdirir. O, ərəb, fars dillərini bildiyi üçün istər təhsil aldığı illərdə, istərsə də ondan sonrakı dövrlərdə bu dillərdə olan elmi və bədii mənbələrdən sərbəst bəhrələnmə bilmişdir. Nəvai mədrəsə təhsilini tamamladıqdan sonra (1456) Əbülqasım Baburun yanında qulluğa girir. Ə.Nəvainin ilk dəfə şeir yazmağa neçə yaşında başlaması haqqında dəqiq məlumat verilməsə də, onun 15 yaşından etibarən şeirlərinin geniş yayılması və bir şair kimi tanınması barədə fikirlər öz təsdiqini tapmışdır.

1464-cü ildə Ə.Nəvai doğma şəhəri olan Herata qayıdır. Lakin Heratın hakimi Əbu Səid Ə.Nəvaini onun düşmənləri ilə əlaqə qurmaqda günahlandıraraq 1465-ci ildə Səmərqəndə sürgün etdirir. Səmərqənd şəhəri bir elm və mədəniyyət mərkəzi kimi 24 yaşlı Nəvainin elmi-nəzəri səviyyəsinin yüksəlməsində, fəlsəfi mühakimələrinin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır. 1469-cu ildə Əbu Səidin ölümündən sonra Heratda hakimiyyət Hüseyn Bayqaranın əlinə keçir. Əlişir Nəvai Hüseyn Bayqaranın məktəb yoldaşı, həm də dostu idi. Onların uşaqlıqdan başlanan dostluğu ömürlərinin sonuna qədər davam etmiş, hər ikisinin taleyində bu dostluq əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hüseyn Bayqara öz hakimiyyəti dövründə (1469-1505) Ə.Nəvaiyə böyük imtiyazlar vermişdir. Hüseyn Bayqara tərəfindən yaradılmış müvafiq mədəni şərait, Ə.Nəvaiyə verilən imtiyaz, ona göstərilən qayğı şairin yaradıcılığına təsirsiz qalmamışdır. Hüseyn Bayqara ilə Əlişir Nəvainin dostluğu, Hüseyn Bayqaranın bir hökmdar

kimi Əlişir Nəvaiyə verdiyi imtiyazlar və göstərdiyi qayğının sorağı Heratdan kənarda yerləşən uzaq əyalətlərə belə yayılmış və bunların Əlişir Nəvai yaradıcılığına yüksək təsiri həmin dövrün görkəmli şəxsiyyətləri tərəfindən təsdiqlənmişdir. XV əsr ədəbiyyatımızın görkəmli lirik şairi Kişvərinin aşağıdakı misraları bu baxımdan maraqlıdır:

Kişvəri şeiri Nəvai şeirindən əskik iməs

Bəxtinə düşsəydi bir Sultan Hüseyni Bayqara.

1469-cu ildə Səmərqənddən Herata qayıdan Ə.Nəvai sarayda müxtəlif vəzifələrdə (mülazim və möhürdar) çalışır. 1472-ci ildə Hüseyn Bayqara öz dostuna əmir titulu verərək onu vəzir təyin edir. Ə.Nəvai vəzir işlədiyi müddətdə Heratın abadlaşmasına, elmin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi qayğı göstərmişdir. İlk növbədə onun təşəbbüsü ilə yaradılmış zəngin kitabxana savadlı adamların ixtiyarına verilmişdir. Bu illərdə onun şəxsi vəsaiti ilə Herat və ətraf məskənlərdə 40 karvansara, 17 məscid, 10 sufi xanəqahı, 9 hamam, 9 körpü və s. tikilmişdir. Bu səbəbdən qısa bir vaxtda Herat mədəniyyət və elm mərkəzi kimi daha da irəli gedir. «Herat XV əsrdə iqtisadi və ictimai cəhətdən Şərqi ən inkişaf etmiş şəhərlərindən biri idi. Dövrün ən qüdrətli alimləri, istedadlı sənətkarlar – şairlər, rəssamlar, xəttatlar və başqaları sultan Hüseyn Bayqara sarayında, daha doğrusu Nəvai ətrafında toplaşmışdılar. Müxtəlif ölkələrlə, o cümlədən Azərbaycanla ədəbi əlaqə genişlənməmiş, Herata şairlər gəlmiş, ədəbi məclislərdə sənətkarlıq dərslərinin iştirakçısı olmuşlar. XV əsrdə Sultan Hüseyn Bayqara sarayında, ümumiyyətlə, Xorasan vilayətində elm və incəsənət xadimlərinin hamisi olmaqla bərabər ədəbi aləmin başında Nəvai dururdu. Nəvai öz istedadı, bacarığı və ölməz əsərləri ilə çox yüksəklərə qalxmış, yüksəldikcə təsiri ətrafa yayılmış, özündən sonra ənənələrini davam etdirən şairlər ordusu, istedadlı şairlər silsiləsi yaranmasına səbəb olmuşdur».¹

Ə.Nəvai tarixdə şair, alim, ictimai-siyasi xadim olmaqla yanaşı, eyni zamanda bir xeyriyyəçi insan kimi də tanınmışdır. Təsadüfi deyildir ki, mənbələrdə onun 300-ə yaxın xeyriyyə

¹ *Cənnət Nağıyeva. Azərbaycanda Nəvai. Bakı, 2001, səh.4*

tədbiri keçirməsi barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Lakin Əlişir Nəvainin saraydakı müvəffəqiyyəti əyanlarda ona qarşı paxıllıq və qısqanclıq hissini gücləndirmişdir. Bu səbəbdən Ə.Nəvai Hüseyn Bayqara ilə dostluq münasibətlərinin korlanmasından ehtiyat edərək öz xahişi ilə vəzirlikdən azad olunur və 1487-ci ildə Astrabad şəhərinin hakimi vəzifəsinə göndərilir. İki ildən sonra H.Bayqara Əlişir Nəvaini yenidən Herata gətirərək onu saray «Müqərrəb»i (hökmdara yaxın şəxs) təyin edir. Bu vəzifədə çalışdığı dövrlərdə də o, dövlət işlərində yaxından iştirak etmiş, elmi və bədii fəaliyyətini geniş şəkildə davam etdirmişdir. Heratdan kənarında baş vermiş çaxnaşmanı yatırmaq üçün Hüseyn Bayqara ordu ilə şəhəri tərk edərkən Ə.Nəvaini öz yerinə təyin etmişdir.

Əlişir Nəvai ömrünün sonuna qədər «Müqərrəb» vəzifəsində çalışmış və 1501-ci ildə 60 yaşında ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Əlişir Nəvai zəngin yaradıcılıq irsinə sahibdir. Onun türkcə yazılmış təxminən 50 min misralıq 4 divanı, həmçinin qəsidələrdən ibarət 10 min misralıq farsca 1 divanı, 25620 beytlik «Xəmsə»si və müxtəlif həcməldə olan təxminən 20 digər elmi-fəlsəfi (təzkirə, filoloji, dini-əxlaqi, tarixi və s.) əsərləri 500 ildən çoxdur ki, oxucuları heyretləndirmiş, onların zövqünü oxşaya bilməmişdir. Gənc yaşlarından yaradıcılıq şöhrəti tapmış Əlişir Nəvai əsərlərini türk (cığatay) dilində «Nəvai», fars dilində «Fani» təxəllüsü ilə qələmə almışdır.

Əlişir Nəvai yaradıcılığında lirika əhəmiyyətli yer tutur. Onun lirik əsərləri 5 divan şəklində tərtib olunmuşdur. Onlardan 4-ü türk, 1-i isə fars dilindədir. Türk dilində olan 4 divan «Mənalar xəzinəsi» ümumi adı ilə tanınır. Əlişir Nəvai ilk türk divanını hökmdar Hüseyn Bayqaranın məsləhəti ilə tərtib etmişdir. Şairin yaxın dostu Ə.Cami isə ona türkcə yazdığı şeirlərini 4 divan şəklində tərtib etməyi tövsiyyə etmişdir. Ə.Nəvai «Mizanül-övzan» («Vəznlərin tərzəsi») əsərində beytlərinin sayı «25 minə yaxınlaşan türk dilində yazılmış 4 divanı» haqqında məlumat verir. Bununla yanaşı şairin 1499-cu ildə tamamladığı «Mühakəmətül-lügətəyn» əsərində türkcə divan yazmasının səbəbləri ilə bağlı fikirləri olduqca maraqlı səslənir:

«Çün bu yolda himmətim ali idi, təbim isə qorxu və ürküsüz, bu gülşənin yanından laqeydliklə keçməyə qoymadı və tamaşasından doymadı. Və o aləm fəzasına təb qoşunlarım türksayağı yürüşlər etdi, xəyal quşum o göyün ənginliklərinə qanad çaldı və o cəvahir xəzinəsindən könül sərrafım əvəzsiz qiymətə malik ləl və dürləri seçdi. Qəlbimin gülyığı o gülşəndən saysız-hesabsız xoş ətirli qızılgül və yasəmən yığdı. Çün bu bəxşişlər ilə sərvətlənmək və bu sərvətlər ilə təminlik mənə müəssər oldu, nəticədə onun gülləri hədsiz miqdarda rüzgar əhlinin üzünə açıldı və ixtiyarsız başlarına saçılmağa başladı».¹

«Mizanül-övzan» əsərində türk dilində yazması ilə bağlı Nəvainin aşağıdakı fikirləri bu yolda onun fəxr və qürurunun təsdiqidir: «Türk dili ilə qələm sürdüm. Hər qaydada ki, mənə gözəllərinə zinət və bəzək vermişdilər cığatay sözləri ilə bəzədim. Belə ki, ta bu qeyd olunan, dil və söz binasıdır, heç şairə əl uzatmamışam. Heç yazana bu müəssər olmamışdır».²

Ə.Nəvai «Ğəraibüs-sığər» («Uşaqlığın möcüzələri»), «Nəvadirüş-şəbab» («Gəncliyin qaş-daşları»), «Bədayil-vəsət» («Orta yaşın qəribəlikləri») və «Fəvaidül-kibər» («Qocalığın faydaları») adlarında türkcə 4 divan tərtib etmişdir ki, «Mühakəmətül-lügətəyn» əsərində onların xüsusiyyətləri və yaşının hansı dövründə yazılmaları barədə belə bir məlumat verir: «Onlardan biri «Ğəraibüs-sığər» («Uşaqlığın möcüzələri») divanıdır ki, kiçik yaşdakı təkririm və təhririm yadigarıdır. Orada heyretəməz mənaları qəribə söz libasına geyindirmişəm və elin könlünü o qəribistan əhlinin odu ilə isindirmişəm.

Biri də «Gəncliyin qaş-daşları» («Nəvadirüş-şəbab») divanıdır ki, yeniyetmə yaşlarımda bəyanım qələmindən nümayiş divanına zinət bostanına tökülüb: o daş-qaş tamaşasında yeniyetməlik mülkünə qovğa salmışam və o mülk cavanlarının könlündən səbrqərarlarını almışam.

«Orta yaşın qəribəlikləri» («Bədayil-vəsət») divanında isə ömrün çağlarının xəyal qələmi onun bəzəyinə nəqşbəndlik və zinətinə sehrpeyvəndlik verib: o bədii (kəlamlar) vasitəsi ilə

¹ Əlişir Nəvai. *Mühakəmətül-lügətəyn*. Bakı, 1999, səh.38

² Əlişir Nəvai. *Mizanül-övzan*. Bakı, 2006, səh.22

şeyda könüllər qapısını eşq daşı ilə döymüşəm və o evi fitnə və afət oduna yaxmışam.

Biri də «Qocalığın faydaları» («Fəvaidül-kibər») divanıdır ki, ömrünün sirlə çağlarında təxəyyülümün qələmi ilə Çin rəngkarlarının qibtə edəcəyi və cənnət barlarının qısqaqacağı bir bəzək vurub. Onda bu dünyanın hakimlərinə faydalar zülalın içirtmişəm və həvəsləri şöləsinə nəsihət zülalından su vermişəm».¹

Divanlara daxil olan şeirlərin yazılma tarixləri burada konkret göstərilməsə də qeyd etməliyik ki, şair «Uşaqlığın möcüzələri»ni 17-20 yaşlarında, «Gəncliyin qaş-daşları»ni 20-35 yaşlarında, «Orta yaşın qəribəlikləri»ni 35-45 yaşlarında və «Qocalığın faydaları»ni isə 45-57 yaşlarında yazdığı şeirlər əsasında tərtib etmişdir.

Ə.Nəvai lirikası janr baxımından olduqca rəngarəngdir. Belə ki, o, qəzəl, qəsidə, mükəmməs, müstəzad, rübai, tuyuq və digər şeir şəkillərindən istifadə etməklə özbək poeziyasının, bütünlükdə isə türk şeirinin bədii ifadə imkanlarını xeyli genişləndirmiş, türkdilli şeirin Şərqdə şöhrət tapmasını təmin etmişdir. Ə.Nəvainin müxtəlif janrlarda yazdığı şeirlər yalnız rədif, vəzn, məzmun baxımından deyil, həm də bədii ifadə vasitələri baxımından da diqqəti cəlb edir:

*Saği məni xar-xardan eylə xilas,
Gəl gül üzün aç bahardan eylə xilas.
Ya mey verü intizardan eylə xilas
Ya öldürübən xumardan eylə xilas.*

Ə.Nəvai lirikasının əsasını qəzəllər təşkil edir. O, «ortaq qəzəl üslubu» ilə sadə və anlayışlı, mənə dərinliyi ilə seçilən qəzəllər yaratmışdır. Bu mənada onun «qəzəl mülkünün sultanı» adlandırılması təsadüfi deyildir. Onun qəzəlləri dolğun mənası, rəvan və səlis dilinə görə seçilir:

*Şəbzə gördüm, xətti-səbri-yar düşdü könlümə,
Lalə gördüm, arizi-dildar düşdü könlümə.
Munca misralar qatında bulmuşam mən həmnəşin,
Ol bəzm mürzəyi-bərxordar düşdü könlümə.*

*Bağ əra nərgiz gətirmiş başığa zərrin qədəh,
Ah kim ol çeşmi-porxumar düşdü könlümə.
Qayda ki, gördüm bənəvsə birlə sünbül bağ əra,
Kakili-şul mişk ənbərbar düşdü könlümə.
Ahu vaveyla ki, buldum möhnət qəmindən həlak,
Ey Nəvayi, ta kim, ol qəmxar düşdü könlümə.*

Əlişir Nəvai ədəbiyyat tarixlərində lirik şairdən çox «Xəmsə» müəllifi kimi tanınır. O, 1483-1485-ci illərdə «Xəmsə» ənənəsinə cavab olaraq 25620 beytdən ibarət beş poema yazmışdır:

1) «Heyrətül-əbrar» (1483); 2) «Fərhad və Şirin» (1484); 3) «Leyli və Məcnun» (1484); 4) «Səbə'yi səyyar» («Yeddi səyyar») (1484); 5) «Səddi-İsgəndər» (1485).

Qeyd edək ki, Nizami yaradıcılığı Şərfin böyük sənətkarları üçün nümunə olmuşdur. Xüsusilə «Xəmsə» ənənəsinə cavab və Nizaminin ayrı-ayrı əsərlərinə nəzirə yazmaq ədəbi yarışa çevrilmişdir. Ə.X.Dəhləvi, Ə.Cami, Əbdi bəy Şirazi, A.Ərdəbili, Marağalı Əşrəf və s. sənətkarlar bu sahədəki qələmlərini sınaqdan çıxarmış, ölməz sənət nümunələri yaratmışdır. Ə.Nəvai də Nizami irsinə yaxından bələd olmuşdur. Bu fakt bir çox mənbələrdə öz təsdiqini tapır. Həmin faktlara əsasən deyə bilərik ki, Nəvai Nizami əlyazmalarını oxumuş Nəvainin nəzarəti altında bu əlyazmaların üzünü köçürülmüş və şəxsi kitabxanasında saxlanılmışdır. «Nizaminin 884 hicri (=1479) ilində köçürülmüş mükəmməl və qədim «Xəmsə»si, həmçinin bu əsərin 886-cı hicri (=1481) ilində köçürülmüş ən bəzəkli, 45 miniatürü olan nüsxəsi bir sıra başqa nüsxələr kimi Nəvainin kitabxanasının incilərindəndir».¹ Göründüyü kimi, Nəvai Nizami əsərlərini orijinaldan oxumuş, onun sənət seyrinə düşmüş və «Xəmsə» yazmaq təşəbbüsünə qoşulmuşdur. Ə.Nəvainin «Mühakəmətül-lügəteyn» əsərində bu fikir öz təsdiqini belə tapır: «Xəmsə» pəncəsinə pəncə vurmuşam. Əvvəlcə «Möminlərin təşvişi» («Heyrətül-əbrar») bağında təbim güllər açıbdır ki, ona «Sirlər xəzinəsi»ndən «Məxzənül-əsrar» Şeyx Nizaminin ruhu başıma dürlər saçıbdır». O cümlədən,

¹ Əlişir Nəvai. *Mühakəmətül-lügəteyn*. Bakı, 1999, səh.39

¹ Cənnət Nağıyeva. *Azərbaycanda Nəvai*. Bakı, 2001, səh.11

Ə.Nəvai «Xəmsə»yə daxil olan əsərlərində də Nizami qüdrətinin böyüklüyündən, sənətinin ecazkar gücündən danışaraq bir daha Nizamiyə olan məhəbbətini nümayiş etdirmişdir:

*«O Gəncədə yatan böyük Nizami
Gəncədə olsa da aramı onun
Xəznələr üstədir məqamı onun».
«Nizami bir fildir yox bərabəri
Söz incisi ondan aldı dəyəri».*

Ə.Nəvai «Xəmsə»ni cəmi iki il ərzində (1483-1485) yazıb tamamlamaqla Şərqdə ilk türkdilli «Xəmsə»nin əsasını qoydu. «Heyrətül-əbrar» Ə.Nəvai «Xəmsə»sinə daxil olan ilk poemadır.

Fəlsəfi-didaktik mövzuda yazılmış bu əsər 64 fəsillə bölünməklə 20 məqalətdən ibarətdir. Poemada misraların sayı 8 mindir. Əsər ənənəvi olaraq Allahın və peyğəmbərin tərifləri ilə başlayır. Əsərdə eyni zamanda Nizami, Dəhləvi və Caminin də tərifləri öz əksini tapır, onlar söz sənətinin korifeylləri kimi mədh olunur. Poemada sözün və dövrün hakimi Hüseyn Bayqaranın tərifindən sonra Ə.Nəvai özünün ictimai-fəlsəfi görüşlərinə yer verir. Bu sırada dövlət, hakimiyyət, cəmiyyətin ədalətli idarə olunması və s. məsələlər bədii ifadəsini tapır. Fəlsəfi-didaktik formada qələmə alınmış «Heyrətül-əbrar» mövzu və ideya baxımından dahi Nizaminin «Sirlər xəzinəsi» əsərinə uyğundur.

Ə.Nəvainin «Xəmsə»sinə daxil olan poemalar sırasında «Fərhad və Şirin» «mərkəzi əhəmiyyətə malik bir sənət əsəri» (H.Araslı) kimi diqqəti cəlb edir. Əsərdə Fərhadla Şirinin sevgisi daxilində həyati problemlərin təhlili əsas yer tutur. Poema qələmin tərifli, Nizami və Dəhləvinin xatırlanması ilə başlayır. Bu da səbəbsiz deyil. O, «cismi zəif, dimdiyi şövə», «fikrin yel qanadlı atı» olan qələmi «mənalar xəzinəsinin» yaradıcısı hesab edir. Bu mənada misilsiz qələm sahibləri kimi Nizami və Dəhləvinin adları hörmətlə yad olunur. Ə.Nəvai Nizami Gəncəviyə nəzirə yazmağın məsuliyyətini dərk etdiyi üçün bu meydanda söz deməyin asan olmadığını dönə-dönə təkrarlayır:

*Bu meydanda sanma asandır durmaq,
Nizamiylə pəncə-pəncəyə vurmaq
Nizamiyə pəncə uzatsa hər kəs,
Qırılar pəncəsi murada yetməz*

*Şir pəncəsi gərək şirlə edə cəng
Barı şir olmasa, qoy olsun pələng.*

Lakin Ə.Nəvai öz əsərində Nizamidən fərqli olaraq Fərhadı baş qəhrəman səviyyəsinə yüksəltdi, onu şahzadə obrazında öz ideyalarının təmsilçisi kimi təqdim etmişdir. Fərhad hələ uşaqlıqdan həm zahiri görkəmi, həm də ağılı və elmi dərrakəsi ilə başqalarından fərqlənir:

*...Üç yaşı olarkən, görkəmi ilə
On yaşdan az vermək olmazdı tiflə.
...Hər hansı dərəcə baxsa bir kərə
Bir də əl vurmazdı o vərəqlərə
Bir dəfə oxusa dərəcini ancaq
Əzbər bilər idi o varaq-varaq.*

Fərhad təkəcə zahiri görkəmi və elmə həvəsi ilə seçilmir. O, hökmdar oğlu olsa da, əməyi sevir və bu sevgi onu Qarindən daş yonmaq sənətini öyrənməyə sövq edir. Ə.Nəvai əsərin əvvəlində Fərhadı bu cür təqdim etməklə onu gələcək hadisələrə hazırlayır, poemada onunla bağlı proseslərin təsadüfiliyinə son qoyur, onların təsir gücünü artırır. Bu səbəbdəndir ki, Fərhadın atasından taxt-tac təklifini qəbul etməməsi, Yunan ölkəsinə səfəri zamanı bütün çətinliklərdən qalib çıxması, İsgəndər tilsimini açması, Ərmən-zəmində qayaları yarıb su arxı çəkməsi və s. əsərdə oxucu tərəfindən təbii qarşılır. Onu da qeyd edək ki, Fərhadın yuxarıda sadalanan hər bir hərəkəti onun müəyyən xarakter keyfiyyətinin açılmasına xidmət göstərir. Müəllif Fərhadı taxt-taca, var-dövlətə hərislikdən uzaq saxlayır. O, bütün əsər boyu igid və cəsur bir qəhrəman təsiri bağışlayır. Onun əjdaha ilə döyüşü və əhriməni öldürməsi səhnələrində əsl sərkərdə, qəhrəmanlıq şücaəti üzə çıxır:

*O əjdaha ilə vuruşan zaman
Qətran tək bir toza batmışdı cahən
İtirmiş əsgərin çoxu huşunu
Huşda olanlarsa görmüşdü onu.*

Fərhadın ədalət və insanpərvərliyi əsərdə daha çox yer tutur. Fərhad həmişə haqsızlığın, pisliliyin, ədalətsizliyin, insanların taleyi ilə oynamağın əleyhinə çıxır. Sadələvhlüyü ucbatından bir fitnəkarın hiyləsinə aldanıb Xosrovun əsirinə

çevrilir. Əsirlikdən qaçmağa imkan olsa da, Xosrovun gözətçilərə amansız işgəncə verəcəyini düşünüb fikrindən daşınır:

*Amma söyləmişdi ki: «Ey böyük insan,
Bu yerdən bir addım kənara çıxsan,
Səni zəncirlədiyib, gözətçiləri
Odda yandıraram mən diri-diri».*

Bütün bunlarla yanaşı Fərhad ilk növbədə qəlbi məhəbbət odu ilə yanan gənc aşiqdir. Belə demək mümkünsə, o, Şirinə olan məhəbbətinin əsiridir. Bu məhəbbət onu taxt-taca, dünya malına göz yummağa məcbur etmiş, yaşadığı ölkədən ayıraraq öz taleyinin ardınca Ərmən-zəminə gətirmişdir. Lakin onların məhəbbətləri qarşısında Xosrov maneəyə çevrilir. Məhəbbətinin Şirin tərəfindən rədd olunduğunu gördükdə Xosrov hökmdar səlahiyyətindən sui-istifadə edərək Şirinə sahib olmaq üçün ordunun gücündən istifadə etməkdən və hiyləyə əl atmaqdan belə çəkinmir. Fərhad Xosrov tərəfindən göndərilmiş hiyləgər qarının gətirdiyi Şirinin yalançı ölüm xəbərinə dözməyib özünü öldürür və ölümüylə əbədiyyət qazanır. Xosrov Pərviz tarixi şəxsiyyətdir. O, Sasanilər sülaləsinin 22-ci hökmdarıdır. Lakin Ə.Nəvai «Fərhad və Şirin» poemasında Xosrovu gücə, zora arxalanan, hər cür pisləklərin rəmzinə çevrilən İran şahı kimi göstərir. Ə.Nəvai onun simasında çətin tərbiyə olunan, zülmkarlığı ilə fərqlənən hökmdarların obrazını yaratmağa cəhd etmişdir. Maraqlıdır ki, Ə.Nəvai Nizamidən fərqli olaraq Xosrovu daha çox mənfi planda təqdim etmişdir. Xosrov ən adi insani dəyərlərdən uzaqdır. Hiylə və zor hər şeyi həll etmək üçün onun əlində yeganə vasitədir. Oxucu Xosrovun Məhinbanu, Şirin və Fərhadla qarşılaşdığı səhnələrdə onun bütün qəddarlıq və amansızlığını müşahidə edə bilər. Məs., «Fərhadın Xosrovun yanına gətirilməsi» səhnəsində Fərhadın ağıl və məntiqi qarşısında Xosrovun verdiyi qərarda bu halın şahidi oluruq:

*Gərəkdir verdirən qətlinə fərman,
Ta ki, ibrət alsın gədalər ondan,
Bir də şah yanında duymadan dəhşət
Bir söz danışmağa etməsin cürət.*

Ə.Nəvai Şirin surətini orijinal bir tərzdə qələmə almışdır. Əgər Nizaminin Şirini Xosrova sədaqəti ilə seçilsə, Nəvaide isə bunun əksinə olaraq Şirinin Fərhadla olan məhəbbəti ideallaşdırılmışdır. Şirin şan-şöhrətin yox, həqiqi sevginin tərəfdarıdır. O, Fərhadla məhz bu duyğularla bağlanır:

*Öyrənib halını bildi ki, Şirin
Olmuşdur əsiri bir təmiz eşqin
Məhəbbət könlünə atmışdır kəmənd
Sarmış yumaq kimi cismini bənd-bənd.*

Nə Xosrovun təzyiqləri, nə də ona sahib çıxmaqdan ötrü atası Xosrovu öldürən Şiruyənin təklifləri Şirini həqiqi məhəbbət yolundan döndərə bilmir. O, yüksək bir sədaqət nümayiş etdirərək öz məhəbbəti yolunda (Fərhadın cənazəsi olan otaqda) intihar etməkdən belə çəkinmir.

Şapur və Bəhram əsərdə əsl dostluq simvoluna çevrilir. Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» əsərində Şapur Fərhadın dostu kimi göstərilir, Xosrova Şirin haqqında məlumatı da o verir. Ə.Nəvainin «Fərhad və Şirin» əsərində isə Şapur Xosrovun düşməni rolunda çıxış edir. Fərhadla Şapurun Yeməndən başlayan dostluğu ən çətin sınaqlardan çıxma bilir. O, Fərhadın uğurlarına sevindiği kimi, düşdüyü çətinliklərin həyəcanlarını da onunla birgə yaşayır. Fərhadın ölümü ilə bağlı Şapurun keçirdiyi hisslər əsərdə təsirli bədii deyimlərdə əksini tapır:

*Yıxıldı torpağa Şapur bağı qan,
Ağladı göz yaşı tökdü pərişan
...Ağladı, sızladı, Şapur dübarə,
Etdi vücudunu o parə-parə.*

Bəhram Fərhadın uşaqlıq dostudur. Əsərdən məlumdur ki, Fərhadın atası öldəndən sonra hökmdar yerini Fərhadın kiçik qardaşı tutmuşdu. Bəhram isə ölkənin sərkərdəsi təyin olunmuşdu. Bəhram uzun müddət Fərhadın xəbər olmadığı üçün narahatçılıq keçirir. Onu axtarmaq məqsədilə Çin Türkünstanının hökmdarı olan Fərhadın kiçik qardaşından icazə alaraq böyük ordu ilə Ərmən-zəminə gəlir. Bəhram Ərmən-zəmində Şapurun vasitəsilə Fərhadın ölümündən xəbər tutur, dostunun ölümündən xeyli pərişan olur. O, Şirinin ölümündən sonra sahibsiz qalmış Ərmən-zəminə Banu nəslindən olan bir

nəfəri hökmdar təyin edir. Sonda Bəhram özü ilə gətirdiyi ordunu azad edərək vətənə yola salır, Şapurla Fərhadın məzarına gələrək sonuncu dostluq borcunu yerinə yetirir:

*Fərhadın qəbrinə dönüb dübarə
Girdilər Bəhramla, Şapur məzarə,
Fəna mülkündə can təslim etdilər,
Bəqadə Fərhadı qoşa etdilər.
Şahlıqdan əl çəkib o xakrahlıq,
Tapıbsa bu idi həqiqi şahlıq.*

Ə.Nəvai «Xəmsə»sinə daxil olan «Leyli və Məcnun» (1484) poemasının mövzusu Nizami Gəncəvinin «Leyli və Məcnun» əsərinə uyğundur. Lakin mütəxəssislər bu əsəri həyat tablolarının təsviri baxımından tamamilə milli və hətta məhəlli, eyni zamanda Orta Asiya həyat-məişət tərzinə uyğun hesab edirlər. Çünki burada obrazların psixologiyası, sosial həyat tərzinin təsviri və ifadə tərzini orijinallığı ilə seçilir. Əsərin mövzusunun təməlinə eşq, izzirab, vəfa və s. amillər dayanır. Ə.Nəvai Leyli və Məcnunun eşq macərası daxilində əsasən romantik duyğuların tərənnümünü əks etdirmişdir. Özünün dediyi kimi, «mənim bu əbədi eşqi yazmaqda məqsədim əfsanə yazmaq deyildi. Ruhum bu əfsanənin iç aləmində bir yaxınlıq duyurdu». Müəllif əsərdə Leyli və Məcnun məhəbbətini həqiqi eşq çərçivəsində təsvir edir. Bu səbəbdəndir ki, əsərdə Məcnun və Leylinin qarşılıqlı məhəbbətləri «məişət səviyyəsindən» çıxarılarq ilahi bir səviyyəyə qaldırılır.

Ə.Nəvainin «Leyli və Məcnun»u məzmun etibarilə N.Gəncəvinin eyni adlı əsərindən fərqlənir. Əsərdə Leylinin xəstəliyə tutulmasından sonra atasının onun sağalması şərəfinə qonaqlıq təşkil etməsi, qonaqlıqda Qeysin huşunun başından çıxması, Nofəlin öz qızını Qeyyə təklif etməsi, Qeysin bu təklifi rədd etməsi və s. detallar daha çox Dəhləvinin «Məcnun və Leyli» əsəri ilə səsleşir.

«Yeddi səyyarə» (1484) poeması əxlaqi-didaktik əsərdir və mövzu baxımından N.Gəncəvinin «Yeddi gözəl» əsərinə uyğundur. Poemanın süjəti xəttini Sasani hökmdarı Bəhram şah yeddi qəsrədə söylənilən nağıllar təşkil edir. «Yeddi səyyarə» sözün tərfi ilə başlayır. Bəhram şah söylənilən nağıllara qədər

isə nəzmin nəsrədən üstünlüyü, Nizami və Dəhləvi barədə söhbət açılır. Maraqlıdır ki, nağıllar Bəhram şah müxtəlif saraylarda danışılır. Bəhram şah «Dördüncü səyyahın hekayəti»ni qırmızı, «Beşinci səyyahın hekayəti»ni mavi, «Altıncı səyyahın hekayəti»ni səndəli, «Yeddinci səyyahın hekayəti»ni kafuri və s. saraylarda dinləyir.

Poemada göstərilir ki, Bəhram şah sevdiyi qadın Dilaramla ova çıxır. Dilaram ov zamanı Bəhram şahın sərrast ox atmasını tərif etmir. Bundan qəzəblənən Bəhram şah Dilaramın əl-qolunu sarıtdıraraq kimsəsiz düzə atdırır və saraya qayıdır. Lakin sonralar dərdə düşür. Dərdini unutturmaq üçün 7 müxtəlif qəsr tikdirir. Əsərin sonunda Bəhram şah yeddinci səyyahın hekayətini dinləyərkən Dilaramın sağ olduğunu bilir və onu saraya gətizdirir.

Əsərdə şair məqsədi fəlsəfi, sosial, ailə-məişət və s. problemlər daxilində açıqlanır. Hekayətlər müxtəlif qəsrələrdə danışıldığı kimi, müxtəlif ideyaların da təbliğini önə çəkir. Məs., «Dördüncü səyyahın hekayəti»ndə (qırmızı qəsrədə) ədalət, səxavət, humanizmin tərənnümü (Cevnə və Məsudun simasında), zülmə, ədalətsizliyə nifrət (Ceysur və Məllövün timsalında), «Beşinci səyyahın hekayəti»ndə (mavi qəsrədə) azad sevgi və məhəbbət, xoşbəxt tale və s. məsələlər (Süheyl və Mehrin simasında), quldurluq və zülmün ifşası (Cabirin timsalında) özünə yer tapır. Digər beş hekayətdə də müxtəlif ideyaların tərənnümü yüksək bədii ifadə formasında diqqəti cəlb edir.

«Xəmsə»yə daxil olan sonuncu əsər «Səddi-İsgəndər»dir (1485). Poema fəlsəfi-didaktik səciyyə daşıyır. Ə.Nəvai ümumiləşmə apararaq Makedoniyalı İsgəndərin simasında ədalətli hökmdar və idarəçilik problemlərindən danışmışdır. Əsərdə İsgəndər bir tərəfdə dövlət xadimi, digər tərəfdə isə müdrik insan tipi kimi təqdim olunur. Onun uşaqlığı, təhsili, müəllimləri, atası, hakimiyətə gəlişi Məqribdən tutmuş Hindistana qədərki yürüş və müharibələri haqqında söhbət açılır. Həmçinin İsgəndərin sədd tikdirməsi, dəniz səyahətində olması ilə bağlı verilən bədii səhnələr baş qəhrəmanın həyatı və fəaliyyətinin ikinci mərhələsi haqqında təəssüatları genişləndirir. İsgəndərin əsərdə geniş bədii təqdimi onun xarakterinin

açılması və təyin olunmasında böyük rol oynayır. Bu müəyyənləşmədə biz İsgəndərin iki xarakter tipi ilə üz-üzə dayanırıq: hökmdar və müdrik insan-filosof.

Ə.Nəvainin əsərdə İsgəndərin Orta Asiyaya yürüşünü təsvir edərkən bu əyalətdə yerləşən tarixi şəhərlərə (Herat, Səmərqənd) məhəbbətlə yanaşması hiss olunur.

«Nizaminin Bərdədən qürurla söhbət açması təbii olduğu kimi, Nəvainin də Mavəənnəhri iftixarla vəsf etməsi təbiidir. Demək, Nizaminin tarixi rəvayətləri, əfsanələri müasirləşdirmək ənənəsini Nəvai inkişaf etdirmişdir».¹

Ə.Nəvai Sultan Hüseyn Bayqaraya ithaf etdiyi 3500 beytlik «Lisanüt-teyr» əsərini (1498-1499) sufi filosof Fəridəddin Əttarın «Məntiqüt-teyr» əsərinə nəzərə olaraq yazmışdır. Şair insana məhəbbət daxilində sufi ideyaları təbliğ edir və bunun müqabilində insanı saflığa çağırır. «Lisanüt-teyr»ə daxil olan 515 beytlik «Şeyx Sənan» klassik ənənələr zəminində qələmə alınmış müstəqil əsərdir. Ayrı-ayrı təzkirə və tədqiqatlarda (Sam Mirzə Səfəvinin «Təhfeyi-Sami» və F.Köçərlinin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları») «Şeyx Sənan»ın Ə.Nəvai yaradıcılığında ayrıca əsər olması təsdiqlənir.

«Mizanül-övzan» (1492) («Vəznlərin tərzisi») türkdilli əruz vəznli şeirin nəzəri əsaslarını yaratmaq və onun tətbiqini asanlaşdırmaq, əruz vəznli və nəzm şəkillərinə dair sistemli bilgi formalaşdırmaq sahəsində Ə.Nəvainin ən maraqlı əsərlərindən biridir. Ə.Nəvai «Mizanül-övzan» əsərində əruzun tək cə nəzəri düsturunu vermir, türkdilli şeir nümunələrinin tətbiqi yolu ilə fikirlərinin praktik isbatına nail olur. Əsərdə əruzun tarixi, onun yaradıcısı (Xəlil ibn Əhməd) və ifadə etdiyi məna haqqında qısa məlumat verilir. Bu məlumatlardan sonra əruzun nəzəri əsaslarının şərh yolu ilə türk dillərinin əruz qanunlarına cavab verdiyi sübuta yetirilir. Əlişir Nəvai «Mizanül-övzan» əsərini yazmaqla türk dillərinə yad olan əruz milliləşdirməyə çalışmış, «türk dillərini fonetik baxımdan, qrafik nöqtəyi-nəzərdən əruzun

tələblərinə uyğunlaşdırmaq istəmişdir»¹. Bu yolla Ə.Nəvai ümumtürk əruzunun qarşısında dayanan problemləri sistemləşdirmək arzusunda olmuş və bunun müəyyən mənada öhdəsindən gəlmişdir.

Ə.Nəvai Şərqdə türk dilində ilk dəfə «Xəmsə» yazmaq və həmin dildə dörd divan tərtib etmək səbəbindən insanları heyrətə gətirməklə yanaşı, həm də bu dilin bədii imkanlarının intəhasızlığını dünyaya yaydı. «Mühakəmətül-lügəteyn» (1499) əsərində isə bir alim kimi o, türk dilinin fars dilindən həm ədəbi-bədii, həm də danışq dili kimi üstün olmasını müqayisə və elmi təhlil yolu ilə sübuta yetirdi. Ə.Nəvainin 500 il bundan əvvəl yazılmış, türk təəssübkeşliyi baxımından hal-hazırda qədər əhəmiyyətini itirməyən «Mühakəmətül-lügəteyn» («İki dilin mübahisəsi») əsərində türk dilinin üstünlükləri elmi, tarixi və praktik cəhətdən özünə yer tapmışdır. «Söz və ifadə yaratmaqda türk sartdan daha mahirdir» - deyən Ə.Nəvai məhz türk dilinin üstünlüyü kimi onun canlı xalq, şifahi danışq və bədii dil ifadə imkanlarının böyüklüyünü nəzərdə tutur, türk xalqlarının söz yaratmaq fəhminin genişliyini təsdiqləyir: «Məlumdur ki, türk sartdan daha fəhmli və aydın idraklı, xilqəti daha saf və daha pak məxluqdur... Türkün əsli xilqətdə sartdan incə təbli olduğuna bundan tutarlı tanıq – sübut yoxdur və heç kim bunun müqabilində heç nədən dəm vura bilməz. Əgər sartlar türk dili qarşısında acizdirlərsə, bunun səbəbi var, çünki türk sözlərini yaradanlar uzun zamanlardan bəri öz nitqlərini daima kamilləşdirmiş və xüsusi anlayışların ifadəsi üçün elə sözlər yaratmışlar ki, bunları təcrübəli adam izah eləməyə başa düşmək olmaz».²

Ə.Nəvai regionda türk dilinin mövqeyini, siyasi proseslər nəticəsində bu dilin siyasi və bədii dil imkanlarının genişlənməsini, leksik-frazeoloji məna kəsb etməkdə üstünlüyünü və s. elmi-tarixi kontekstdə nəzərə çarpdırır. Ə.Nəvai doğru olaraq dilin inkişafında siyasi proseslərin rolunu yüksək

¹ Xəlilov P. *Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı*, Bakı, 1994, səh.247

¹ Tərhan Quliyev. *Əmir Əlişir Nəvai və onun «Mizanül-övzan» əsəri*. Əlişir Nəvai. «Mizanül-övzan» əsərinə yazılmış ön söz. Bakı, 2006, səh.11

² Əlişir Nəvai. *Mühakəmətül-lügəteyn*. Bakı, 1999, səh.20

qiymətləndirir. Bu mənada o, əsərdə türk əsilzadələrinin hakimiyyətə gəlişini türk dilinin inkişafına təsir göstərən mühüm amil kimi dəyərləndirir: «Elə ki hakimiyyət ərəb və sultanlarından türk xanlarının əlinə keçdi, Hülaki xan zamanından, Sahibqıran Sultan Teymur Görəgən zamanından başlamış ta onun fərzəndi-xələfi Şahrux Sultan zamanının axıracan türk dilində yazan şairlər peyda oldular».

«Mühakəmətül-lügəteyn» əsəri türk mənəviyyatının, türk təfəkkürünün, bədii-düşüncə tərzinin üstünlüyü, təsdiqi yolunda ən böyük və etibarlı mənbədir. Əsərin son abzasında bu məntiq Ə.Nəvainin dili ilə öz ifadəsini belə tapır: «...Türk ulusunun fəsihlərinə ulu həqiqət sübut elədim ki, öz söz və ibarələrinin həqiqətindən və öz dil və lüğətləri keyfiyyətindən vaqif olsunlar. Fars dillilərin ibarə və söz meydanında tənə etdikləri danlaqdan qurtarsınlar».

Bunlardan başqa Ə.Nəvainin türk dili və ədəbiyyatı, türk fəlsəfi-düşüncə tərzini, ictimai-ədəbi və siyasi-tarixi və s. bağlı elmi-fəlsəfi, estetik, sosioloji araşdırma və ümumiləşdirmələri özündə əks etdirən elmi-ədəbi, elmi-tarixi əsərləri də mövcuddur. Ə.Nəvainin «Mizanül-övzan», «Mühakəmətül-lügəteyn» kimi «Tarixi ənbiya və hükəma», «Tarixi-mülki Əcəm», «Nəzmül-cəvahir», «Məhbubül-qülüb», «Məcalüsün-nəfaüs», «Münşəati-türki», «Əruzi türki» və s. əsərləri də mühüm elmi-fəlsəfi əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Agah Sırrı Ləvənd. Türk ədəbiyyatı tarixi. Ankara, 1973.
2. Agah Sırrı Ləvənd. Divan ədəbiyyatı tarixi. İstanbul, 1980.
3. Cəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı, 2007.
4. Короглы X. Узбекская литература. Москва, 1976.
5. Nəvai Ə. Fərhad və Şirin, Bakı, 1947.
6. Nəvai Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2006.
7. Nəvai-Ə. Mühakəmətül-lügəteyn, Bakı, 1999.

8. Nəvai Ə. Mizanül-övzan, Bakı, 2006.
9. Nəvai Ə. «Xəmsə». Daşkənd, 1966.
10. Nəgməli Özbəkistan. Bakı, 1979.
11. Mövlanə Cəlaləddin Rumi. Mənəviyyat məsələləri I və II kitab, Bakı, 2007.
12. Seyid Kamal Qaraəlioğlu. Türk ədəbiyyatı tarixi, İstanbul, 1982.
13. Türkiyə türk ədəbiyyatı, Ankara, 1999.
14. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. Bakı, 1925.
15. Nağıyeva C. Azərbaycanda Nəvai. Bakı, 2001.
16. Xəlilov P. Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı, Bakı, 1994.

İsmayıl Qaspiralının həyatı, dövrü, mühiti, bədi nəsri və publisistikası

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində kırım-tatar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Rusiya müsəlmanlarının lideri, türk millətinin müəllimi, xalq maarifi islahatçısı, «üsuli-cədid» hərəkatının və tatar mətbuatının banisi kimi şöhrət tapmış, «bütün türkçülük hərəkatının mərkəzi siması» (Yusif Akçura) hesab edilən İsmayıl Qaspiralı 1851-ci ildə Baxçasaray yaxınlığında yerləşən Ovçu kəndində (Ovçuköydə) anadan olmuşdur. O, Qafqazın baş valisi knyaz Vorontsovun tərcüməçisi olan atası Mustafa ağanın doğulduğu Qaspiralı kəndinin adını özünə ləqəb götürmüşdür. Sevastopol müharibəsi ilə əlaqədar Mustafa ağanın ailəsi 1854-cü ildə Baxçasaraya köçür və İsmayıl Qaspiralı 7 il burada yaşayır. O, ilk tərbiyəni düşüncəsi xalq ruhunda köklənmiş Həbibə adlı sadə bir xanımdan almışdır. Hacı İsmayıl əfəndi isə onun ilk ibtidai təhsil müəllimi olmuş, gənc İsmayıl əlifba və oxumağı bu şəxsin sayəsində öyrənmişdir. İsmayıl Qaspiralı 1861-ci ildə Ağməscid gimnaziyasına daxil olur və orada 2 il təhsil alır. Daha sonra o, rus ordusunda zabit olmaq arzusu ilə təhsilini Voronej və Moskva hərbi məktəblərində davam etdirir. Moskva mühiti onun milli türk düşüncəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə «slavyançılığın və rusçuluğun mərkəzi olan» Moskvada, xüsusilə yaxından əlaqədə olduğu «Moskovski vedemosti» qəzetinin redaktoru İvan Katkovun ailəsində, o cümlədən təhsil aldığı hərbi məktəbdə türklərə olan düşmənçilik təbliğatının şahidi olur, bütün bunlar onda təəssübkeşliyi artırır, ruhunda türkçülük ideyalarının oyanmasına təkan verir. Moskva hərbi məktəbində oxuyarkən əslən kırımlı olan, lakin Litvada yaşayan Mustafa Mirzə ilə birlikdə Kritdə türklərə qarşı qiyama qalxmış qüvvələrlə mübarizə aparmaq məqsədi ilə gizli olaraq İstanbula keçmək arzusu pasportunun olmaması səbəbindən baş tutmur. İsmayıl bəy Qaspiralı Türkiyəyə gedə bilməsə də bir daha Moskvaya qayıtmır, 1868-ci ildən başlayaraq Baxçasarayın «Zəncirli» mədrəsəsində rus dili müəllimi işləyir. O, 1869-cu ildə

daha yüksək maaşla Yaltanın Dərəkənd məktəbinə müəllim təyin edilə də, burada iki il işlədikdən sonra, 1871-ci ildə yenidən Baxçasaraya qayıdaraq «Zəncirli» məktəbində rus dili müəllimi kimi fəaliyyətini davam etdirir. Lakin İ.Qaspiralının məktəbdə tələbələri türk dilində danışmağa həvəsləndirməsi, yeni üsullu tədrisi tətbiq etməsi birmənalı qarşılanmur, müəyyən tənqid və hədələrlə üzləşir. Buna görə də İ.Qaspiralı Türkiyəyə gedərək orada zabit olmaq qərarına gəlir. Lakin onun hərbi məktəbi tamamlamaması bu istəyi reallaşdırmağa imkan vermir. O, hərbi təhsilini tamamlamaq məqsədilə 1872-ci ildə Parisə gedir. Parisdə fransız dilini mükəmməl öyrənən İ.Qaspiralı qərb mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmaq imkanı qazanır. O, Parisdə əslən tatar olan görkəmli rus ədibi Turgenevlə tanış olur. Bu tanışlıq dostluğa çevrilir, Turgenevin şəxsi mirzəsi kimi əsərlərinin üzünü köçürür və çapa təqdim edir. 1874-cü ildə türk zabiti olmaq arzusu ilə Parisdən İstanbula gələn İ.Qaspiralının ümidləri boşa çıxır. Türk ordusunda zabit olmaq məqsədilə təxminən bir il müddətində ayrı-ayrı şəxs və təşkilatlara müraciətinə əhəmiyyət verilmədiyini gördükdən sonra o, 1875-ci ildə doğma vətəni Kırma qayıdır. 1875-78-ci illər arasında heç bir rəsmi təşkilatda işləmir. O, 1878-ci ildə Baxçasaray şəhər bələdiyyəsinin sədri seçilir və 1882-ci ilə qədər bu vəzifədə çalışır. Bu müddətdə bələdiyyə sədri kimi onun məktəb və xəstəxanalar açmaq, küçələri təmir etmək, mədəni sosial layihələr həyata keçirmək təklifləri çox böyük maneələrlə üzləşir. O, eyni zamanda 1879-cu ildə qəzet çıxarmaq məqsədilə hökumətə ərizə ilə müraciət edir. Lakin çar hökuməti bu müraciəti rədd edir. İ.Qaspiralı 1882-ci ildə Kazanın məşhur Akçuralar nəslindən olan İsfəndiyar bəyin qızı Zöhrə xanımla Baxçasarayda tanış olur. Onu da qeyd edək ki, Yusif Akçura Zöhrə xanımın qardaşı Həsən bəyin oğlu idi. Zöhrə xanım əmisi İbrahim bəylə Kırma müalicəyə gələ də İ.Qaspiralının onunla evlənmək təklifini qəbul edir. İ.Qaspiralı 1882-ci ilin sonlarında Zöhrə xanımla evlənmək niyyəti ilə Simbirski vilayətinə gedir. Zöhrə xanımın atası İsfəndiyar bəy varlı zavod sahibi, zəngin əsilzadə olduğu üçün qızını şəhər bələdiyyə sədrinə verməyi özünə əksiklik bilir və İ.Qaspiralını evdən qovur. Lakin İ.Qaspiralı Zöhrə xanımla

qaçıraraq onunla kəbin kəsdirir. Bundan sonra çarəsiz qalan Zöhrə xanımın atası Simbirskidə onlara toy edir və Baxçasarayaya yola salır. Rusiyada Krımın II Yekaterina tərəfindən işğal edilməsinin (1783) 100 illik bayram tədbirlərinin keçirildiyi 1883-cü ildə İ.Qaspiralıya «Tərcüman» qəzetini nəşr etməyə icazə verilir. Lakin qəzeti çap etmək üçün maliyyə vəsaiti olmadığından İ.Qaspiralı bu mətbu orqanının ilk nömrəsini çox əziyyətlə çap etməyə müvəffəq oldu. Krım əsilzadələrindən birinin qızı olan anası Fatimə xanımın, həyat yoldaşı Zöhrə xanımın qiymətli əşyalarını satmaqla əldə etdiyi vəsaitin, Kazan və Nijni-Novqoroda gedərək şəxsən özünün topladığı pulların hesabına 10 aprel 1883-cü il tarixində «Tərcüman» qəzetinin ilk sayı işıq üzünə görünür. Beləliklə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Rusiyada yaşayan 14 milyonluq türk müsəlmanlarına 34 il müddətində xidmət göstərən «Tərcüman» qəzetinin əsası qoyulur. «Tərcüman» qəzeti 32 il İsmayıl Qaspiralının baş redaktorluğu ilə çap olunmuşdur. İsmayıl Qaspiralının ölümündən sonra (1914) «Tərcüman»ın sonrakı iki illik fəaliyyəti dövründə qəzetə Həsən Səbri bəy Ayvazov redaktorluq etmişdir. «Tərcüman» təkcə Rusiyada yaşayan türklər arasında deyil, İran, Türkiyə, Türkiстан, Çin, Misir və s. Şərqi ölkələrində geniş şəkildə yayılırdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qəzetdə türk-islam dünyası ilə bağlı yazılar əsas yer tuturdu, «dildə, fikirdə, işdə birlik» ideyası əsas xətt kimi qorunurdu. Qəzetin bilavasitə irəli sürdüyü ideyaya uyğun olaraq 1884-cü ildə Baxçasarayın Qayıtmazağa məhəlləsində «üsuli-cədid» məktəbi açılır. İsmayıl Qaspiralının yazdığı «Xocayi-sübyan» dərslisi yeni üsullu məktəbdə əlifba kimi istifadə edilirdi. 1890-cı ildə Firudin bəy Köçərli, Səfərəli bəy Vəlibəyovla birlikdə İ.Qaspiralı ilə görüşmək üçün Baxçasarayaya gedir və 10 gün onun qonağı olurlar. 1901-ci ildə İ.Qaspiralı Qafqaz səyahəti zamanı Şəkiddə olur. 1903-cü ildə İ.Qaspiralı Bakıya gəlir. 1903-cü ildə İ.Qaspiralı ilə «Şərqi-rus» qəzetinin redaktoru M.Şahtaxlı arasında (ərəb və latın əlifbası ilə bağlı) ixtilaf baş verir. İş o yerə çatır ki, İ.Qaspiralı M.Şahtaxlıni məhkəməyə verir. M.Şahtaxlınin İ.Qaspiralıya yazdığı məktubdan sonra məhkəmə münaqişəsi başa çatır. 1903-cü ildə Zöhrə xanım vəfat

edir. İ.Qaspiralı onun bacısı Xurşid xanımla evlənir. Zöhrə xanım (Rifat, Şəfiqə, Behiyə, Leyla, Daniyal, Nigar, Mənsur, Heydər) 8 övlad dünyaya gətirmiş, qızlarından Şəfiqə xanım Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin tanınmış nümayəndəsi Nəsim bəy Yusifbəyovun həyat yoldaşı olmuşdur.

İ.Qaspiralının bilavasitə təşəbbüsü ilə başlayan və qısa zaman fasiləsində Rusiyanın əksər türk bölgələrində geniş yayılan «üsuli-cədid» hərəkatı bu bölgələrdə yeni tipli məktəblərin açılmasında və qərb mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamışdır. «Üsuli-cədid» hərəkatının miqyasını genişləndirmək məqsədi ilə İ.Qaspiralı 1912-ci ildə Hindistana səfər edir. Təxminən iki ay ərzində Bombay şəhərində yeni tipli «Üsuli-səvtiyyə» müsəlman məktəbinin açılmasına nail olur və məktəbin 2 aylıq xərcini «Tərcüman» qəzetinin vəsaiti hesabına ödəyir.

İ.Qaspiralı 1907-ci ilin sentyabr ayında Qahirə toplantısında müsəlmanlar kongresinin keçirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. 1906-cı ildə İ.Qaspiralı «dil, fikir, iş birliyinə xidmət naminə» «Millət» qəzetini çap etdirir. Və bu qəzetin fəaliyyəti barədə 27 sentyabr 1906-cı ildə «Tərcüman»da məlumat dərc edilir. Maraqlıdır ki, İ.Qaspiralı bu illərdə digər məcmuələrin də nəşrinə nail olur. Belə ki, 1906-cı ilin mart ayında «Aləmi-nisvan» («Xanımlar dünyası») məcmuəsinin, elə həmin ilin aprel ayında isə «Xa-xa-xa» qəzetinin nəşri Qaspiralının mətbuat sahəsində uğurlu fəaliyyətini təsdiqləyirdi. İ.Qaspiralı 1906-cı ildə vahid ədəbi dil yaratmaq məqsədi ilə Ə.Hüseynzadəyə müraciət edir. O, 1908-ci ildə Türkiстан səfəri zamanı Bakıda olur, Xəzər dənizi vasitəsilə Türkiстанə keçir. İ.Qaspiralı 1911-ci ildə Ə.Hüseynzadə ilə birlikdə İttihad və Tərəqqi Partiyası Baş məclisinə üzv seçilir. 1911-ci ildə bronxit xəstəliyindən əziyyət çəkən İ.Qaspiralı həkimlərin məsləhəti ilə qəzetçilik fəaliyyətini dayandıraraq oğlu Rifat bəyin nəşirliyi ilə «Zaman» qəzetinin nəşrini planlaşdırır. Lakin «Zaman» qəzetinin nəşri mümkün olmadığına görə o, «Tərcüman» qəzetinin fəaliyyətini bərpa edir. İ.Qaspiralı 1913-cü ildə Moskvaya gedir. 1914-cü ildə İ.Qaspiralı Rusiyada müsəlman fraksiyasını dirçəltmək məqsədi ilə Peterburq səfərinə çıxır. Səfər

zamani onun bərk soyuqlaması xəstəliyinin şiddətlənməsinə səbəb olur. Ölümündən düz iki ay əvvəl oğlanları Rifat və Heydərə, qızları Şəfiqə və Nigara, kürəkəni Nəsibə və Cəfər Seyidəhməd Krımlıya öləcəyi təqdirdə «Tərcüman» qəzetinin nəşri, özünün harada dəfn olunması, yas mərasiminin hansı şəkildə keçirilməsi barədə vəsiyyət edir. İsmayıl bəy Qaspiralı 1914-cü il sentyabrın 11-də saat 8³⁰ dəqiqədə 63 yaşında dünyasını dəyişmişdir. Onun cənazəsi sentyabrın 12-də Baxçasaraydakı «Zincirli» mədrəsəsinin həyətinə yerləşən Mənli Gərəyxan həzrətləri türbəsinin yanında dəfn edilmişdir. İsmayıl Qaspiralının ölümündən 14 gün sonra «Tərcüman»ın 1914-cü il 25 sentyabr tarixli 195-ci sayında bu barədə belə bir xəbər dərc olunur: «Tərcüman»ın təsisçisi böyük İsmayıl bəy Qaspirinski həzrətləri düşər olduqları xəstəlikdən sentyabrın 11-də saat 8³⁰-da ruhunu təslim etmişdir. Sentyabrın 12-də cümə günü saat 2-də cənazə namazı qılınıb dəfn edilmişdir.

32 yaşından sonra babasını itirmiş «Tərcüman» bütün sevgili oxucularına bəyani təziyə ilə yas və ələmdə iştiraklarından dolayı ərzi-təşəkkür eylər».

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində krım-tatar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Rusiya müsəlmanlarının lideri, türk millətinin müəllimi, xalq maarifi islahatçısı, «üsulicədid» hərəkatının və tatar mətbuatının banisi kimi şöhrət tapmış, «bütün türkçülük hərəkatının mərkəzi siması» (Yusif Akçura) hesab edilən İsmayıl Qaspiralı böyük və zəngin yaradıcılıq irsinə sahibdir. İsmayıl Qaspiralı yaradıcılığının şah əsəri olan «Tərcüman» mənsub olduğu türk xalqının ictimai-siyasi və mədəni həyatında dirçəliş rolunu oynamaqla yanaşı, görkəmli şəxsiyyətin irəli sürdüyü «dildə, fikirdə, işdə birlik» ideyalarının reallaşmasında güclü təsir vasitəsinə çevrilmişdir. Böyük ideyalar çarçısı İ.Qaspiralı mütərəqqi fikirlərin həyata keçməsinə heç şübhəsiz, bədii ədəbiyyat və publisistikanı daha əhəmiyyətli hesab edirdi. İ.Qaspiralıya görə hər bir milləti millət kimi tanımaqda din və ədəbiyyatın rolu əvəzolunmazdır. Bu mənada İ.Qaspiralının ədəbiyyatsız xalqları «vəhşi tayfa» adlandırması təsadüfi görünür. «O, belə hesab edirdi ki, bədii əsər hər şeydən əvvəl geniş xalq kütləsinin arzu və istəklərinin

ifadəçisi və düşüncələrinin tərcümanı olmalıdır» (Xeyrulla Məmmədov).

İsmayıl Qaspiralı türk dünyasının böyük şəxsiyyəti, ideoloqu olmaqla yanaşı, ilk növbədə nasir və publisist kimi məşhurdur. Onun yaradıcılığında roman və hekayələr mühüm yer tutur.

İsmayıl Qaspiralı Avropa və Afrika ölkələrini səyahət edən eyni bir qəhrəmanın macərələri əsasında silsilə romanlar yazmış, bunları «Tərcüman» qəzetində çap etdirmişdir. «Firəngistan məktubları», «Darürrahat müsəlmanları», «Sudan məktubları», «Qadınlar ölkəsi» və «Molla Abbas Fransıya təsadüf: Gül Baba ziyarəti» əsərləri eyni qəhrəmanın - Molla Abbasın iştirak etdiyi müxtəlif romanlar silsiləsidir. Silsiləyə daxil olan ilk əsər «Firəngistan məktubları»dır. Roman 1887-1889-cu illərdə «Tərcüman» qəzetində «Molla Abbas» imzasıyla dərc edilmiş, az vaxt keçmədən ayrıca kitab halında çap olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, «Firəngistan məktubları» əsərinin baş qəhrəmanı Daşkəndli Molla Abbasdır. Onun vətənindən Fransaya gəlməsi, oradan İspaniyaya getməsi, başına gələn əhvalatları hekayə etməsi əsərin məzmununu təşkil edir. Əsərdəki hadisələr bilavasitə Molla Abbasın dili ilə nəql olunur. Əsərin əvvəlində Molla Abbas özü və səfərinin məqsədi haqqında belə məlumat verir: «Daşkənddən səfərə çıxanda iyirmi iki yaşında idim. Atamdan qalmış mal və sərvətlə nə qədər dolasam da yetərli idi. Özüm harda, vətən və yurd orda olacaq kimi tək başına bir gənc idim. Səyahət, elm və bilik üçün nə qədər uzaqlarda olsam da ardımca baxıb qalacaq yox idi. Orenburqdan keçib Moskvaya gəldim. Burada gördüklərim və Kazanlı tanışlarımdan anladığım məlumata görə Firəngistan qayət könlümə düşdü, bu ölkələri görməyə həvəs etdim. Bir də ki, əski kitabda Avropada zamani ərəb və türkdən qalmış əzizlər və ziyarətlər olduğunu bilib, bunları ziyarət etməyə murad etdim. Bu halda Ades (Odessa) şəhərinə gəldim». Molla Abbasın səfər zamanı məqsədinə uyğun olaraq Macarıstanda «Gül Baba» (*Macarıstanda XVI əsrdə Osmanlı türklərindən qalmış bir bəktəşi şeyxinin türbəsi*), Fransada «Qırx əzizlər» adlı (*732-ci ildə islam ordusunun Fransadan geri çəkilməyə qədər şahid olmuş əsgərləri üçün tikilmiş*

məqbərə. Hazırda onun mövcud olub-olmaması məlum deyil.) müqəddəs ocaqları ziyarət etməsi barədə əsərdə məlumat verilir. Romanda Molla Abbasın Odessada teatr tamaşasına baxarkən firəng qızı Jozefin ilə tanışlığı və ondan Fransa haqqında məlumatlar alması bilavasitə baş qəhrəmanda hələ Avropanı görmədən Avropa təəssüratlarının yaranmasına, onun Avropaya olan meylinin artmasına xidmət rolunu oynayır. Molla Abbasda Şərq yox, Avropa marağının güclənmə səbəbi də əsərdə bu tanışlıqla əlaqələndirilir: «Bir həftə keçdi. Bu günləri həp firəng qızı ilə keçirdim. Firənglər və Firəngistan haqqında mənə məlum etdiyi əhvalatlara görə firəng qövminin diqqətəlayiq və təəccüblü olduğuna şübhəm qalmadı. Belə ki, Jozefinlə tanış-biliş olunca islam ölkələrini ziyarət etməzdən əvvəl yabançı ölkələri gəzib, görüb, anlamağa qayət həvəsli oldum». Göründüyü kimi, Molla Abbasın bir tərəfdən qazanlı tanışlarından, digər tərəfdən də firəng qızından Avropa haqqında eşitdikləri onun bu diyara getmək həvəsini nəinki artırmış, eyni zamanda «firəngin diqqətəlayiq və təəccüblü» cəhətlərinə meylini gücləndirmişdir.

Hadisələrin inkişafı zamanı biz Molla Abbasın Jozefinlə nigah bağladığının şahidi olurduq. Molla Abbas dünyaya gələcək övladlarının müsəlman kimi tanınmasını vacib şərt hesab edir. Bu şərti müəllif əsərdə bir məqsəd kimi işlədir. Lakin əsas məqsəd Molla Abbasın Avropaya doğru səyahəti zamanı keçdiyi ölkələrdə gördüyü hadisələr və onlara münasibətində açıqlanır.

Rusiya, Ukrayna, Polşa, Qalitsiya, Almaniya, Macarıstan torpaqlarından keçərkən Molla Abbasın keçirdiyi hisslər, bu ölkələr haqqında onda yaranan təəssüratlar olduqca orijinal təsirə malikdir. Xüsusən alman və macar elm, təhsil, mədəniyyəti onda heyrət doğurur. Zəngin kitabxanaların, modern təhsil sisteminin olmasını müəllif qəhrəmanın dili ilə cəmiyyətin inkişaf təməli kimi səciyyələndirir. İ.Qaspiralıya görə «elm, mərifət günəş işığı kimidir. Cümlə aləmə aydınlıq və qüvvət verir.» Əslində bu fikirlərdə öz maarifçi görüşlərini əks etdirən İ.Qaspiralı xalqların tərəqqisini elm və təhsildə görərkən millətinin də bu yolu tutmasını arzulayır. Əsərdə Molla Abbasın Vyana şəhərində görkəmli türkoloq Vamberi ilə görüşü maraqlı tərzdə təqdim olunur. Müəllif Vamberinin Türkiyədə tarixi

abidələrin tədqiq etmək marağını ora gəlişinin bir səbəbini də məhz onun özünün və mənsub olduğu macar xalqının türk əsilli olması ilə bağlayır. Düzdür, əsərdə Vamberinin Türkiyəyə getməsinin başqa bir səbəbi də açıqlanır: «Rəvayətə görə Vamberi dərviş qiyafəsinə girib Türkiyəni dil kəşfi üçün dolaşmamış. Bu adamı bu tərəfə ingilis hökuməti yollamışdır. Bu səyahət zamanı ruslar Ağməscid və Evliyaya qalalarını alıb Kokand və Daşkənd tərəfə gəlməkdə imişlər. İngilislər qısqançlıq və daha ziyadəsi Hindistanda malik olduqları ölkələrdən qorxub Rusiyanın Türkiyəyə irəliləməsindən xoşlanmayıb. Türkiyəni durumunu anlamaq istəmişlər. Bir türlü şübhə olmamaq üçün ingilis casusu yollamayıb, venqriyalı Vamberini yollamışlar. Vamberi İrandan, Xivədən keçib Buxaraya yetmişdir.» Əsərdə səslənən bu fikirlərdə müəyyən tarixi faktların sadalanması ilə yanaşı, türk mədəni-mədəni tarixinin qədimliyinin təsdiqi də dayanır. Bir qədər əvvəldə adlarını sadələdiyimiz Avropa ölkələrində Molla Abbasın türk tarixi abidələrini axtarması, həmsöhbət olduğu şəxslərdən bugünkü qərb mədəniyyətinin əsasında dayanan bir sıra islam mədəni dəyərlərinin mövcudluğu ilə əlaqədar məlumatlar eşitməsi türk-müsəlman təsirinin təkcə Şərqə yox, həm də Qərbə nüfuzundan xəbər verir. Əsərdə Molla Abbas çox hadisələrlə üzləşir. O, Parisə gəldikdən sonra Jozefini boşayır. Müsyo Şalon adlı tanınmış bir şəxslə tanış olur. Onun qızı Marqaritaya fars və türk dillərindən dərs keçir. Avropa mədəniyyəti, təhsil sistemi, əxlaq, ailə və məişət tərzini barədə bu şəxslərlə söhbətlərində Molla Abbas Şərqi nə qədər geri qaldığını açıq-aşkar duya bilir.

Molla Abbas Marqaritaya türk və fars dillərini öyrətdiyi kimi, özü də fransız dilini öyrənmək üçün məktəbə gedir. O, Marqaritaya olan sevgi hisslərini cilovlaya bilmir. Əslində onların məhəbbəti qarşılıqlı məhəbbət əsasında qurulur. Parisdə demək olar ki, 8 ay problemsiz yaşayan Molla Abbas bir yaşlı qadının qətlinə günahlandırılıb həbs edilir. O, azadlıqda olarkən tez-tez elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində Qərb ilə Türkiyənin fərqi müqayisə etdiyi kimi, həbsxanada da Avropa həbsxanalarının Şərq həbsxanalarından fərqləndiyini görür və bunun timsalında Fransa məhəbbətlərini cəza yeri yox, islah

məktəbi kimi qiymətləndirir. Əslində obrazın geniş müqayisələrində İ.Qaspiralı özünün islahatçılıq görüşlərini oxucuya təqdim edir. Molla Abbas 16 gün həbsxanada saxlanıldıqdan sonra məhkəməyə gətirilir. O, məhkəmədə qadının öldürülməsindən xəbərsiz olduğunu, nahaqdan tutulduğunu bildirsə də, heç bir fakt, dəlil gətirmədiyi üçün məhkəməni inandıra bilmir. Hətta onun vəkili də hüquqlarını qoruduğu insanı müdafiə etməkdə aciz qalır. Əsərlə tanışlıq zamanı görürük ki, qətl törənən zaman Molla Abbas şəhərdən uzaqda yerləşən bir məkanda Marqarita ilə gizli şəkildə görüşdə imiş. Molla Abbas bilirdi ki, əgər bu dəlili məhkəmənin nəzərinə çatdırsa, onu günahsız kimi buraxacaqlar. Lakin başa düşür ki, Marqarita ilə olan gizli görüşlərinin sirri açılsa təkə bir qızın yox, həm də bir şərəfli ailənin namusuna ləkə yaxılacaqdır. Necə deyərlər, öz başını qurtarmaqla başqa bir başı bəlaya salacaqdır. Məhkəmənin gedişi zamanı salona üzləri və başları tamamilə örtülmüş, sifətləri görünməz olan iki qadın daxil olur. Məlum olur ki, onların biri şahid qismindədir. Digəri isə şahid olacaq qadının halı pis olduğundan onu məhkəmə binasına gətirməyə yardımçı olmuşdur. Şahid qadın adını, kimliyini məhkəməyə bildirmədən ifadə vermək istəyir. Çünki qadın bilir ki, kimliyi aşkar olsa ailə namuslarına xələl gələcək, günah sahibi kimi qınaq obyektinə olacaqdır. Lakin hakim ifadə verən şəxsin kimliyinin bilinməsinin vacibliyini tələb etdiyinə görə çarşablı qadın örtüyünü başından götürərək Marqarita olduğunu söyləyir.

Marqarita yaşlı qadının qətl olunduğunu gün Molla Abbasla şəhərdən 2-3 saatlıq kənardə olduğunu, ayrı-ayrı günlərdə isə hotellərdə öz adlarını gizlədərək, başqa ad altında gün keçirdiklərini bildirir. Marqaritanın atası Müsyo Şalon bu sözləri eşitdikdə halı pisləşir və bir qrup adam onu zaldan kənara çıxarır. Lakin Müsyo Şalon beyninə qan sızmasından vəfat edir.

Marqaritanın çıxışı Molla Abbasın günahsız olduğunu sübuta yetirir. Onu azadlığa buraxırlar. Marqarita atasının ölümündən bir müddət xəbər tutmur. Müsyo Şalonun guya ticarət məqsədi ilə Moskvaya getdiyini Marqaritaya bildirib onu sakitləşdirənlər də, az vaxtdan sonra qız atasının ölümündən

xəbər tutur. O, Molla Abbasla olan məhəbbətinin atasının ölümünə səbəb olduğundan günahını əfv etmək xatirinə dərvişanə ömür sürməyə qərar verir. Elə bu səbəbdən də Molla Abbasla olan məhəbbət və ünsiyyəti üzərindən xətt çəkir.

Molla Abbas Pale Royal bazarında Şeyx Cəlal adlı fransız, ingilis, ispan dillərini öz ana dili kimi bilən bir ərəbə rast gəlir. Şeyx Cəlal 15 il Avropa məmləkətlərində ticarətlə məşğul olduğundan bu yerləri yaxşı tanıyır. Onun Avropa barəsindəki fikirləri Molla Abbasda müəyyən maraq doğurur. İ.Qaspiralı bir növ özünün ictimai-siyasi, elmi-mədəni, əxlaqi və s. görüşlərini bu yolla oxucusuna çatdırmağı daha məqsədəuyğun hesab edir. İ.Qaspiralı haqqın, ədalətin təntənəsində və bunların mövcudluğunda insan səadətini dayandığını bəyan etmişdir. Əks təqdirdə mərifətə, ağıla, tərbiyəyə qalib gələn eqoizmin, nəfsin cəmiyyət üçün ziyanlarından bəhs açaraq əsl həqiqət yoluna çatmağın mümkünlüyünü belə görürdü: «Malın çoxluğu, artıqlığı insanları səadətli etməz. İnsan səadətini çəsməsi birdir və bu da haqq və ədalətdir. Elm, təhsil və tərbiyə haqqın və ədalətin yayılmasına xidmət etmədikcə növi-bəşər səadətdən uzaq qalacaqdır». Bu fikirlər İ.Qaspiralının ictimai-sosial və maarifçi görüşlərinin əsasında dayanan fikirlərdən biridir. İ.Qaspiralı dünyanı gəzdikcə, millətlərin halı ilə tanış olduqca belə bir qəti fikrə gəlir ki, türk millətinin gələcək səadət yolu təhsil və elmdədir. O, məktəblərin açılmasını bu yolda vacib addım hesab edir.

«Firəngistan məktubları» romanının baş qəhrəmanı Molla Abbasın bir sıra Avropa ölkələrinə səyahəti fonunda müəllifin elm və maarifi təbliğ obyektinə kimi ön planda saxlaması da bu zərurətdən irəli gəlmişdir. «Firəngistan məktubları» əsəri Şeyx Cəlalın məsləhəti ilə Molla Abbasın «müsəlmanların əvvəlki zamanlarda qazandığı şərəf və mədəniyyətini öyrənmək üçün Əndəlisə»* gətməsi ilə başa çatır.

* Əndəlis – İspaniyanın cənubunda yerləşən tarixi vilayətin adı olmuşdur. VIII əsrin əvvəllərində İspaniya ərəzilərini işğal edən ərəblər buranı Əndəlis adlandırmışlar. Əndəlis ərəb mütəfəkkirlərindən İbn Tüfeyl, İbn Rüş, İbn Əbd Rəbbihi, Əbu Hamid əl-Qəznati və başqalarının vətəni hesab edilir.

Molla Abbasın İspaniyaya səyahəti və burada başına gələn əhvalatlar «Darürrahat müsəlmanları» əsərinin mövzunu təşkil edir. Əsər «Tərcüman» qəzetindən əlavə, müəllifin sağlığında iki dəfə kitab şəklində (1891, 1906) çap olunmuşdur.

Qeyd edək ki, «Darürrahat müsəlmanları» «Firəngistan məktubları»nın davamıdır. «İdareyi-tərcüman» imzası ilə əsərə yazılmış ön sözdə bu fikir öz təsdiqini belə tapır: «Daşkəndli Molla Abbasın Fransaya səyahətindən ötrü fransalı ad almış əfəndinin Fransada gördükləri «Firəngistan məktubları» başlığıyla «Tərcüman»da çap edilmişdir. Bu məktubların ikinci qismi Əndəlisə səyahəti və İndiyə qədər naməlum bir cəmiyyəti - İslamiyyənin hal və vücudundan xəbər verir. «Firəngistan məktubları»nın bu ikinci qismi ayrıca bir əhəmiyyətə layiq olub bəxtiyarənə bir surəti-məişətə yetişmiş cəmiyyəti-müslimindən bəhs etdiyinə görə... «Darürrahat müsəlmanları» başlığı ilə risalə (kitabça) şəklində çap edildi və qəzetimizin cümlə müştərilərinə acizənə hədiyyə olaraq göndərildi.»

Əsərdə bəzi kənara çıxmaları nəzərə almasaq, hadisələr əsasən Darürrahatda - xəyali İslam ölkəsində cərəyan edir. Molla Abbasın «gizli bir vədidə yaşayan müsəlmanlar» arasında görüb yaşadıkları «Darürrahat müsəlmanları» əsərinin mövzunu təşkil edir.

Əsər maraqlı mövzünü üzərində qurulmuşdur. Fransa ilə vidalaşan Molla Abbas 43 saatdan sonra İspaniya sərhəddinə çatır. İlk öncə bu ölkədə gömrük məmuru ilə rastlaşan Molla Abbas məmura İspaniyayı ziyarət etmək məqsədi ilə gəldiyini bəyan edir. Sonra İspaniyanın tarixi haqqında məlumatlar diqqəti cəlb edir. Məğrib valisi Musa ibn Nusayr və Tarik ibn Ziyad tərəfindən bir çox Qərb əyalətlərinin, o cümlədən, İspaniyanın fəth olunması faktları əsərdə tarixi-xronoloji ardıcılıqda yer alır. «Darürrahat müsəlmanları» əsərində göstərilir ki, İspaniyaya İslamın gəlişi özü ilə mədəniyyət gətirdi. Şəhərlər, məktəblər, yollar tikildi, fabriklər işə düşdü, su boruları çəkildi və s.

Yazıçı İslamın Əndəlisdə qurub-yaratdıqlarının saysız həddə olduğunu nəzərə çatdırır. Bu məqsədlə müəllif ərəb tarixlərindən götürdüyü faktlara istinad etməklə İspan

müsəlmanlığı dövründə mövcud olan şəhər, cami, mədrəsə, xəstəxana, hamam və s. sayları haqqında məlumatı əsərə daxil edir. Ərazidə İslamın zəfər çalması, «əhli - İslamın» çoxalması inkişafın əsas səbəbi kimi təqdim edilir: «Əhaliyi-İslamiyyənin çoxalması və tərəqqisi, günbəgün məsud olması Əndəlis qitəsini cənnət misallı bir mahal etmişdir...»

Lakin 800 ildən sonra İspaniyadan İslam ordusu geri çəkilməyə məcbur olur, Ferdinandın rəhbərlik etdiyi İspan əsgəri qələbə çalır, İslamdan qalmış bütün abidələr dağıdılır və əhaliyə divan tutulur: «Dağlar arası Darürrahat namı verdiyimiz mahalın cəmiyyəti-İslamiyyəsi baba Seyid Musanın əqrəbə və dostlarından hasil olan xalqdır. Əndəlisü tamam istila edib, güc və qüvvət aldıqdan sonra İspanlar əhli-İslama aman və mərhəmət etməyib,...camilərdə namaz və azan oxutmayıb, məktəblərdə təhsil və tərbiyəni yasaqlayıb. İslamın əlini-qanadını kəsməyə başlamışlar». Əsərdə Şeyx Cəllalla Molla Abbasın mükəlliməsi fonunda istər Avropa, istərsə də Türkiyə tarixi, mədəniyyəti haqqında fikirlərə, millət və cəmiyyətin formalaşmasında elmin, təhsilin rolu məsələlərinə geniş yer verilir.

Əsərdə Əndəlisin məşhur sərdarı mərhum Seydi Musanın dost və əqrabalarına ünvanladığı, yazıldığından 700 il sonra (miladi 2076-cı ildə) açılması vəsiyyət olunan möhürlü məktub haqqında məlumatın verilməsi ilk baxışdan qərribə görünsə də, müəyyən mənada ölkə və millətin gələcəyi barədə oxucunu düşündürməyə vadar edir. Amma Seydi Musanın vəsiyyətinin dəqiq mətninin nədən ibarət olması təbii olaraq əsərdə açıqlanmasa da, obrazların ehtimallarında burada xalq və millət probleminə, digər millətlər ilə müsəlmanların münasibət-lərindən bəhs edilməsi güman edilir.

Əsərin sonunda Molla Abbas Parisdən bir məktub alır. Məktubu Molla Abbasa Marqarita yazmışdır. Məktubdan məlum olur ki, Sudanda Mehdi Məhəmməd Əhməd adlı bir vətənpərvər igid Misiri tutmuş ingilislərin əleyhinə müharibəyə hazırlaşır. Bəzi vətənpərvərlər Mehdi ordusuna kömək məqsədilə Sudana gedirlər. Marqaritanın yazdığına görə bu məqsədlə Avropada pul toplanır və şəxsən özü buna görə 25000 frank yardım etmişdir. Marqarita Molla Abbasın ərəb dilini bildiyi

üçün Sudana gedən fransızlara qoşulacağına ümid etdiyini bildirir və bunu arzulayır. Molla Abbas Marqaritaya Parisə gəlib onunla görüşəcəyi və bundan sonra Sudana gedib-getməyəcəyi qərarını verəcəyi barədə məktub yazır.

Əsər bu sonluqla başa çatır. Əslində sonluğun bu cür verilməsi ilə müəllif yeni hadisələrə keçid alır. Daha doğrusu, oxucu qabaqcadan anlayır ki, sonrakı hadisələr Sudanda cərəyan edəcəkdir. Məhz bu ölkə ilə bağlı cərəyan edən hadisələr «Sudan məktubları» əsərinin mövzusunun təşkil edir. «Sudan məktubları»nın ilk nəşri «Tərcüman» qəzetinin 1889-cu il tarixli 35-46-cı saylarında dərc olunmuşdur.

Əsərin məzmunu belədir: «Darürrahatdan Parisə gələn Molla Abbas Marqarita ilə görüşür. Marqarita ona atasının ölümündən sonra atasının ticarət işlərini davam etdirdiyi, Bombay, Bağdad, Təbriz və s. yerlərə məktub yazıb bu şəhərlərin tacirləri ilə ticarət əlaqələri qurmaq niyyəti barədə məlumat verir. Marqarita həmçinin İslam ölkələri ilə Fransa ticarət əlaqələrindən də söhbət açır. Lakin o, İngiltərənin Misirə girməsindən sonra fransız-Misir ticarəti arasında böyük əngəllərin yaranmasını narahatçılıqla qeyd edir. Marqarita bildirir ki, Sudan ölkəsində ingilislərə qarşı Şeyx Məhəmməd Əhməd¹ müharibəyə başlayıb. Ancaq onların balta, ox, qılinc və s. ilə ingilis topunun qarşısında duruş gətirməsi müşküldür. Buna görə sudanlılara top atmağı öyrətmək, əsgəri hərbi təlim keçmək üçün köməyə getmək lazımdır. Marqaritanın məsləhəti ilə Molla Abbas, Müsyo Marten, Müsyo Mark və Müsyo Jan özlərini Dağıstan çərkəzləri kimi qələmə verərək Sudana yola düşürlər. Şeyx Şamilin Şərqdəki nüfuzuna və Sudanda heç kimin çərkəz dilini bilməməsinə görə onlar özlərini çərkəz adlandırırlar. Əks təqdirdə ərəb məmləkətində onları avropalı bilib qətlə yetirə bilərdilər. Sudana gedən şəxslərin hərəsi bir sahənin mütəxəssisi

¹ Şeyx Məhəmməd Əhməd (1843-1895) Sudan təriqət şeyxidir. İngilislərə qarşı müharibədə xüsusi fərqlənmişdir. Bəzi mənbələrdə qeyd olunur ki, o, türklərin qatı əleyhdarı olmuş, hətta onları kafir adlandırmışdır. İ.Qaspiralı buna görə əsəri tam olaraq işləməkdən vaz keçmişdir. (Qaspiralı. Seçilmiş əsərləri, İstanbul, 2003, səh.285)

– Müsyo Marten top məmuru, Müsyo Mark hərbi mühəndis, Müsyo Jan isə həkim idi. Molla Abbas özü kimi bu üç şəxsin də adını dəyişir. Müsyo Marten Əli Özden, Müsyo Mark Noqay Timur, Müsyo Jan isə sənətinə uyğun olaraq Loğman adını qəbul edir.

Şeyx Abbas Dağıstani (Molla Abbas) – Cəzayir ərəblərinin yaşadığı yərə gəlir. Onlara Şeyx Şamilin ruslara qarşı mübarizəsindən danışır. Səhrayı-Kəbir (Böyük Səhra) və Sudan haqqında məlumatlar öyrənir, oraya getməyin yollarını arayır. Molla Abbasa anladırırlar ki, Sudana gedən ən rahat yol «Divanələr ölkəsi»ndən və «Qadınlar ölkəsi»ndən keçir. Abdulla Dari adlı bir şəxs onlara bələdçilik etmək arzusunda olduğunu bildirir: «Loğman dostlarına bildirir ki, qorxuram bu insan bizə xəyanət edə». Molla Abbas və mühəndis isə Abdulla Daridən xəyanət gözləmədiklərini bildirirlər. Lakin əsərin sonunda hər kəs özlüyündə belə fikirləşir ki, əgər o, xəyanət edib bizi təslim edərsə, divanələrə yox, qadınlara əsir düşməyimiz daha yaxşı olar. Maraqlıdır ki, İ.Qaspiralı əsərin sonunda «davamı irəlidə» (yəni «ardı var») yazsa da «Tərcüman»ın sonrakı saylarında bu əsərin çapına rast gəlinməmişdir. Lakin qəzetin növbəti saylarında «Qadınlar ölkəsi» əsəri dərc olunmuşdur.

Məzmunundan da göründüyü kimi, «Sudan məktubları»nda hadisələr Avropadan Afrikaya köçülür. Qarşısına Daşkənddən İstanbula gəlib, oradan da Hicaza yollanmaq məqsədi qoyan Molla Abbas taleyin qisməti ilə Firəngistana, oradan da Afrikaya – Sudana gəlməli olur. Müəllif Molla Abbası az qala dünyanın böyük bir qisminə gəzdirməkdə məqsədi Avropa, Asiya və Afrika xalqlarının həyatı üzərində apardığı müşahidələri və bunlardan hasil olan nəticələri oxucu ilə bölüşməkdir. «Sudan məktubları»nda XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Avropa imperializminin Şərq istilasını, Şərqdə milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi, xalqların öz müqəddəratlarını həll etmək uğrunda mübarizəsi və digər məsələlər əksini tapır. Lakin İ.Qaspiralı maarif və tərbiyəni bütün məsələlərin mərkəzində saxlayır. Ona görə də «Sudan məktubları»nda öz idealına uyğun olaraq yeri gəldikcə tərbiyə və mədəniyyət məsələsinə də toxunur və Molla Abbasın baxışları timsalında

fikirlerini ortaya qoyur. Heç şübhəsiz, qadına münasibət və cəmiyyətdə qadının rolu İ.Qaspiralını daim düşündürmüşdür. Çünki yaşadığı müsəlman mühiti, üzvü olduğu cəmiyyət qadına İslam ehkamları münasibətləri daxilində baxmağı tələb edirdi. Ona görə də bu mühitdə qadının bütün fəaliyyət dairəsi təkcə yaşadığı mənzil divarları arasında məhdudlaşmış, həm də haqları tapdanır.

İ.Qaspiralı «Sudan məktubları» əsərində İslam ölkələrinin qadınları ilə Avropa qadınlarını müqayisə etməklə fərqləri sadalayır və qadını cəmiyyətin aparıcı insanı kimi görmək istəyir: «İslam və frenk qadınları arasında hal və tərbiyədə fərq çoxdur. Frenklərin haqqı inkar olunmaz: Çocuğa baxmaq, tərbiyə vermək, təbiblik etmək qadınlarının hünəridir. Bunlar ədəbli və pak olsalar dünyanın ən iyi qadınları olurlar. Frenk hünəri ilə İslam ədəbi bir yerə gəlsə daha gözəl olur».

«Sudan məktubları» əsərində bəşəriyyətin bütün nizamını kitab, məktəb və tərbiyə ilə bağlayan müəllif bu sahədə avropalıları başqalarına nümunə göstərir, bütün bunları müsəlman həyatı üçün vacib hesab edir: «Firənglərin hər işi kitablara görədir. Hər işi məktəblərdə kitablardan öyrənirlər».

«Sudan məktubları»nın bir növ davamı olan «Qadınlar ölkəsi» əsərində Molla Abbasın macəraları sona çatır. «Qadınlar ölkəsi» 10 avqust 1890-cı ildən 2 iyul 1891-ci ilədək «Tərcüman»ın müxtəlif saylarında dərc edilmişdir. Bu əsərdə Molla Abbasın və onunla bərabər üç fransız gəncin, Şeyx Məhəmməd Əhmədə kömək üçün getdiyi zaman Qadınlar ölkəsində əsir olmaları və çətinliklə də olsa əsirlikdən qurtulmaları və s. hadisələr öz əksini tapır. Molla Abbas Cəzayir şəhərindən ayrılıb 18 gün yol getdikdən sonra Səhrayi-Kəbirə çatır. Sudanlı zənci Abdulla Dari onlara bələdçilik edir. Abdulla Darinin xəyanəti nəticəsində yolda onları Qadınlar ölkəsinin əsgərləri əsir edirlər. Buna görə bu ölkənin Malikəsi (kraliçası) Abdulla Dariyə qızıl bağışlayır. Bu ölkə qəribəlikləri ilə diqqəti cəlb edir. Burada qadınlar ixtiyar sahibləridirlər. Ölkəni onlar idarə edir. Çöl işlərini onlar görür, müharibəyə gedir. Qadınlar üzləri açıq gəzir və s.

Əksinə, kişilər ev işləri görür, uşaqları böyüdür, yemək bişirir, paltar yuyur, qadınlara qulluq edirlər. Digər bir fərqli cəhət də o idi ki, bu ölkədə qadınlar çox kişi alırdılar.

Ölkənin kraliçası Molla Abbasdan Avropa və müsəlman ölkələrində qadınların vəziyyəti ilə əlaqədar məlumatlara qulaq asdıqca bu adətlərə nifrət və ikrah hissi ilə münasibət bildirir. Bütün bunlar real həyatı əks etdirmir. İ.Qaspiralı belə bir fantaziya ilə diqqəti fanatik İslam cəmiyyətinə yönəldir. Qadına münasibətin dözülməzliyinə etirazı başqa bir formada təqdim edir. O, Qadınlar ölkəsində kişilərin bu halının təsviri ilə insanları təəccübləndirir. Yazıçı bununla demək istəyir ki, müsəlman mühitində də qadınlara münasibət belədir. Bu, təkcə təəccüblü yox, həm də dözülməzdir.

Üç fransız ilə Molla Abbas gənc kraliçanın karvan qarətinə getdiyindən istifadə edib qaçırırlar. Onlar qarət olunacaq karvana çatıb onları bu işdən xəbərdar edirlər və birlikdə Qadınlar ölkəsinin əsgərlərini məğlub edərək Tunisə yol alırlar. Otuz yeddi gündən sonra Tunisə yetişirlər. Molla Abbas Tunisdə Şeyx Məhəmməd Əhmədin vəfat etdiyi Sudanda qıtlıq düşdüyü xəbərini eşidir. Buna görə onlar Sudana getməkdən imtina edirlər. Üç fransız gənc Tunisdən Fransaya, Molla Abbas isə İstanbula yola düşür. Molla Abbas uzun illərin həsrətinə son qoymaq üçün tezliklə Daşkəndə qayıtmaq fikrini qətiləşdirir.

«Tərcüman» qəzetində oxuculara «Divanələr ölkəsi» və «İstanbul məktubları» adı ilə Molla Abbas «məktub»larının yayımlanması vəd olunsada, bu əsərlər haqqında indiyə qədər məlumat əldə edilməmişdir. Lakin İ.Qaspiralının Molla Abbasın şagirdinin Macarıstanda yerləşən Gül Baba pirini ziyarəti zamanı müəllimi ilə görüşməsinə və aralarındakı danışmalarını əks etdirən «Molla Abbas Fransalıya təsadüf» adlı əsəri 1908-ci ildə «Tərcüman»ın ayrı-ayrı saylarında bütöv halda dərc olunmuşdur.

Əsərdən məlum olur ki, Molla Abbasın şagirdi öz müəllimi ilə 4-cü sinifdə oxuduğu zaman tanış olmuşdur. Lakin Molla Abbası məktəbdə ona müəllim kimi dərs dediyinə görə yox, onun «Firəngistan məktubları»nı oxuduğu üçün özünə müəllim hesab edir. Əsərdə əsas hadisələr Macarıstanda baş verir. Molla Abbas

öz şagirdi ilə bu ölkədə görüşür. Gül Baba ziyarəti zamanı Molla Abbas bu ziyarətgahın tarixi haqqında şagirdinə belə məlumat verir: «Gül Baba iranlıdır. Türklərin Macarıstana gəlişindən əvvəl bu ölkəyə səyahət edib və burada vəfat etmişdir.» (*Lakin bundan fərqli olaraq prof.Yavuz Akpınar «Fıraqistan məktubları» əsərinə verdiyi izahatda Gül Babanı Bəktəşi şeyxi hesab edir, bu ziyarətgahı Macarıstanda Osmanlılardan qalmış XVI əsr dini abidəsi kimi göstərir*). Macarların rəvayətinə görə, Gül Baba Budin şəhərində xəstələnir. Şəhər əhli ona xidmət göstərir. Bu zaman bir gənc dərviş zühur edir. O, canını təslim edən Gül babanı dəfn etdikdən sonra qeyb olur. Şəhər əhalisinin gözləri qarşısında baş vermiş bu hadisədən sonra insanlar onun məzarını ziyarətgaha çevirirlər. Türklərin Macarıstana gəlişi ilə bu məzarın üstündə sərdabə tikilir. Türklərin macar elindən gedişindən sonra da bura ziyarətgah olaraq qalmışdır. Əsərdə Rəşid əfəndi ilə tanışlıq və onun haqqında verilən məlumat hissələri də oxucu marağından kənarda dayanmır. Rəşid əfəndi Şərq siyasi durumunu, rus, ingilis, İslam və türk dünyası münasibətlərini yaxşı bilən türk mütəxəssisi kimi təqdim olunur. Onun 75 yaşı olsa da, 60 yaşlı insan kimi görünür. Şərq ictimai-siyasi, mədəni həyat tərzini ingiliscə yazaraq avropalılara çatdırır. Lakin onun bütün danışq və müqayisələrində bir türk təəssübkeşliyi var. Əsərin sonunda özünün dediyi kimi: «Avropaya və ələlxüsus ingilislərə türkləri, aləmi-islami tanıtdırmaqda, sezdirməkdə xidmətlərimlə iftixar duyuram. Türklərin düşmənləri məni sevməzlər, mən də onları sevməm.»

Bu sevgidəndir ki, o müsəlman dünyasını, onun aparıcı qüvvəsi olan türk millətini daim dünya xalqları içərisində mədəni cəhətdən öndə görmək istəyir. Lakin hazırkı məqamda avropalılardan müsəlmanların geri qalması onu mütəəssir edir, bu geriliyin səbəbini o, ilk növbədə cəhalətdə görür:

«Müsəlmanlar harada bulunurlarsa bulunsunlar, nasıl yaşayırlarsa, yaşasınlar avropalılara nisbətən hər cəhətdən geridirlər. Əcəba, bunun səbəbi nə?...

— Cəhalətdir, əfəndim, cəhalət.»

İ.Qaspiralının əsəri bu sonluqla bitirməsi təkcə onun millət sevgisini göstərmir. Eyni zamanda türk millətinin geriliyinin

səbəbləri tərəqqi inkişaf xətti barədə oxucuda kompleks düşüncə yaradır. İsmayıl Qaspiralının eyni qəhrəmanın iştirakı ilə hadisələrin müxtəlif ölkə, əyalət və şəhərlərdə davam edən 5 roman-epopeya – «Fıraqistan məktubları», «Darürrahat müsəlmanları», «Sudan məktubları», «Qadınlar ölkəsi» və «Molla Abbas Fransalıya təsadüf» silsiləsi ilə yanaşı digər nəsr əsərləri də mövcuddur. «Aslan qız» qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış əsərdir. Əsərin mövzusu tarixi hadisələri özündə əks etdirir. Şərqi Türkistan bölgəsinin Üçturfan şəhərini Çi Linq adında zalım sərkərdənin başçılığı altında 30 min çinli əsgərin və 10 min kalmık bütprəstinin mühasirəyə alması və onlara qarşı Gülcamal adlı cəsur bir türk qızının başçılığı ilə xalq mübarizəsinin təsviri əsərin mövzusunı təşkil edir. Üçturfan şəhəri ilə Kaşqar arasında rabitəni kəsən Çi Linq şəhər əhalisinə təslim olmaq üçün bir gün vaxt verir. Əks təqdirdə bütün insanları qılıncdan keçirəcəyi ilə hədələyir. Bölgə mühafizi Alaca bəylə Şeyx İzzət Ata çinlilərin məktubunu müzakirə edib təslim olmamağı qərarlaşdırsalar da, əksər məmurlar təslim olmağa tərəfdar çıxırlar. Lakin pərdə arxasında məclisin qərarını dinləyən Şeyx İzzətin qızı Gülcamal məclisə gəlir və təslim qərarını verən məmurlara öz etirazını bildirir. O, hamının qarşısında bıçaqla saçlarını kəsib Kaşqara gedəcəyinə, onlarla əlaqə yaradacağına söz verir. Lakin həm Üçturfan şəhərində, həm də Kaşqarda çinlilərin yerli əhalidən satın alınmış casusları olduğu üçün şəhərdən çıxmaq çətin idi. Gülcamal onun gedişindən casuslar xəbər tutmasın deyə, atının ayaqlarına keçə bağlayır ki, atın ayaq səsləri eşidilməsin. Gülcamal Kaşqara gəlir, kaşqarlılara gəlişinin məqsədini açıqlayır və onlardan kömək istəyir. Lakin şəhərin hakimləri ona kömək etməkdən imtina edirlər. Az vaxt keçəndən sonra onun qız olduğu bilinir. İgidliyinə görə hamı ona «Aslan qız» - deyə müraciət edir. Daşdəmir bəy Kaşqar hakimliyindən uzaqlaşdırıldıqdan sonra o, Süleyman bəy ilə birlikdə tədbir hazırlayıb yeni şəhəri çinlilərdən azad edir. Döyüş zamanı 1000 türk igidi şəhid olur. Bundan sonra Kaşqar əsgərlərinin Üçturfan şəhərini müdafiə etmək üçün yol düşməsinə qərar verilir. Gülcamal bir qədər tez gəlir. Onun qurduğu plan əsasında Çin sərdarı Çi Linq

Üçturfan şəhərini mühasirə edən qoşunlarını geri çəkərək Çinə qayıdır. Düşməni Aslan qız – Gülcamal şəhərdən belə qovur.

Bu əsərdə biz Gülcamalın simasında əsl vətənpərvər bir qızın obrazını görürük. Müəllif onun simasında bir çox qəhrəmanlıq keyfiyyətlərini cəmləşdirə bilmişdir. O, ilk növbədə namuslu türk qızıdır. Başa düşür ki, düşmən şəhəri alarsa, ilk növbədə qadınlar cariyəyə çevriləcək, onların isməti tapdanacaqdır. Gülcamal şərəfsiz, namusu tapdana-tapdana yaşamaqdansa, vətən uğrunda «fədayi-can» olmağı şərəf bilir: «Əlimiz ilə əsarəti boynumuza salıb, vücudumuzu düşmən üçün hifz etməkdənsə, canımızı fəda edərək şöhrət və rahat kəsb etmək daha əfsəldir» fikirləri onun hansı əqidə sahibi olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Gülcamal min illər boyu döyüşlərdə türk ərənləri ilə çiyin-çiyinə vuruşub ad qazanan, idarəçilikdə xidmət göstərən türk qadınlarının layiqli nümayəndəsi kimi təqdim olunur. Onun amalı vətənin istiqlalı və insanların xoşbəxtliyidir. O, vətəni canından, sevgisindən üstün tutur. Buna görə də vətən darda olanda həyatı üçün ən təhlükəli məqamı belə nəzərə almadan addım atmağı qərarlaşdırır.

Gülcamal tədbirli sərkərdə rolunu oynayan obraz kimi də yaddaqalandır. Onun Kaşqarda, Yenişəhərdə, Üçturfanda ordu qüvvələri cəm etmək, döyüş taktikası həyata keçirmək tədbirləri fikrin təsdiqinə əsas verir.

Müəllif bu əsərində vətən müqəddəsliyinin kimliyindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların son damla qanına qədər vətən cəbhəsində müdafiəyə hazır olmalarının, qeyrət nümayiş etdirmələrinin və s. əhəmiyyət və vacibliyindən söz açır, yadelli ölkələrin müstəmləkə cəhdlərini tənqid edir.

Avtobioqrafik səciyyə daşıyan «Gündoğdu» romanı İ.Qaspiralının həyat və fəaliyyətinin müəyyən cəhətlərini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Roman 1905-ci ildə «Tərcüman» qəzetinin 4, 1906-cı ildə isə 3 sayında dərc olunmuşdur. Lakin müəllif romanı tamamlaya bilməmiş, əsərdə təsvir olunan hadisələr yarımçıq qalmışdır. Əsərin baş qəhrəmanı kırımlı gənc Daniyal bəydir. İ.Qaspiralı əslində Daniyal bəyin prototipidir. Həyatından məlumdur ki,

İ.Qaspiralı daim millətin tərəqqisini arzu etmiş, bütün varlığını şam kimi bu yolda əritmişdir. O, doğma Krımı qarış-qarış gəzərək xalqın adət-ənənə, məişət və yaşayış tərzlərini öyrənmiş, bu səyahətlərin nəticəsi kimi millətin cəhalət qaranlığında kor olduğunu görmüş, çarə yolları axtarmışdır. Daniyal obrazının simasında biz bu halın şahidi oluruq. Daniyal bəydə millət sevgisi yüksəkdir. Lakin o, «millətin halına aşına olmadıqca millətə xidmətin mümkün olmayacağını» başa düşür və buna görə millət haqqında «məlumatını artırmaq qərarı verib millət arasına atılır.» Bu zaman biz Daniyal bəyin toylarda, məclislərdə, ağalar ziyafətində, mədrəsə bölmələrində iştirak edərək «əməli dərslər» aldığına şahidi oluruq. Bütün əsər boyu Daniyal millət fədaisi rolunda çıxış edir. O, millətə daha yaxından kömək olmaq üçün kənddən vilayət mərkəzinə köçüb advokatlıq etməyə başlayır. Daniyal millətin vəkili kimi az vaxt içində şöhrət tapır. Lakin bu şöhrət onu arxayın salmur. Millətin geriliyi onu ciddi narahat edir, daim düşündürür: «Nə etməli, millət uyumuş isə nə ilə oyandırılmalı, xəstə isə nə ilə sağaltılmalı, yaralanmış isə yarasını nə ilə bağlamalı, sehirlənmişse sehri nə ilə pozmalı, canını və vücudunu nə ilə hərəkətə gətirməli?» Göründüyü kimi «nə etməli?» suallar narahatçılığı əhatəsində Daniyal əzilib-yorulsa da, çarənin müşkül olduğunu anlasa da millət sevgisi onun qüvvət və ümidlərinə güc verir. Eyni zamanda yazıçı əsərdə millət sevgisini Daniyalın ümid və qüvvətini artıran yeganə səbəb hesab etmir: «Daniyal bəyin ümidinə daha bir səbəb var idi. Hər nə qədər müsəlmanlara vaxtı keçmiş bir millət, hətta ölü bir millət demək adət olmuş isə də, Daniyal bəy bu qənaətdə deyildi, ...millətin diri olduğuna ancaq dərin yuxuda bulduğuna inanmışdı.»

Bu səbəbdən Daniyal millət yolunda çalışmaqdan çəkinmir. Başa düşür ki, millət ölü deyilsə, yatmışsa onun oyanması mümkündür. Əgər oyanarsa, ayağa qalxacaq, ayağa qalxacaqsa başqa millətlər kimi irəli gedəcək. Bu cəhət əsərin ideyasını təşkil edir. Ümumiyyətlə, «Gündoğdu» romanı maarifçilik ideyalarının təbliği və təntənəsi baxımından İ.Qaspiralı yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Əlbəttə, bu səbəbsiz deyildir. Tanınmış ədəbiyyatşünas alim,

İ.Qaspiralı yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı prof. Xeyrulla Məmmədov bu halı belə qiymətləndirir: «O (İsmayıl Qaspiralı-E.Q.) belə hesab edirdi ki, zəmanə dəyişmiş, orta əsrlərdə dəbdə olan istilalar və fəthlər dövrü artıq arxada qalmışdır. Müasir şəraitdə xalqın vaxtilə nail olduğu möhtəşəm şöhrəti indi maariflənmək yolu ilə geriye qaytarmaq olar.»¹

İ.Qaspiralının «İvan və Süleyman» hekayəsində tərəqqi və inkişaf maarifçi ideyalarla birbaşa əlaqələndirilir. Bu ideya eyni məhəllədə yaşayan, eyni yaşda, eyni qabiliyyətdə olan iki oğlan uşağının həyatı fonunda təqdim olunur. Müəllif bu eyniliklər içərisində məqsədli olaraq fərqləri də nəzərdən qaçırmır. İdeya məhz bu fərq müstəvisində açıqlanır. İki məhəllə uşağı İvan və Süleyman 8 yaşında məktəbə gedirlər. İvan rus, Süleyman isə müsəlman məktəbində oxuyur. Dörd il oxuduqdan sonra İvan oxuyub-yazmaq, hesab öyrənir, İncili başa çıxır. Süleyman isə bir il əlifba keçdikdən, üç il isə təkrar 3 dəfə Quranı başa çıxdıqdan sonra məktəbdən çıxarıldı. Amma nə yazı-pozu, nə də hesab bilmir. Misirdən Müsyö Bardo adlı bir tacir gəlir. O, hər iki uşağı Misirə oxumağa göndərmək istəyir. İvanın anası Mariya, oğlunun təhsil almağa getməsinə icazə versə də, Süleymanın anası Həlīmə xanım bu işə razılıq vermir. İvan oxumağa gedir. Süleyman isə məhəllədə qəhvə satmaqla gün keçirməyə başlayır. Onun qazancı olmadığı üçün anası aclıqdan əziyyət çəkir və dünyasını dəyişir. Süleyman anasının ölümündən sonra evlənsə də ailəsini dolandırmaqda çətinlik çəkir, yenə də maddi sıxıntı içində boğulur, İvan isə oxuyub ticarət sahibi olur və anasına vaxtılı-vaxtında pul göndərir. Bir gün İvan doğma şəhərinə gəlir. Süleymanın ağır vəziyyətini görüb onu özü ilə Misirə aparmaq istəyir. Lakin Süleymanın həyat yoldaşı və onun qohumları bu gedişə mane olurlar. İvan dostuna bir qədər pul verib, təəssüf hissi ilə ondan ayrılır.

Müəllif Süleymanın düşdüyü vəziyyəti bilavasitə fanatik müsəlman baxışları və mollaxana təhsil sistemi ilə bağlayır. Çünki Süleyman da İvan kimi tərbiyəli, ağıllı, təhsilə maraqlı,

zəhmətkeşdir. Lakin İvandan fərqli olaraq Süleyman heç bir yazı-pozu öyrədə bilməyən məhəllə məktəbini bitirir. Müəllif bunu Süleymanın həyatının sonrakı dövrünün çətinliyi üçün səbəb hesab etsə də, Müsyö Bordonun gəlişi ilə onun həyatını yaxşı mənada dəyişmək imkanlarının mümkünlüyünə yer saxlayır. Qeyd etdiyimiz kimi, mühitin cəhalət, təfəkkür və baxışları yaranmış bu imkanın da üstündən xətt çəkir. Çünki müəllifə görə nə qədər ki, müsəlman mühiti maarif və məktəbdən uzaqdır, insanlar bir o qədər də cəhalət qaranlığında həyata kor baxacaq, tərəqqidən uzaq olacaqlar. İ.Qaspiralı maarif və məktəbi cəhalətə, نادانlığa son qoya biləcək yeganə varlıq hesab edir. O, hər bir insanın, hər bir millətin gələcəyini yüksək maariflənmədə görürdü.

İ.Qaspiralının həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığında qadına münasibət bir problem kimi xüsusi, ardıcıl və əhəmiyyətli yer tutur. «Hər evə bir qadın necə lazımdırsa, hər qadına da elm o cür lazımdır» deyən İ.Qaspiralı say baxımından qadınla kişilərin bərabərliyinə rəğmən cəmiyyətin formalaşmasında və tərbiyəsində qadının rolunun səviyyəsini müəyyənləşdirir və belə bir qənaət irəli sürür ki, bir şəhər, vilayətin qadınları cahildirsə, ümumiyyətlə yarısı cahil olar. Ona görə də ədibin «bir qızın tərbiyəsi iki oğlan tərbiyəsindən əfsəldir» qənaəti tərbiyə və təhsil məsələsində qadının təsirinin əhəmiyyət dərəcəsini müəyyənləşdirən göstəriciyə çevrilir. İ.Qaspiralının qadınla əlaqədar düşüncə və görüşləri ictimai-siyasi həyatımızda xüsusi bir mərhələ kimi diqqəti cəlb edir. Onun fikirlərinə görə insanı dünyaya gətirən, onları böyüdü bəsləyən, dil öyrədən, dil öyrətməklə yanaşı tərbiyə verən qadın cəmiyyətin inkişafının aparıcı qüvvəsidir. Bu mənada İ.Qaspiralı qadına adi insan kimi yox, insanlığa böyük şərəf və hörmət gətirmiş tərbiyəçi insan kimi baxır.

Şərqi və Qərbi kontekstində qadına müqayisəli yanaşma İ.Qaspiralı görüşlərində mühüm yer tutur. Heç şübhəsiz, İ.Qaspiralı haqlı olaraq Şərqi insanların qədim yurd yeri, ən qədim cəmiyyət və mədəniyyətlərin beşiyi hesab edir. Lakin Şərqi ilə müqayisədə Avropanın dövlət və mədəniyyət tarixinin gənc

¹X.Məmmədov. «Tərcüman»da Azərbaycan ədəbiyyatı, «Ədəbiyyat qəzeti», 17 noyabr, 2000

olmasına baxmayaraq, qadınlara münasibətdə Avropanın daha irəli getdiyini, daha mütərəqqi mövqe tutduğunu qeyd edir.

İ.Qaspiralı Şərq qadınının Avropa qadınından geri qalmasını dinlə bağlamağı əsassız hesab edir. Hərçənd ki, Qərbin nəzərində bu görüntü bilavasitə İslam və müsəlmanlıqla əlaqələndirilsə də, İ.Qaspiralı Şərq və Qərb qadını arasındakı fərqi səbəbini haqlı olaraq başqa amillərə bağlayır. «Avropada Şərq qadınlarının ifrat dərəcədə məşrutə, hüquq, hürriyyətdən bixəbə, elm və tərbiyədən məhrum qaldıqlarını İslama bağlayırlar. Buna görə avropalılar böyük xəta edirlər. Çünki «müslümə» ilə Asiya qadını arasında dağlar qədər fərq vardır».¹ Müəllif Şərq qadınıni iki qrupa bölməklə hüquqsuz, cahil «Asiya qadınıni» «müsəlman qadınıni» ilə müqayisə edir, aralarındakı «dağlar qədər fərqi» göstərməyə çalışır. Bildirir ki, İslamiyyətdən öncə qadınlar kişilərin malı və «zövq aləti» olsalar da, İslamın qəbulundan sonra «dini-mübin qadınların kişilər kimi Cənabi Haqqın qulları olduğunu bəyan və elan edib, insanlıqca bu cür hüquqlarını təyin və mühafizə etdi».² Bu mənada İ.Qaspiralı İslam dininin bərabərçilik xəttini nəinki müdafiə edir, həm də təşviq etməkdən belə çəkinmir. O, Şərq müsəlman qadınıni kişilərlə bərabər ibadət etmək, Həccə getmək hüquqlarından tutmuş təhsil almaq, ailə qurmaq, zorla başqasına verilməmək, mal-mülk sahibi olmaq və s. hüquqlarının olmasını İslami qanunların tətbiqi kimi dəyərləndirir. Vaxtilə qızların anadan olarkən diri-diri basdırılmasına İslamın qadağa qoymasını diqqətə çəkən İ.Qaspiralı hazırda qadına cismani və mənəvi əzab verən insanların şəriət və dövlət qanunlarına görə cəzalandırılmasını da dinin təsiri kimi səciyyələndirir. İ.Qaspiralı qadınla bağlı maraqlı bir məqama toxunur. Halına, vəziyyətinə görə qadınlara verilən imtiyazları yüksək qiymətləndirən ədib hamilə qadınların bir sıra cəzalardan, o cümlədən qətl edilməkdən azad olunmasını təqdir edir və bunu dini imtiyaz kimi dəyərləndirir. O, qadını nəcibliyin, cəmiyyət nizamının əsası hesab edərkən, ilk növbədə ona tərbiyəçi kimi baxır, millətin

¹ İ.Qaspiralı. *Seçilmiş əsərləri, II cild, İstanbul, 2004, səh.296*

² *Yenə orada, səh.297*

tərəqqisində qadın rolunun əvəzilməzliyini ön plana çəkir. «Hacının fərasəti» və «İki imam» hekayələrində qoyulan problem məhz yuxarıda səslənən fikirlərlə birbaşa bağlanır, ideyanın möhkəmlənməsinə xidmət göstərir. «Hacının fərasəti» hekayəsində üç qardaşın hekayəsi verilir. Cəlal, Sabit və Cəmil adlı üç qardaş ataları Müslümün ölümündən sonra onlara qalmış var-dövlətin mübahisəsiz sahibi olaraq həyatlarını davam etdirirlər. Böyük qardaş Cəlal Həcc ziyarətinə gedir və səkkiz illik səyahətdən sonra geri qayıdır. O, doğma qardaşlarının yanına gələrkən qardaşların ailə həyatı qurduğunu və birinin 6, digərinin 5 yaşında oğlunun olduğunu gördükdə olmanın dərəcədə sevinir, uşaqları dizi üstə oturdaraq onlara nəvəzif göstərir. Uşaqların geyimlərinin səliqəli, əl-üzünün təmiz, dırnaqlarının kəsilmiş və s. olduğuna diqqət kəsilib gəlin xanımları görməsə də, onlar haqqında heç kəsdən məlumat almasa da həmin gəlinlərin əxlaq və mədəniyyət baxımından yüksək, xüsusilə yaxşı ana olduqlarını qeyd edir. Qaspiralıya görə ana qayğısı və tərbiyəsi insanın gələcək formalaşmasında əsas təməldir. Bu təməl təkə ayrılıqda bir fərd üçün deyil, həm də cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edir. «İki imam» əsərində qoyulan problem məhz cəmiyyət müstəvisində həllini tapır. Müəllif əsərdə Çin ölkəsində Qansu və Sinanko adlı müsəlman vilayətlərinin mövcudluğundan söhbət açır. Daha sonra hər iki vilayətin imamı haqqında haşiyə çıxır. Bu haşiyə eyni dinə qulluq edən iki imamın fərqli cəhətlərini özündə əks etdirmək baxımından xarakterikdir: «Qansu imamı müslüm və müslümələrin bacardıqca təhsil və elmdən məhrum qalmamalarını nəsihət və təşviq etdiyindən Qansuda kişi və qadınlar təhsil görüb başqa elmlərdən xəbərdar olmasalar da dini elmlərə aşına ola bilmişdilər.

Sinanko imamı, bəzi zəif məsələlərə istinadən, qadın-qızın təhsilinə maraq göstərməyib qadınların cahil qalmasına səbəb olmuş idi».¹ Göründüyü kimi, müəllif iki şəxsin fəaliyyət, maraqları dairəsində onların dünyagörüşü və baxışlarındakı əsaslı fərqləri üzə çıxarır, bu fərqlər müstəvisində ideyanı

¹ İ.Qaspiralı. *Seçilmiş əsərləri, II cild, İstanbul, 2004, səh.303*

açıqlaya bilir. Əsərin məzmunundan aydın olur ki, Çinli çoban donuz sürüsünü apararkən donuzlardan biri ayrılıb Caminin həyətinə girir. Cami gözetçisi donuzu həyətdən çıxarmaq üçün bir daş atır və daş donuzun qulağına dəyir, donuz bərkdən özünəməxsus səs çıxarmağa başlayır. Çinli çoban bunu gördükdən sonra gözetçiyə hücum edir. Səs-küyə müsəlman və çinlilər yığışır. Dava düşür, müsəlmanlar çinliləri döyür və öz hökumətlərini qururlar. Bunu eşidən Çin hökmdarı qoşun çəkərək hər iki müsəlman vilayətinin kişilərini qılıncdan keçirir, qadın və uşaqları əsir etdirir. Əsir düşmüş müsəlmanlar uzun müddət çinlilərin təsiri altında yaşamağa məcbur olurlar. Qadınları savadsız olan Sinanko əhalisi yad təsirlərə tab gətirməyib dinlərini itirirlər. Əksinə, Qansu əhalisinin qadınları dünyaya gəlmiş yeni nəslin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmaqda davam edərək onların milli-mənəvi, dini aşınmaya düşər olmasına imkan vermir. Bu məntiq qadının cəmiyyətdəki rolunun yüksəkliyini bir daha təsdiq edir və əsərdəki son cümlə sənətkarın təsdiqlədiyi həqiqətin özünəməxsus ifadəsinə çevrilir: «Analara elm, bilik və hünərin lazım olmadığını kim söyləyə bilər?»

İ.Qaspiralının bədii yaradıcılığı ilə publisistikası arasında bir paralellik mövcuddur. Onun publisistikasının mövzu dairəsi olduqca genişdir. Rusiya müsəlmanlarının modernləşmə problemləri, ortaq dil ideali, Rusiya və Avropa ilə əlaqəli məsələlər İ.Qaspiralı publisistikasının baş mövzudur. Düzdür, onun publisistik yaradıcılığında ədəbiyyat və sənət məsələləri də az yer tutmur. Lakin mənsub olduğu millətin problemlərinə ictimai-siyasi kontekstdə yanaşma və onun həlli yollarını göstərmək marağı İ.Qaspiralı publisistikasında əhəmiyyətli dərəcədə diqqəti cəlb edir. İ.Qaspiralı hər şeydən əvvəl millətini düşünən, onun xoşbəxtliyini arzulayan yazıçı-publisist, görkəmli ictimai xadim olmuşdur. Buna görə yüzilliklər dönməndən bəri Rusiyanın təsiri altına düşmüş türklərin (Ryazan, Kazan, Astraxan, Sibir, Güney Qafqaz, Orta Asiya və s. türklərinin) assimilyasiyaya düşər olmaması, tərəqqi etməsi bir ədib, bir millət atası kimi onu daim düşündürmüşdür. «Baxçasaray məktubları» (1881), «Rusiya müsəlmanları» (1881), «Rus-Şərç

anlaşması» (1896), «Rusiyanın İslam siyasəti» (1910), «Qadınlar» (1903), «Zamanımızın məsələləri» (1906), «Müsəlmanlar konqresi» (1909) və s. kimi proqram səciyyəli əsərlərində mənsub olduğu millətin bu günü və gələcəyi barədə, belə demək mümkünsə, araşdırmalar aparmış, bu nəticələri əsasən «Tərcüman» qəzeti vasitəsilə oxuculara çatdırmışdır. İ.Qaspiralının «Rusiya müsəlmanları» və yaxud da «Rusiyada əhli-İslam» adı ilə çap etdirdiyi publisistik əsərinə 1881-ci ilin 01 iyun tarixində yazmış olduğu izahatda bu məqsəd aydın görünür: «Bu yazıların məqsədi vətənimizin və mədəniyyətimizin yaxşılığı üçün Rusiya müsəlmanlarının gələcəyinin nə olacağı məsələlərini müzakirə etmək və bu məsələlərin araşdırılmasına başlamaqdır».¹

İ.Qaspiralı Rusiya himayəsində olan türklərin ağır sosial həyat tərzini, müdhiş bir cəhalət, yoxsulluq, ətalət girdabından qurtulmasının vacib şərti kimi mədəni tərəqqini ön plana çəkir. Düzdür, İ.Qaspiralı Rus hökumətində bir qanun altında hakim rus milləti ilə bir torpaqda müsəlmanların necə yaşamağı, necə rəftar etməyi və əvəzində türklərin onlara necə münasibətdə olmaları və s. ilə bağlı sosial, eyni zamanda siyasi suallar qoyur; bunları cavablandırmağa çalışır. Zamanı üçün bu cür köklü məsələlərin ortaya çıxmasını da, eyni zamanda həllini tapmamasını da Rusiya ərazisində yaşayan türklərin mədəni-mənəvi, milli-sosial problemlərini həll edə biləcək siyasət proqramının olmaması ilə bağlayırdı: «Rusiya müsəlmanlarının arasında mədəniləşmənin yayılması kimi yüksək bir idealdan ilham alan, ciddi olaraq müəyyən olmuş düzənli şəkildə davam edən bir siyasətin olmaması bu günə qədər özünü hiss etdirir. Bu həm bizim Rusiya müsəlmanları üçün, həm də məmləkətimiz üçün bir çox acı sonluqlar doğurmuşdur». Maraqlıdır ki, İ.Qaspiralı 500 il əvvəl rusların qələbəsi ilə bitən Kulikova döyüşündən sonra türk ellərinin bir-birinin ardınca hər b yolu ilə Rusiyanın tərkibinə daxil edilməsi faktını təsdiqləyir, bu «ittifaqın» ortaya çıxardığı bir çox fəsadlardan bəhs açır. Lakin İ.Qaspiralı türk ellərinin hər b yolu ilə Rusiyaya qatılmasına

¹ İ.Qaspiralı, «Seçilmiş əsərləri», II cild, İstanbul, 2004, səh.77

kəskin etiraz və bəzi mübahisələr müşahidə edilmir. Maraqlıdır ki, o, ruslarla müsəlmanlar arasında yaranmış münasibətlərin pozulmasına xidmət göstərən Avropa siyasətçilərinin ideologiyasına etiraz edir. Və burada böyük bir siyasətin olduğunu dilə gətirir. İ.Qaspiralı onların bu siyasətini türklərə qayğı və diqqəti kimi yox, öz mənafeələrini həyata keçirmək üçün apardığı anti-türk siyasətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirir. Çünki onun gəldiyi qənaətə görə «vəhşiləşən Avropanın Şərqi amansızcasına necə zülm etdiyinə nəzər saldıqda, Şərqi Qərbdən bir xeyir gözləməsi əhəmiyyətsiz görünür». İ.Qaspiralı türk insanların təhsil, ticarət və s. məqsədlə Qərbə deyil, Rusiyaya üz tutmalarını təbii hesab edir, bunu bir ərazidə iki millətin uzunmüddətli qarşılıqlı yaşayışının tələbi şəklində qiymətləndirir. Görkəmli qələm sahibi öz xalqının müstəqilliyini arzulasa da, ruslarla türklərin 500 illik əlaqələrinin nəticəsi olaraq iki xalqın mədəni yaxınlaşması faktını təsdiqləyir və bunu təqdir edir. 1896-cı ildə yazıçının «Tərcüman» qəzetində dərc olunmuş «Rus-Şərqi anlaşması» adlı əsərində maraqlı bir fikir diqqəti cəlb edir. İ.Qaspiralı adını çəkmək istəmədiyi türk yazıçısının aşağıdakı fikirlərini oxuculara təqdim edir:

«Adını söyləmək haqqım olmayan mümtaz türk yazarlarından biri mənə belə demişdi: «Osmanlı nəyin bahasına olursa-olsun öz müstəqilliyinə qovuşmalıdır, amma bunu itirəcəyi uğursuz zaman gələrsə, mən xalqımın başqa bir dövlətin deyil, Rusiyanın hakimiyyətinə girməsini istəyirəm. Belə düşüncəmin səbəbi rus sevgisi deyil. Mən osmanlıyam, amma ruslarla birgə yaşamanın daha yaxşı, daha asan olacağını düşünürəm. Onlar bizə yapıcı və költürçü Batı xalqlarından daha yaxındır».¹

Maraqlıdır ki, «dildə, fikirdə, işdə birlik» ideyasının reallaşması yolunda böyük xidmətləri olan, bütün mənələrdə xalqını sevən, dilini, mədəniyyətini dünyaya təbliğ edən İ.Qaspiralının məsələlərə bu cür yanaşması səbəbsiz deyildi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, bu məsələdə İ.Qaspiralı real şəraiti qiymətləndirirdi. O, «zamanında tək və qüdrətli olan türk-tatar

boylarının dağınıq halda tədricən Rusiyanın hakimiyyəti altına girdiyini və onun ayrılması mümkün olmayan bir parçası halına gəlməsini»¹ yaxşı başa düşürdü (hətta qəbul etmədiyi təqdirdə belə). Məlumdur ki, artıq XIX əsrdən başlayaraq Avropada Osmanlıya qarşı böyük bir siyasət – anti-türk siyasəti həyata keçirilirdi. Bu siyasət təkə Osmanlı siyasi qurumuna qarşı deyil, həm də Osmanlı türkünə qarşı yönəldilən bir siyasət idi. Heç şübhəsiz, həmin siyasət Rusiyada dövlət səviyyəsində türklərə qarşı aparılan «aziət», «vəhşi millət» təbliğatından sərt və amansız olsa da, müəyyən mənada onunla üst-üstə düşürdü. Lakin İ.Qaspiralının fikirlərində Avropaya nisbətən ruslara «məhəbbət» XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində mövcud şəraiti düzgün qiymətləndirməsi kimi başa düşülməlidir. Təbii ki, Avropa siyasətinin türk dövləti və türk millətinə qarşı düşmən təbliğatı qarşısında rusların öz himayəsində olan türklərə ögey münasibəti arasındakı fərq, o cümlədən türklərin hakim rus siyasi dövlət qurumunda yaşamaları Qaspiralını ruslara qarşı daha ehtiyatlı yanaşmağa vadar edirdi. O, bu yolla bir tərəfdən Rusiyada və Osmanlıda yaşayan türklərdə Avropaya nifrət oyadır, digər tərəfdən şəraitə görə məcburi gediş olaraq türk-rus milli münasibətlərinin pozulmasının qarşısını alır, əksinə bu münasibətlərin yaxşılaşmasına zəmin hazırlayırdı. Bu mənada o, türklərin Rusiyada etibar qazanmasını artırır, hakim rus ideologiyasında anti-türk meyillərin qismən də olsa azalmasına çalışırdı. Qeyd edək ki, bir qədər sonra Azərbaycan xalqının görkəmli ictimai-siyasi xadimi Nəriman Nərimanovun da ruslara qarşı münasibətdə təxminən bu cür mövqedə olması təbii idi və onun bu gedişini Rusiya hakimiyyəti təsiri altına düşmüş xalqın gələcək taleyi naminə ehtiyatlı davranmasının nəticəsi kimi qəbul etmək lazımdır.

Lakin milləti daim savadlı, mədəni görmək istəyən İ.Qaspiralı rus-müsəlman mədəni əlaqələrində bir çatışmazlıq görürdü. Məlumdur ki, Rusiya ərazisində yaşayan xalqların həm rus, həm də dünya mədəniyyətlərinə qovuşma prosesi tarixən rus dili vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Buna görə də İ.Qaspiralı

¹ İ.Qaspiralı, «Seçilmiş əsərləri», İstanbul, 2004, səh.130

¹ İ.Qaspiralı, «Seçilmiş əsərləri», İstanbul, 2004, səh.80

zamanı üçün türklərin geniş dairədə rus dilini bilməməsini onların rus və dünya ədəbiyyatı və düşüncəsindən təcrid olması kimi xarakterizə edir və bundan dərin təəssüf hissi keçirir. Bu mənada adını demək istəmədiyi türk yazarından gətirdiyi sitatda müstəqillik olmayacağı təqdirdə türk millətinin ruslarla (hələlik - E.Q.) bir olmaq istəyi əbədi olaraq hansısa yad bir xalqın boyunduruğuna çevrilməyin yox, məhz əsrlərlə qonşu və yaxın mədəni əlaqədə olduğu bir xalqın dilinin köməyi ilə dünya mədəniyyətinə qovuşmaq istəyinin göstəricisidir. Daha doğrusu, yazıcının bu mövqeyi yad bir təsir altında yaşamaq meylinə deyil, rus dilinin əlaqə imkanlarının böyüklüyü nəticəsində Rusiya ərazisində yaşayan türklərin XIX əsr şəraitində hələlik bu dil vasitəsilə Avropa mədəniyyətini mənimsəmək, bu mədəniyyətə qovuşmaq məntiqinə uyğundur.

Yazıçı-publisistın 1909-cu ildə «Tərcüman» qəzetində dərc etdiyi «Müsəlmanlar konqresi» yazısında (*İ. Qaspiralının bundan əvvəl 1907-ci ilin avqust ayında bu başlıq altında başqa bir yazısı İstanbulda «Sirati-Müstəqim» dərgisində çap olunmuşdur.*) bilavasitə proseslərin içində olduğu zaman müşahidə etdiyi, səyahətlər zamanı gördüyü problemlərdən bəhs açılır. Özünün də qeyd etdiyi kimi, səyahətləri zamanı millətinin erməni və yəhudilərlə müqayisədə «geridə, dalda və aşağıda» qalmasından məyus olmuş, narahatçılıq hissi keçirmişdir. O, Misir xristianlarının «təməddünü», Cəzayir yəhudilərinin öz vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq, inkişaf etdirmək naminə Fransa maliyyə qurumlarına «əl uzatmaları» müqabilində müsəlmanların xurma ağacı altında, «dəvə ayağında» səadət gözləmələrinə təəssüf edir, bu gün Qaşqar, Buxara və Qərbdə yaşayan müsəlmanların hətta bir araya gətirildikdə belə «fikir, məqsəd, hərəkət etibarilə fikirsiz, mətləbsiz, hərəkətsiz qalacaqlarından» son dərəcə məyus olur. Türk-islam dünyasının digər millətlərə nisbətən geri qalmasının səbəbləri və bu gerilikdən qurtarmağın yolları İ. Qaspiralını daim düşündürmüşdür. Maraqlıdır ki, o, millətinin gələcək tərəqqisinə böyük inam bəsləyir. Məhz millətinin «ölü millət» deyil, «qəflətdə yatan millət» olması düşüncəsi onda belə bir fikir oyadır ki, əgər millət ölü deyilsə, qəflət yuxusundadırsa, o millətin yuxudan oyanıb tərəqqi etməsi

mümkündür. Onun millətin tərəqqisi naminə gələcək inamı da bilavasitə bunlarla bağlı idi.

İ. Qaspiralı «Müsəlmanlar konqresi»ndə bu cəhəti belə əks etdirir: «Fəqət təcrübədən əldə etdiyim sosial inancıma görə millət (*müsəlman millətləri* – E.Q.) hərəkətə gətirilməz dərəcədə deyildir. Mənə ümid verən cəhət də budur. Bu etiqadına binaən «milləti-mərhumə» (*ölü millət* – E.Q.) adı və klişesini (*stampı* – E.Q.) qəbul etmirəm. Zənnimcə, «Milləti-qafilə» (qafil millət) və «milləti-məzlumə» (zülmə uğramış millət) demək daha doğru olar. Qəflət və zülmə uğramaq keçicidir. Bunlar ilə mücadilə insanların ixtiyarında və gücündədir»¹.

İ. Qaspiralının bu fikirləri bir konsepsiya kimi millətin gələcəyi ilə bağlı «nə etməli» sualına cavab tapmaqda əhəmiyyətli rol oynayır. Qeyd edək ki, bu cür yanaşma onun bədii yaradıcılığında qoyulan milli problemlərlə yaxından səsleşir. Məsələn, «Gün doğdu» romanının qəhrəmanı Daniyalın «millətin dərin yuxuda olsa da, diri olduğu üçün» dərdlərinə çarə tapmağın mümkünlüyünə inamı həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığından əsas bir xətt kimi keçir.

İ. Qaspiralı roman və hekayələri ilə Türk və Şərqi dünyasında modern ədəbiyyatın yaranmasına nail olmuş, istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında daha çox türkçülük və maarifçilik ideyalarını geniş şəkildə təbliğ etmişdir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Ağah Sırrı Ləvənd. Türk ədəbiyyatı tarixi. Ankara, 1973.
2. Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı. 4 cildə, I-IV cildlər. Bakı, 2006-2007.
3. Fuad Köprülü. Türk ədəbiyyatı tarixi. İstanbul, 1973.
4. Qaspiralı İ. Dildə, fikirdə, işdə birlik. Bakı, 2002.
5. Qaspiralı İ. Seçilmiş əsərləri, I cild, İstanbul, 2003.
6. Qaspiralı İ. Seçilmiş əsərləri, II cild, İstanbul, 2003.

¹ İ. Qaspiralı, «Seçilmiş əsərləri», II cild, İstanbul, 2004, səh.373

7. Məmmədov X. «Tərcüman»: Dildə, fikirdə, işdə birlik. «Ədəbiyyat qəzeti», 27 iyul 2001-ci il.
8. Məmmədov X. «Tərcüman»da Azərbaycan ədəbiyyatı, «Ədəbiyyat qəzeti», 17 noyabr, 2000.
9. Ziya Göyalp. Külliyyatı, I və II cildlər, İstanbul, 1965.
10. Ziya Göyalp. Türkçülüyn əsasları, Bakı, 1991.

Nazim Hikmət poeziyasının mövzu və ideyası

Qədim ənənələrə malik olan Türkiyə türk ədəbiyyatının inkişaf tarixində XIX-XX əsrlərin özünəməxsus bir yeri var. Həmin dövrlərdə ədəbiyyat yeni mərhələyə qədəm qoymuş və ayrı-ayrı ədəbi simaların təmsalında inkişaf etməyə başlamışdı. Bu ədəbiyyatı daha da zənginləşdirən, onu keyfiyyət baxımından tamamilə yeni bir zirvəyə qaldıran qüdrətli sənətkarlardan biri də Nazim Hikmət olmuşdur.

Nazim Hikmət (1901-1963) XX əsr Türkiyə türk ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan, qiymətli ədəbi irsə malik olan bir sənətkardır. O, özünün romantik ruhlu, coşğun pafoslu, dərin mündəricəli əsərləri ilə müasir türk ədəbiyyatının inkişafına böyük təkan vermişdir. Nazim Hikmət həm mübariz ictimai xadim, həm də istedadlı şair və dramaturqdur. Lakin poeziya onun yaradıcılığının ana xətti, istedadının ən qüvvətli istiqamətidir. Onun lirikasının nəinki vətəninə sərhədləri daxilində, o cümlədən dünyanın bir çox ölkələrində sevilməsinin və geniş şəkildə məşhurlaşmasının səbəbi əsərlərinin mövzu müxtəlifliyi, ideya-məzmun baxımından zənginliyi, təsir gücünün qüvvətliyi və təsirliliyindədir. Bunun digər bir səbəbi şairin bəşəri, beynəlxalq mövzulara öz yaradıcılığında geniş yer verməsi, yalnız türk xalqının deyil, bütün dünya azadlıqsevərlərinin apardığı mübarizəni özünəməxsus bir dillə ifadə etməsi idi. Görkəmli şair yaradıcılığa başladığı ilk gündən bir millətin deyil, bütün dünya xalqlarının azadlıq ideallarını əks etdirməyə çalışırdı. Bütün yaradıcılığı boyunca türk xalqının həyatından, ruhundan və ənənələrindən bəhrələnən Nazim Hikmət yaradıcılığının heç bir mərhələsində çərçivələrə sığmamış, məhdudluqlara məhəl qoymamış, bütün dünya xalqlarının ədəbiyyatlarından yaradıcı şəkildə bəhrələnməyə çalışmışdır. O, dünya mədəniyyətinin əz etdiyi qabaqcıl və diqqətəlayiq nə varsa, demək olar ki, hamısını yaradıcılığında geniş ümumiləşdirmələr yolu ilə əks etdirməyə nail olmuşdur. Bunu Nazim Hikmət kitablarından birində özü belə ifadə edirdi: «Şeirlərimin kökü yurdumun torpaqlarındadır. Amma budaq-

ları ilə bütün torpaqlara, Şərqdə, Qərbdə, Güneydə, Quzeydə ucsuz-bucaqsız yayılan bütün torpaqlara, o torpaqlar üstündə qurulmuş mədəniyyətlərə, böyük dünyamıza uzanmaq istədim. İnsan oğlu, harda, nə zaman və hansı dildə olursa-olsun, ürəyimə və düşüncəmə uyğun bir şeir söyləmişsə, onun söylənişindəki ustalığı incələməyə, ondan bir şey öyrənməyə çalışdım. Yalnız öz ədəbiyyatımıza aid olanları deyil, Şərq və Qərb ədəbiyyatının bütün sənətkarlarını özüm üçün ustad bildim» (21, s.9).

Türk şeirində olduğu qədər türk ədəbiyyatında hekayə və roman janrının inkişafında da Nazim Hikmətin böyük rolu olmuşdur. Ancaq qeyd etməliyik ki, şeir Nazim Hikmətin özünü ifadə etməsi üçün ən uğurlu bədii forma idi. Nazim Hikmət özünü ifadə anlarında insanların onu anlayıb-anlamayacaqları haqqında bir o qədər də düşünmürdü. Nazim Hikmət üçün əsas olan o idi ki, bir şair kimi o, özünüifadə prosesində heç vaxt özünə xəyanət etməmişdir. Kiminsə xoşuna gəlmək üçün, nə isə əldə etmək üçün heç zaman ağa qara, qaraya ağ söyləməmişdir. Şairin qoyduğu bu yolla gedən bütün türk yazıçılarının dünyagörüşünün formalaşmasında, onların qabaqcıl ideya və sənət metodlarına yiyələnməsində, əsərlərinin milli və bəşəri xarakter daşmasında Nazim Hikmətin rolu əvəzsizdir. Bir qisim ideoloji əsərlərini kənara qoysaq, onun zəngin yaradıcılığı bu gün də yeniliyin, novatorluğun əvəzsiz nümunələridir. O, sanki özünün dediyi kimi, «dünyanın ən yaxşı xalqlarından olan türk xalqını və dünyanın ən gözəl dillərindən biri və bəlkə də ən başda gələnələrindən olan türk dilini yabançı diyarlarda tanıتماq üçün» bu dünyaya gəlmişdi. Arzusuna çatdı, ömrünün ən böyük sevincinə və şərəfinə nail oldu. Türk ədəbiyyatına ümumdünya şöhrəti qazandırdı» (10, s.9).

Nazim Hikmət həyatda da, sənətdə də yenilik, azadlıq carçısı idi. Hərbi dəniz məktəbində ondan bir sinif yuxarıda oxuyan şair Nəcib Fazil Qısakürək müsahibələrindən birində Nazimlə olan söhbətini belə xatırlayırdı: «Nazim mənə deyirdi, sən köhnəsən, amma köhnənin yaxşısısan; mən yeniyəm, amma

yeninin yamanıyam. Bunu bil ki, mən yeninin yamanı olmağı, köhnənin yaxşısı olmaqdan qat-qat üstün tuturam.» (1; s.3)

Nazim Hikmətin yaradıcılığını tədqiq edənlərin əksəriyyəti onu inqilab şairi adlandırırlar. Bu səbəbsiz deyil. Şair yaşadığı dövrdə baş verən heç bir ictimai-siyasi hadisəyə biganə qalmamış, çəkinmədən şəxsi münasibət bildirmişdir. Bildiyimiz kimi, XX əsr ictimai-siyasi hadisələrin həm dünyada, həm də Türkiyədə kəskinləşdiyi bir dövr idi. Bütün bu hadisələr onun yaradıcılığında birbaşa öz bədii ifadəsini tapmışdır. Ailəsində aldığı tərbiyə də onun hərtərəfli inkişafına səbəb olmuşdur. Anasından fransız inqilabçıları haqqında maraqlı söhbətlər dinləyən, Lamartinin şeirlərini əzbərləyən şair, babası Məmməd Nazim Paşadan dinlədiyi divan şeirlərinə bir o qədər də həvəs göstərmirdi. O, ilk şeirini («Yangın») hələ çox kiçik ikən qonşunun evində baş verən yangın hadisəsindən təsirlənərək yazmışdı. Bu şeir babasının evdə onun üçün yüksək səsle oxuduğu əruz vəznində yazılmış şeirləri xatırladırdı. Ümumiyyətlə, Nazim Hikmətin ilk şeirləri «sərvəti-fünun»-çuların, əsasən də Tofiq Fikrətin şeirlərinin təsiri ilə yaranmışdı. Lakin bu təsir çox uzun çəkməmişdir. Bu dövrdə yazdığı şeirlərdə eşq, ayrılıq, həsrət, təbiət təsvirləri əsas mövzular idi. Lakin şairin poeziyasının mövzu istiqaməti Anadoluya və Rusiyaya etdiyi səfərlərdən sonra büsbütün dəyişdi. Əgər şair yaradıcılığa başladığı ilk illərdə yazdığı «Mövlanə», «Dərgahın quyusu», «Əzizə» və s. şeirlərində dini mövzuları ön planda tuturdusa, sonrakı dövrdə artıq ictimai mövzuları poeziyasının əsas mövzusunə çevirir, vətəninin, xalqının bu günü, gələcəyi onu daha çox maraqlandıрмаğa başlayırdı.

Bir çox gənc şairlər kimi yaradıcılığa məhəbbət şeirləri ilə başlayan şairin romantikasını Anadoluya etdiyi səfər büsbütün dağıtdı, onun gələcək yaradıcılıq fəaliyyətinə güclü təsir göstərdi. Bu səfərdən sonra Nazim Hikmət öz ölkəsinə, onun insanlarına, dünyaya tamamilə başqa bir gözlə baxmağa başladı. O, inandırmağa çalışırdı ki, bu ölkənin insanları öz çılpaq əlləri ilə vətənlərini qorumağa qadirdirlər. O, təkcə Antanta qoşunları tərəfindən zəbt edilmiş İstanbul

mühasirədən azad olması üçün deyil, Anadoludakı insanların gələcək taleyi üçün də narahat idi. Nazim Hikmət öz gözləri ilə Anadoluda xalqın doğma vətənin azadlığı üçün necə qan tökdüyünü görmüşdü. Bütün bunlar sözsüz ki, şairin qəlbində güclü etiraz hissləri oyadırdı.

Nazim Hikmətin dünyagörüşünün formalaşmasında I Dünya müharibəsi illərində Almaniyada çalışmış fəhlələrlə görüşlərinin də böyük rolu olmuşdur. Onların yaratdığı «Spartak» cəmiyyətində şair ilk dəfə sinfi mübarizə və inqilab haqqında maraqlı söhbətlər eşitmişdi.

Anadoluya etdiyi səfər bütün həyatını xalqının xoşbəxtliyinə həsr edən şairin sənət yolunu işıqlandırdı. Beləliklə, gənc Nazim Hikmət milli-müstəqillik hərəkatının mahiyyətini daha yaxşı anladı. Əlbəttə ki, şairin dünya-görüşünün dəyişməsi onun poeziyasının yeni istiqamətə yönəlməsinə səbəb oldu. Anadoluda ikən Nazim Hikməti dini fanatizm məsələsi xüsusilə narahat edirdi. Xalqın geriliyinə səbəb olan hər bir qüvvəyə qarşı mübarizə aparmağı qərara alan şair hələ Boluda müəllim işləyərkən «Qara qüvvə» şeirini yazmışdı. Getdikcə şair bu mövzuda daha üsyankar şeirlər yazmağa başlayırdı. «Meşin cildli kitab» şeirində şair etiraz səsəni ucaldaraq mövcud həyatın haqqdan uzaq reallıqları ilə barışmadığını dilə gətirir, «sadə bir din, qanun və haqqdan» yoğrulmuş dünya yaratmaq arzusunu bəyan edir:

*Biz bu ağacımızın dibində ölərkən ac
ağalar qıçırdadıb ağaran dişlərini,
toplayır birər-birər bütün yemişlərini.
Əfəndilər, ağalar, övliyalar, keşişlər
əbədi qaranlığın boğulsun qollarında!
Artıq təmiz ruhların işıqlı yollarında
sadə bir din, bir qanun, bir haqq:
işləyən dişlər!(13; s.15)*

Şair dini fanatizmə, cahilliyə qarşı sərt çıxışlar edərək əsl ədalətin bu dünyada təmin olunmasını istəyir və buna inam nümayiş etdirir. Nazim Hikmət bu dövrdə yazdığı «Mənim göz yaşlarım» şeirində şərti-metaforadan geniş istifadə edir. Bu şeirdə 20 yaşlı gənc şair Anadoluda gördüyü cəhəlet və

nadanlığı aradan qaldırmaq üçün müxtəlif yollar axtarır. Bəzən Nazim Hikmət ənənəvi obraz və simvollardan da istifadə edir, lakin onlara yeni məzmun və ideya gətirirdi. Klassik poeziyada «ox» - sevgilinin kirpikləri, «yay» - sevgilinin qaşları, «hədəf» - sevgilinin ürəyi mənasında işləndirilsə, Nazim Hikmətin poeziyasında «ox» - fəhlə sinfinin azadlıq mübarizəsi mənasında işləndirirdi.

Bu dövrdə şairin mövzu etibarilə yeni olan poeziyasında artıq forma dəyişiklikləri də aydın görünür, o, ənənəvi ədəbi üsullardan təcridən imtina edirdi. Nazim Hikmət yazırdı: «Əməyi, mübahisəni, ağacları, dağları sevmədən, ənənəyə söykənmədən, yeniliyə meyl etmədən böyük şair olmaq olmaz. Sınanmış yollarla, əldə olunmuş uğurlarla poeziya heç vaxt qabağa gedə bilməz, yalnız gizli yollar, yeni tapıntılar poeziyanı zənginləşdirə bilər» (10, s.3). Düşüncələrini, hisslərini ifadə etmək üçün köhnə şeir forması şairə sıxıcı bir qəlib kimi görünürdü. Nazim Hikmət başa düşürdü ki, bu yeni ideyaları köhnə ənənəvi formalarla ifadə etmək olmaz. Buna görə də o, yeni şeir formaları axtarır, şeirin ifadə dairəsini genişləndirirdi. Nazim Hikmət bir çox müasirləri kimi heca vəznində yazsa da əslində onlardan tamamilə fərqlənirdi. Heca vəznində yazdığı şeirlərində Namiq Kamal, Tofiq Fikrət, Mehmet Emin kimi o da ictimai görüşlərini, siyasi düşüncələrini ön plana çəkirdi. Bir müddət əvvəl yazdığı şeirlərindəki («Əzizə», «Bir gecə», «Yalnız» və s.) ənənəvi poetik obrazlara artıq rast gəlinmirdi. O, şeirdə yeni forma yaratmaq istəyirdi. Təhsil almaq üçün Rusiyaya gələn şairə bu mühit şeirdə yeni forma axtarırları etmək üçün böyük imkanlar yaratdı. Burada Nazim Hikmətin şeir yaradıcılığında əsaslı dönüş oldu. Sərbəst, ahəngdar şeiri, təzə heca qaydalarını, ölçüsüz bənzətmələri türk poeziyasına ilk dəfə məhz Nazim Hikmət gətirdi. Sətirlərin düzülüşü, sözlərin sırası və hecaların bölünməsi baxımından onun əsərləri tamamilə yeni idi. Pilləkənvari sətirlər, sərbəst qafiyələnən misralar ilk baxışda Nazim Hikmətin türk şeirinə gətirdiyi yeniliyin forma ilə bağlı olduğunu göstərirdi, lakin əsl yenilik məzmun və ideyada idi. Nazim Hikmət aqlın səsi, kütlənin

səsilə danışmaq istəyirdi. O, ən çox da Mayakovskinin təsiri ilə heca vəznindən sərbəst vəznə keçid etdi. Şairin şeirlərinin səslənməsi, forması, şəkli kimi mövzuları da artıq yeni idi. Moskvada baş verən ictimai-siyasi hadisələrin birbaşa şahidi olan Nazim Hikmətin poeziyasının əsas mövzusu elə bu səbəbdən inqilab idi. O, inqilab ruhlu şeirlərini özünün də dediyi kimi «yazılmasına ehtiyac duyulduğu bir zamanda yazmışdı». Kütlələrdə mübarizə əhvali-ruhiyyəsi doğurmaq üçün yeni poetik məziyyətlər lazım idi. Nazim Hikmət bu illərdə həmin məziyyətləri şeirə gətirməyə çalışırdı.

Artıq 20-ci illərdə gənc şairin inqilabi dünyagörüşü formalaşmışdı. Bu dövrdə yazdığı bir sıra şeirlərində («Yeni sənət» (1922), «Şair», (1922), «2000-ci ilin şairlərinə» (1923), «Ayağa qalxın əfəndilər» (1925) şair sənətkarın ideya-estetik mövqeyi, şairin cəmiyyətdə yeri, poeziyanın, sənətin məqsədi kimi məsələləri ön plana qoyurdu.

20-ci illərdə Sovet İttifaqında qaynar ictimai-mədəni həyat Nazim Hikmətin yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdi. Sıx ictimai-siyasi həyata qoşulan şair özünün ən məşhur şeirlərini də elə bu dövrdə yazmışdı («Acların göz bəbəkləri», «Gözlərimiz», «Həyəcanımız», «İnandıq» və s.).

Moskvada ikən gənc şair məşhur sovet teatr və kino xadimləri – Nikolay Ekk və Reçina Yanuşkeviç ilə birlikdə pyeslər yazıb səhnəyə qoyur, şeirlərini geniş auditoriya qarşısında oxuyur, sovet şairləri ilə sıx münasibətlər qururdu.

Moskvaya gəlişindən qısa bir vaxt sonra o, məşhur şair Mayakovski ilə tanış oldu. Mayakovskinin yaradıcılığında əsasını qoyduğu bir sıra yeniliklər öz bəhrəsini artıq 30-cu illər dünya poeziyasında verməyə başlamışdı. Bəşəriyyətin xoşbəxtliyinə inam, insanların taleyindən narahatlıq, inqilabi coşğunluq hissi Nazim Hikməti Mayakovski ilə daha da doğmalaşdırırdı. Nazim Hikmətin ədəbi taleyində məşhur rus şairi Eduard Baqritskinin də mühüm rolu olmuşdur. Nazim Hikmətin həm də əsərlərinin ilk tərcüməçisi olan Baqristki ilə olan yaxın dostluğu, ədəbi mübahisələri, söhbətləri, onun inqilabi poeziyası şairin ideya-estetik düşüncələrinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdi.

Nazim Hikmətin 20-ci illər yaradıcılığında həyatı təsvirin iki aparıcı istiqaməti var idi: realist və inqilabi-romantik. Bu zamanın tələbi ilə birbaşa bağlı idi. Moskvaya təzə gəlişi zamanı yazdığı «Acların göz bəbəkləri» şeirində şair səyahət etdiyi ölkələrdəki aclığı, səfaləti, vətəndaş müharibəsini real şəkildə qələmə alır. Gənc şair əminliklə ifadə edir ki, nə aclıq, nə səfalət, nə də təzyiqlər insanların inamını əsla qıra bilməyəcəkdir:

*Fəqət
artıq imanımıza enə bilməz yumruq!
Dəmirləşdi bağrımız,
çünki ağrımız
otuz milyon,
dəli göz bəbəkləri!*

Göz bəbəkləri! (13; s.17)

Nazim Hikmətin 20-ci illərdə yazdığı əsərlərində xüsusilə inqilabi-romantik ruh yüksəkliyi hakim idi. «Günəşi içənlərin mahnısı» (1925), «O divar» (1925), «Bəhri-Xəzər» (1928) və s. şeirlərində şairin qızğınlıqla müdafiə etdiyi əsas ideyalar müxtəlif simvollar, rəmzlər vasitəsilə ifadə olunurdu.

1928-ci ildə Türkiyəyə qayıdan Nazim Hikmət 1932-ci ilə qədər burada qaldı. Bu qısa vaxt ərzində çox məhsuldar şəkildə yaradıcılıqla məşğul olan N.Hikmət bütün təzyiqlərə baxmayaraq bir neçə kitab da çap etdirməyə müvəffəq oldu. 1929-cu ilin iyul ayında «Rəsimli ay» jurnalında çap olunmuş «Səsinə itirən şəhər» şeirində şair yaradıcılığında ilk dəfə olaraq real həyatda baş vermiş bir hadisəni – İstanbulda tramvaysürənlərin keçirdiyi etiraz mitinqini təsvir edirdi. Bu mitinq nəticəsində şəhər demək olar ki, «öz səsinə» itirmişdir, bütün hər şey donub, nə motorların səsi, nə də insanların hənirtisi var:

*Küçə boş,
bu başdan o başacan
küçə boş,
bomboş,
cibim kimi...
Kəsildi, axmayır su...*

*Nə bir motor uğultusu,
nə fırlanan bir təkərlik var. (13; s.151)*

Şairin bu dövrdə yazdığı şeirlərdə günəş simvolu xüsusi bir yer tuturdu. Günəş mübarizənin, azadlığın simvolu idi. Qısa vaxt ərzində həm «Günəşin süfrəsində oxunan nəğmə», həm də «Günəşi içənlərin mahnısı» şeirləri mübarizə himninə çevrilmişdi. Şairin fikrincə, mübarizədə qəhrəmanlıq, cəsəət, fədakarlıq, dəmir iradə olmalıdır, qurbanlar verməkdən qətiyyəən çəkinilməməlidir. Şeirdə ictimai-siyasi pafos o qədər güclüdür ki, burada bağışlanmaqla yox, mübarizə ilə qazanılacaq həyatın əldə olunması ön plana çıxarılır.

*Düşməsin bizimlə yola,
evində ağlayanların
göz yaşlarını
boynunda ağır bir
zəncir kimi daşıyanlar!
Gəlməsin dalmızca
öz qəlbinin qabığında yaşayanlar!
Baxın,
bu günəşdən düşən alovda
milyonlarla qırmızı ürək yanır.
Sən də çıxar
düşünün qəfəsindən ürəyini
bu günəşdən düşən
alova fırlat. (13; s.98)*

Bu şeir o dövrdə şairin inqilabi poeziyasının ən yaxşı nümunəsi sayılırdı. Ancaq şair bu şeirdə real mübarizəni təsvir etmir, qələbənin varlığına özünün möhkəm inamını təsvir etməyə çalışır, fədakarlıqlar verməkdən çəkinməyənləri bu mübarizədə fəal olmağa çağırır.

N.Hikmət poeziyasında Vətən sevgisi xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Şairin harada olmasından asılı olmayaraq onun poeziyasında oxucu böyük bir yangını – Vətənə qovuşmaq, həsrətə son qoymaq istəyini görür. «O divar» şeirində ilk baxışda məhbəs barmaqlıqları arxasından azadlığa can atan bir insan obrazının canlandığını görürük. Lakin bu insan adı məhbus deyil, Vətən təşnəli şairin özüdür. Barmaqlıqlar da adi

məhbəs barmaqlıqları yox, simvolik mənada şairin Vətəni sarımuş, şair üçün Vətənə gəlməyə əngəllər törədən barmaqlıqlardır. Şair barmaqlıqlar arasından adi bir çölə deyil, məhz həsrətində olduğu Vətəninə tamaşa edir. Belə demək mümkünsə, Vətənli günlərini «yaşamaq imkanı» əldə edir, həsrət yarasına qanı ilə su səpir:

*Dayadım
alnımı
dəmir barmaqlığa
barmaqlıq alnıma gömüldü,
sümüklü, geniş alnımı parça-parça böldü...
...Alnım barmaqlığa dayandı,
üzüm
qana boyandı,
Bu qan mənim qanımdı. (13; s.63)*

Elə həmin şeirin ardınca yazdığı «O divara cavab» şeirində bir mübarizə dinamikası hökm sürür. Şairin sözlərindən görünür ki, o, fırlanan dünyanın «qayğıları» ilə nəinki tanışdır, həm də «mübarizə bu gün də var, yarın da» fəlsəfəsi ilə yaşamağı, fəaliyyət göstərməyi, bir sözlə, bunları həyata tətbiq etməyi arzulayan mübariz şəxsiyyətdir.

*Sükun yox,
hərəkət var,
bu gün sabaha çıxar,
sabah bu günü yıxar.
Və bu, durmadan axar,
axar, axar.
Biz bu günün qəhrəmanı,
sabahın
münadisiyik.*

*Bu durmadan axan,
yıxıb quran
axışın
tamamlanmış səsiyik. (13; s.64)*

Şairin fikrincə, nə qədər ki, hər şey olduğu kimi qalacaq, cəmiyyətdə köklü dəyişikliklər baş verməyəcək, bu divar işıqlı sabahın, tarixin axınının qarşısını kəsəcək.

«Şair öz xalqının carçısı olmalıdır» – deyən gənc şair yaradıcılığının bütün mərhələlərində bu tendensiyaları müdafiə etmişdir. Nazim Hikmət əsərlərinin böyük bir qismini sinfi mübarizəyə həsr etmişdir. O, heç vaxt cəmiyyət üçün ikinci dərəcəli olan mövzulara meyl etməmiş, öz yaradıcılıq yolundan dönməmişdir. Türkiyə ədəbiyyatında lirikanın əsasən məhəbbəti tərənnüm və peyzajı təsvir edən bir janr olması fikrini cəsarətlə məhv edən şair sosial-siyasi həyatın təsvirinə güclü meyl edirdi. O, insanı real sosial münasibətlər müstəvisində təsvir edir və bunu şəxsi həyəcanlarının ifadəsi ilə çarpazlaşdırırdı. Şairin yaradıcılığında bu iki tendensiya həm də ayrılıqda çıxış edirdi. Nazim Hikmət əslində lirik şair olsa da, uzun illər şəxsi hisslərini ifadə etməkdən çəkinmişdir. O düşündürdü ki, şəxsi hisslərə meyl mübariz ruhlu bir insanın şüurunun kütləşdirə bilər. Xatirələrindən birində o, yazırdı ki, «mən 20-ci illərdə poeziyamdan «ürək», «məhəbbət», «hiss» sözlərini tamamilə çıxarmışdım. Mənə elə gəlirdi ki, «ürək» sözü idrakın yox, hissın rəmzidir. Onu xarab bir diş kimi çıxarıb atmaq lazımdır». «İçimdəki qurd» şeirində o, məhəbbəti insan bədəninə soxulan bir qurd hesab edir:

*Sən
mənim
minarə boyda dağ gövdəmə
yumsaq, ağ
bir qurd kimi girdin,
gəmərdin!
Qarşımda
dəmirləri qıpqırmızı
bir paravoz ocağı kimi yanmaq
sənin ən bəsit hünərin! (13; s.33)*

Şairin fikrincə, ən böyük arzusu yalnız çiçəkli bağçası olan kiçik bir evdə sakit ömür keçirmək olan bir qadın onun mübarizəsini, məqsədini, amalını heç vaxt anlaya bilməz. Şair yalnız o zaman xoşbəxt ola bilər ki, bütün cəmiyyətdə dinclik, firavanlıq, əmin-amanlıq hökm sürsün. Axı şairin böyük əlləri özünün də dediyi kimi, böyük işlər üçün yaradılıb («Mavi gözlü div, kiçik qadın və xanıməli çiçəyi»):

*O mavi gözlü bir divdi
Kiçik bir qadın sevdi
Qadının xəyalı kiçik bir evdi,
bağçasında xanıməli
çiçəyi açan bir ev.
Bir div kimi sevirdi o div
Və əlləri elə böyük işlər üçün
hazırlanmışdı ki, divin,
sorağını ala bilməzdi,
qapısını çala bilməzdi
bağçasında xanıməli
çiçəyi açan evin.*

(13; s.166)

Şair bəzən fikirlərində ziddiyyətlərə yol verir, məhəbbətin heç də həmişə qarşılıqlı olmasına ehtiyac olmadığını bildirir. «Tahirə Zöhrə məsələsi» şeirində Nazim Hikmət göstərir ki, birini dəlicəsinə sevmək üçün onun da səni sevməsi heç də şərt deyil, məhəbbətin qarşılıqlı olması heç də həmişə onu gücləndirməz, möhkəmləndirməz, qarşılıqlı olmayan məhəbbət də əbədi ola bilər. Şairin fikrincə, məhəbbət yolunda ölmək heç də ayıb deyil, əksinə şərəfdir:

*Seversin dünyayı doludizgin
ama o bunun farkında değildir
ayrılmak istemezsin dünyadan
ama o senden ayrılacaq
yani sen elmayı seviyorsun
diye elmanın da seni sevməsi şart mı?
Yani Tahiri Zühre sevmeseydi artık
yahut hiç sevmeseydi
Tahir ne kaybederdi Tahirliğinden?*

(22, s.445)

Şairin bu illərdə yazdığı əsərlərində ictimai və şəxsi hisslər, şüur və sevgi, məhəbbət və mübarizə toqquşur, lakin şübhəsiz, ictimai təəssüb daha çox üstünlük təşkil edirdi. Bu fikirlər «Bənövşə, ac dostlar və qızıl gözlü yavru» şeirində də öz əksini tapır:

Ey, ağzı süd qoxulu şair,

bizim də bir cüt sözüümüz var

«Eşqə dair».

O mirətdən biz də haqlıyık

bir az.

...Dəli fəryadlar qoparıb avaz-avaz,

burnumun dibindən gəlib keçdi yaz,

amma mən bir dəstə

bənövşə də gətirmədim sana.

Nə edə bilərdim, qızım,

dostların qarnı acdı,

bənövşə pulunu verdim onlara!

(13; s.143)

Lakin inqilab mövzusu onun yaradıcılığında nə qədər qüvvətli və aparıcı olsa da, bu, onun poeziyasının yeganə istiqaməti deyildi. Şairin mövzusu etibarilə zəngin və çoxcəhətli olan poeziyasında eşq özünəməxsus bir yer tutur. Həyatı boyunca sevib-sevilən şair xatirələrinin birində belə yazırdı: «Mən hər gün aşiq oluram. Həyat yoldaşıma, təbiətə, insanlara, quşlara, ideallarım, hər şeyə aşiq oluram. Və çox şükür ki, aşiqəm. Mənə elə gəlir ki, bir insana, bir ağaca, bir meşəyə, bir düşüncəyə, bir fikrə aşiq olmadan yaşamaq, yaşamaq deyil» (19; s.55).

Şair ilk məhəbbət şeiri olan «Gözləri siyah qadın, o qədər gözəlsən ki...» adlı şeirini uşaqlıq məhəbbəti Səbiyə üçün yazmışdır. Sonralar müxtəlif vaxtlarda həyatında çoxlu sayda qadınların olmasına baxmayaraq şairin həyat yoldaşı Pirayəyə olan məhəbbəti tamam fərqli olmuş və bu məhəbbət onun yaradıcılığına da çox böyük təsir göstərmişdir. «Səni düşünürkən gəncləşirəm» dediyi Pirayə xanım şairin yalnız həyat yoldaşı olmamış, yaxın dostu, keşməkeşli mübarizə yollarında yol yoldaşı olmuşdur. Ən çətin anlarda belə bu qadının həyatda olması, yaşaması Nazim Hikmət üçün bir ümid olmuşdur. Uzun müddət ona ilham mənbəyi olmuş bu qadınla Nazim Hikmət yalnız dörd-beş il birlikdə yaşaya bilmişdir. Lakin Pirayə xanım qorxular, təqiblər, dəhşətli sarsıntılar içərisində on iki il hər qadının bacarmayacağı səbrlə, sədaqətlə Nazim Hikmətin yolunu gözləmişdir. Şair 1932-ci ildən 1948-ci

ilə qədər məktublarla göndərdiyi şeirləri sonralar «Pirayə üçün yazılan 21-21 arası şeirlər» başlığı altında toplamışdır.

Nazim həbsdə ikən durmadan çalışır, şeirlər yazır, yazdıqlarını Pirayə xanımına göndərir, ısrarla ondan oxuyub münasibətini bildirməsini xahiş edir. Pirayə xanım da Nazimə yazdığı məktublarında şairə sənət baxımından maraqlı fikirlər söyləyir. Nazim həyat yoldaşına yazdığı məktublardan birində belə yazırdı: «Tanıdığım bütün insanlar arasında sən qədər şeirdən anlayan bir dosta rast gəlmədim. Məktubunun başlığında yazdığın sətirlər ədəbiyyatı necə də ən məhrəm tərəfdən anladığını sübut eləməkdədir. Ədəbiyyatla həyatı birlik halında görən, hər şeyi sezən bir insan kimi mən sənə bir daha heyran oldum.» (12, s.27).

Nikbin şair yaradıcılığı üçün həbsxananı heç də maneə saymır, Pirayə xanımını da özü kimi nikbin olmağa çağırır. Onun üçün ən bədbəxt insanlar məhbusluğu öz daxilində yaşayan, fikirlərini cəsarətlə söyləyə bilməyən, düşüncələri belə məhdudlaşdırılan insanlardır:

Ufak iş bizimkisi.

Asıl en kötüsü:

bilerek, bilmeyerek

həpisaneyi insanın kendi içində taşması...

İnsanların birçoğu bu hale düşürülmüş,

namuslu, çalışkan, iyi insanlar

ve seni sevdiğim kadar sevilməye layık...

Həbsdə ikən öz ictimai mübarizəsindən qətiyyənlə dönməyən şair hər şeydən əvvəl insandır. Axı onun da duyğuları, hissləri var. Ölümün ona ən yaxın olduğu vaxtlarda belə bunu həyat yoldaşının bilməsini, onun kədərilməsini, ümitsizliyə qapılmasını istəmir. Həyat eşqi bu qədər güclü olan bir insan ölümün gözünə dik baxmağı da bacarır. O, həyat yoldaşını da buna çağırır, bir dustağın arvadı «hər zaman yaxşı şeylər fikirləşməlidir» fikrini irəli sürür:

Ölüm

Bir ipdə sallanan bir ölü.

Bu ölümə əsla razı olmayır könlüm.

*Ancaq əmin ol, sevgilim,
yazıq bir cəngənənin
qullu, qara bir hörümçəyə oxşayan əli
keçirəcəksə əgər bir gün
ipi boğazıma,*

*Göy gözlərimdə qorxunu görmək üçün
nahaq baxacaqlar Nazimə! (13, s.167)*

Məhbus həyatı keçirən şair hər dəfə bu qaranlıq zindana onu görməyə gələn həyat yoldaşını gördükdə qəlbində iki hissə baş qaldırır. O, həm sevinir, həm də kədərlənir. Həyat yoldaşının fədakarlığını yüksək qiymətləndirən şair çətin anlarda belə onu yalnız buraxmayan bu qadına minnətdarlığını hər məqamda bildirir. Qadının bu hərəkətini alqışlayan şair, onu əziyyətlərə düşür etdiyi üçün həm də çox kədərli, sanki xəcalət çəkir. O, həm də həbsxanadakı şəraitsizlikdən şikayətlənir, otağının da məmləkəti kimi əsir və yoxsul olduğunu söyləyir. Hər an azadlığa qovuşmaq eşqiylə yaşayan şair həyat yoldaşının zindana gəlişini hüriyyətə qovuşması ilə müqayisə edir, onun göz yaşlarını «ovcuna tökülən incilər»ə bənzədərək maraqlı bənzətmələr yaratmağa nail olur.

*Xoş gəldin, qadınım mənim, xoş gəldin!
Acmısan,
ağ, kətan örtüklü süfrədə olmayacaqsan qonağım,
məmləkətim kimi əsir və yoxsuldur otağım.
Xoş gəldin, qadınım mənim, xoş gəldin!
...Ağladın,*

ovuclarıma töküldü incilər.

*Könlüm kimi zəngin
Hüriyyət kimi aydınlıq oldu otağım.
Xoş gəldin, qadınım mənim, xoş gəldin!*

(13, s.222)

Şairin mübarizə yolu heç bir vaxt rahat olmamışdır. Bu yolda məhrumiyyətlər, xəyanətlər, satqınlıq, sevdiiyindən ayrılma, həbslər həmişə olmuşdur. Lakin həbsxana və sürgünlər də onun mətin iradəsini və döyüşkən əzmini əsla qıra bilməmiş, əksinə onu daha mübariz olmağa ruhlandırmışdı. Qalın həbsxana divarları azadlıq nəğməkarının

könül nəğmələrinin qüdrəti qarşısında tab gətirə bilmirdi. Həbsdə olsa belə Nazim Hikmət xalqı, vətəni, hətta bütün dünya insanları qarşısında öz məsuliyyətini dərk edirdi. O, yaxın dostu Kamal Tahirə göndərdiyi məktublarından birində belə yazırdı: «İstər azadlıqda, istərsə də həbsdə olmağımızdan asılı olmayaraq biz çox çalışmağa, xalqımıza onların layiq olduğu səviyyədə əsərlər verməyə borcluuyuq». Azadlıqda olduğu vaxtlarda belə «bu gecə deyilsə, sabah gecə girəcəyəm zindana» deyən şair həbs olunmaqdan qorxmur, vətən, xalq üçün alışıb yananları gec-tez bu aqibətin gözlədiyini çox yaxşı bilir. Məhkum olduğu vaxtlarda isə şeirləri həbsxananın zülmətli, qaranlıq divarları arxasında qalmır, etibarlı dostlar vasitəsilə bütün Türkiyəyə yayılırdı. Şairlə «Rəsimli ay» adlı demokratik jurnalın redaksiyasında bir müddət əməkdaşlıq etmiş Səbiyə Sərtəl Nazim Hikmət haqqındakı xatirələrindən birində belə yazırdı: «Nazimin həbsxanada ikən gizləncə yazıb bayıra göndərdiyi şeirlər əldən-ələ gəzirdi. Nazim Hikməti həbsə atanlar elə bilirdilər ki, ondan canını birdəfəlik qurtarmışdılar. Lakin aldanırdılar. Nazim Hikmət hələ bütün qüvvəsi ilə gənclik arasında yaşayırdı» (24, s.17). Bütün məhrumiyyətlərə baxmayaraq Nazim Hikmət bu yolun sonunun işıqlı olacağına ürəkdən inanırdı. Ancaq bütün dostlarından dəstək gözləyir, nikbinliyini, inamını itirməmək üçün onlardan «sonu yaxşıqla bitən kitablar» istəyirdi:

*Sonu yaxşıqla bitən kitablar yollayın mənə,
çünki inanıram,*

qəhrəman tariximiz

eynən orda olduğu kimi

yaxşıqla bitəcək mütləq! (13; s.204)

Həbsxananın bütün əzab-əziyyətlərini, çətinliklərini görəndə şair təleyinə məhkumluq yazılanlara bəzi öyüdlər verməkdən də çəkinmir. Onun fikrincə, öz inamı, əqidəsi, idealları uğrunda həbsə düşənlər heç vaxt həyatdan soyumamalı, ümidlərini itirməməlidirlər. Sanki azadlıqda imiş kimi bütün dünya işlərlə yaxından maraqlanmalı, mübarizələrini burada da davam etdirməlidirlər. Yaşamaq onlar üçün bəzən bəxtiyarlıq olmasa da düşməne inad yaşamağa məcburdurlar («boynunun

borcudur, fakat düşməyə inat bir gün fazla yaşamak»). Həbsxananın soyuq, rütubətli divarları onların bu mübarizəsi üçün heç vaxt maneə olmamalıdır:

*Dünyadan, vətəndən, insanlardan
ümidin qırılmamışdır deyə
boğazından asılmayırsansa
atılırsan içəriyə.
...Fəqət o biri tərəfdən
dünyanın işlərinə
gərək elə bağlı olasan ki,
çöldə, qırx günlük bir məsafədə
yarpaq titrəsə
içəridə onu duyasan. (13; s.220)*

Şairin 1930-cu ildə yazdığı «Yanmamış papiros» şeirində lirik qəhrəman ölümə hər an hazırdır, başını aşağı əymədən, sınımadan inamla öz mübarizəsini aparır. O bilir ki, əlində çəkdiyi papiros onun sonuncu papirosu da ola bilər. Ancaq bu onun qorxutmur, sındırmır, o yenə də gördüyü işin ədalətli olduğuna və mütləq yaxşı sonluqla nəticələncəyinə inanır:

*O bu gecə ölə bilər
pencəyinin yaxasında bir güllə yanıqla
O bu gecə getdi ölümə öz ayağıyla.
...Bəlkə indi o sərələnib torpaqlara
dodaqlarında yanmamış papiros,
köksündə bir yara. (13; s.128)*

Ardı-arası kəsilməyən təzyiqlər, məhrumiyyətlər, həbslərdən əziyyət çəkən Nazim Hikmətə dostları bu siyasi mübarizədən çəkilməyi, yalnız ədəbiyyatla məşğul olmağı məsləhət bilirdilər. Nə ehtiyac, nə polis təqibləri, hətta həbslər belə onu dostlarının ildən-ilə geri çəkilib meydandan çıxması qədər yandırmırdı. Ancaq Nazim Hikmət ən dözülməz çətinliklərə belə dözüdü. Bütün bunlara cavab olaraq Nazim Hikmət 1930-cu ilin mayında «Kərəm kimi» şeirini yazdı. Şeir geniş kütlələr və ədəbi ictimaiyyət tərəfindən ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı. Nazim Hikmət bəşər övladının gələcəyi uğrunda mübarizə aparmağı özünə mənəvi borc bilirdi, onu məzəmmət edənlərə isə bu şeirlə cavab verirdi.

Qəhrəmanlıq pafosu, yüksək coşğunluq hissi ilə seçilən bu şeir şairin yaradıcılığının ən mükəmməl əsərlərindən biridir. Şeir məzmunu, ideyası, misraların düzümü, sözlərin, səslərin ahəngi, ritmi baxımından da diqqəti cəlb edir. Şairin folklorlardan götürdüyü «Kərəm kimi yanmaq» ifadəsi türk ədəbiyyatı üçün tamamilə yeni bir bənzətmə idi. Lakin şair Kərəm obrazından şəxsi hisslərini, maraqlarını ifadə etmək üçün deyil, ictimai mənafeyi dilə gətirmək üçün istifadə etmişdir. Həcmcə o qədər böyük olmayan bu şeirdə o, ölkədəki acınacaqlı vəziyyəti ustalıqla dilə gətirmişdir. Şairin fikrincə, ölkənin hər bir vətəndaşı xalqının, vətəninə xoş gələcəyi naminə hər cür əzaba qatlaşmağa, çətinliklərdən qorxmamağa, lazım gələrsə canını «oda yaxmağa» hazır olmalıdır. O, düşünür ki, hər bir kəs öz vətəndaşlıq məsuliyyətini dərk etməlidir. Əgər hər kəs öz üzərinə düşən məsuliyyəti lazımınca dərk etsə, bu gözəl ölkə «qaranlıqlardan aydınlığa» çıxar. Nazim Hikmət insanları birlik halında mübarizə səsləyir, yalnız belə olarsa, mübarizənin nəticəsinin müsbət olacağına inanır:

*«Dərd çox
həmdərd yox».
Ürəklərin
qulaqları sağır...
Hava qurğuşun kimi ağır...
Mən deyirəm ki, ona
Qoy kül olum
Kərəm kimi yana-yana
Mən yanmasam
sən yanmasan,
biz yanmasaq,
necə
çıxar
qaranlıqlar
aydınlığa (13; s.135)*

«Kərəm kimi» şeiri Nazim Hikmətin inqilabi romantizminin ən yüksək zirvəsidir. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu əsər bir çox xüsusiyyətlərinə görə şairin digər inqilabi şeirlərindən kəskin fərqlənir. Bu şeirdə mübarizəyə

kəskin çağırış, inandırıcı fikirlər yüksək bədii-poetik qələmlə nəzmə çəkilmişdir. Şeirinin quruluşuna diqqət yetirsək, Nazim Hikmətin məşhur rus şairi Mayakovskidən necə böyük ustalıqla bəhrələndiyinin bir daha şahidi olarıq.

Bir həqiqət var ki, başına gələn bütün çətinliklərdən sonra Nazim Hikmətin vətənindən ayrılmaktan başqa yolu yox idi. Əlbəttə, vətəndən uzaqda keçən 13 il heç də rahat keçməmişdi. Qürbətdə yaşayanlar üçün vətənin nə demək olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur. Nazim Hikmət hər dəfə Türkiyəni xatırlayanda sanki gilə-gilə əriyirdi. «Məmləkətim» (1958) şeiri buna ən yaxşı nümunədir. Şair vətən həsrətini söndürmək üçün məmləkətindən bir nişanə tapmağa çalışır. Artıq Türkiyə yollarında yürüdüğü ayaqqabıları da yoxdur, Şilə parçasından tikilən son köynəyi də çoxdan kürəyində parçalanıb. Bəs indi vətən hansı nişanelərdə yaşayır? İndi canından da çox sevdiyi məmləkəti yalnız onun alınının qırışlarında, bəyazlamış saçlarında, durmadan sancan ürəyindədir:

*Məmləkətim, məmləkətim, məmləkətim!
Nə səndə tikilən papağım qaldı,
Nə yollarını ölçmüş ayaqqabım.
Şilə malı, son pencəyim
köhnəldi, düşdü çiyimdən.
sən indi qalmısan ancaq
saçlarımın ağında,
ürəyimin infarqında,
alınımın qırışlarındasan, məmləkətim!*
(13, s.137)

Nazim Hikmət Türkiyə həsrətini «Ceviz ağacı» şeirində də qabarıq şəkildə ifadə etmişdir. Özünü İstanbulda Gülxanə parkındakı «qoz ağacı» kimi təqdim edən şair bunu təsadüfi etməmiş, bununla dözümlülüyünü, mətanətini nümayiş etdirmişdir. Hər gün bu parkda gəzişənlər, hətta polis belə ceviz ağacının varlığını duymur. Şair bu ağaca göstərilən münasibətlə ictimaiyyət tərəfindən ona göstərilən etinasız münasibət arasında bir bənzərlik görür. Bundan olduqca məyus olan şair İstanbul həsrətini, vətənə qovuşmaq istəyini bu şeirdə açıq şəkildə bəyan edir. Onu üzən hicran yarasının nə

vaxtsa sağalacağına inanan şair Türkiyəyə qovuşacağı günü həsrətlə gözləyir. Qürbətdə olsa belə o, qoz ağacının torpağa bağlı dərin kökləri kimi öz doğma vətəninə bağlıdır. Onun şeirinin misraları bu ağacın qolları-budaqları tək hər yerdən İstanbula uzanır, hər yerdən vətənə doğru yürüyür. Hara baxırsa İstanbulu görür. Sanki hər misra ilə onu yandırır-yaxan İstanbul həsrətini bir az azaltmağa çalışır:

*Yüz min əllə toxunuram sənə, İstanbula,
Yarpaqlarım gözlərimdir, baxıram heyrtlə,
Yüz min gözlə seyr edirəm səni, İstanbulu,
Yüz min ürək kimi çarpar-çarpar yarpaqlarım.
Mən bir ceviz ağacıyam Gülxanə parkında,
Nə sən bunun fərqudəsən, nə də polis fərqudə.
(13; s.301)*

Şair onu üzən vətən həsrətini, hətta dünyada ən böyük dərd olan övlad həsrəti ilə eyniləşdirir. Məkanından asılı olmayaraq bu nisgil, bu intizar həmişə onun qəlbindədir. O, dünyanın harasında olursa-olsun, İstanbulu – «namuslu, çalışqan, ağır insanların şəhəri»ni heç vaxt unutmayacağını «Məktub» şeirində poetik bir dillə ifadə edir. Şair bu şeirdə İstanbula yalnız həsrətini ifadə etmir, bu gözəl şəhərin aclıq, səfalət, xəstəlik içərisində boğulduğunu təəssüflə göstərir. Hər kəsin heyran olduğu, mənzərəsi uzaqdan gözəl görünən bu şəhər daxilən qaynayır və çox təəssüf ki, bu gözəl şəhərdən hər gün qara xəbərlər gəlir.

*Sevgilim, sənin məkanın olan
və haraya sürgün edilsəm,
hansı dustaqxanada yatsam.
kürəyimdə, torbamın içində götürdüyüm
və övlad həsrəti kimi ürəyimdə
sənin xəyalın kimi gözlərimdə daşdığım şəhər...
(13; s.187)*

Bəzən də nikbin şair o günün olacağına inamını itirir, vaxtından əvvəl ölərsə, yoldaşlarına onu Anadoludakı bir kənd qəbiristanlığında dəfn etmələrini vəsiyyət edir. Sağ ikən doğma torpağına qovuşa bilməyən şair heç olmazsa, məzarının bu torpaqlarda olmasını istəyir:

*Yoldaşlar, qismət olmazsa görmək o günü
Ölərsəm qurtuluşdan əvvəl yəni,
aparın
Anadoluda bir kənd qəbristanlığında
basdırın məni*

*Həsən bəyin vurduğu
Muzdur Osman yatsın yanımda
Başım üstündə bir çinar olarsa,
daş-maş da istəmərəz. (13; s.247)*

Ürəyində vətən nisgili olan Nazim Hikmət bir tərəfdən də yaşadığı dövrdə dünyada baş vermiş bütün ictimai-siyasi hadisələrlə yaxından maraqlanırdı və onlara öz münasibətini bildirməkdən çəkinmirdi. Onu da qeyd edək ki, şairin beynəlxalq mövzularda yazılmış yüzdən artıq lirik şeiri vardır. Yaponiyada Xirosima və Naqasakiyə atılan atom bombalarının yaratdığı ictimai kədər də Nazim Hikmətin bir sıra şeirlərində ən təsirli şəkildə öz ifadəsini tapmışdı. Atom bombasının törətdiyi müsibətlər bomba atıldıqdan sonra da uzun illər davam etdi. Nazim Hikmət «Qız uşağı», «Ölü qızcağaz», «Qoy buludlar adam öldürməsin!», «Radioaktivli yağışlara dair», «Bir qız vardı Yaponiyada», «Yapon balıqçısı», «Ümid» kimi şeirlərini məhz bu mövzuya həsr etmişdi.

«Qoy buludlar adam öldürməsin!» şeiri bu əsərlər sırasında xüsusi bir yer tutur. Bu şeirdə əslində bulud rəmzi anlamda işlənmişdir. Şair buludlara müraciət edərək əslində bəşəriyyəti, insanlığı qanlı cinayətlərdən çəkindirməyə çalışır. Humanist şair analara, uşaqlara, gəlinlərə, qocalara yüksək dəyər verir, onlara qiyməməyə, bu insanları gözüyaşlı qoymamağa səsləyir. Nazim Hikmət belə cinayətkarların da insan olduqlarını, lakin bu ulvi duyğulardan məhrum olduğunu xatırladaraq, onları bir anlıq düşünməyə, hələ gec deyilənsə bu yoldan geri dönməyə çağırır və nə vaxtsa dünyada sülhün, ədalətin bərqərar olacağına ürəkdən inanır. «Buludlar adam öldürməsin!» – deyərək haqq səsinə ucaldan şair öz duyğu və düşüncələrini bədii-poetik şəkildə belə əks etdirirdi:

Qocalanda ağına hər insanın

*Dadlı xatirələri gəlir yalnız.
Yazıqdır, qocalara siz qiyməyin,
Əfəndilər, siz də qocalarsınız.
Buludlar adam öldürməsin! (13; s.268)*

1958-ci ildə yazdığı «Ümid» adlı şeirində şair bu hadisənin üzərindən 13 il keçməsinə baxmayaraq dünyaya hələ də xəstə uşaqların gəldiyini təəssüf hissi ilə qeyd edir. Düşünülmədən atılan bu mənasız addımın bəşəriyyətə gətirdiyi böyük müsibət, insanlığın tarixinə yazılan bu qara ləkə şairi çox kədərləndirir.

*Ölər 1958-ci ildə
ölər bir yapon balası Xirosimada
1945-ci ildə doğulduğu üçün. (13; s.270)*

İnsana, bəşəriyyətə hədsiz məhəbbət böyük yazıcının yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edirdi. Bütün insanlığın dərdlərini öz incə qəlbində daşıyan şair sözsüz ki, hər an öz vətəninə, öz xalqına, onun taleyini düşünürdü. Türkiyə, türk xalqı, türk dili onun yaradıcılığı üçün həmişə ən aktual mövzu olaraq qalırdı. Ömrünün sonlarında fəal şəkildə ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olan şair Asiya və Afrika Yazıçılar Birliyinin Konqressinə qatılmaq üçün Misirə getmiş, Praqada, Berlində, Leypsiqdə keçirilən bir sıra iclaslara qatılmışdı. 1963-cü ilin fevralında o, Asiya və Afrika yazıçılarının Tanqanikada keçirilən iclasında iştirak etmişdi. Burada oxuduğu «Asiya-Afrika yazıçılarının» adlı şeirində üzünü bütün Afrika və Asiya yazıçılarının tutan şair özünü qətiyyənlə onlardan ayırmır, bu şairləri də özü kimi cəmiyyət üçün, insanlıq üçün faydalı şairlər yazmağa çağırır. Onun fikrincə, heç bir şeir sadəcə yazılmaq üçün yazılmamalı, xalqın ürəyinə yol tapmalı, sərt maneələri yıxa bilməli, öləziyənlə alovları yandırmağı bacarmalıdır. Elə şairin də əsl vəzifəsi budur:

*Kardeşlerim,
bakmayın sarı saçlı olduğuma
ben Asyalıyım
bakmayın mavi gözlü olduğuma
ben Afrikalıyım*

*...Kardeşlerim,
Sıska öküzün yanına koşulup şiirlerimiz
toprağı sürebilmeli
Pirinç tarlalarında bataklığa girebilmeli
dizlerine kadar
bütün soruları sorabilmeli.
...ve yeryüzünde tek esir yurt, tek esir insan
gökyüzünde atomlu tek bulut kalmayıncaya kadar
malı mülkü aklı fikri canı neyi varsa verebilmeli
büyük hürriyete şiirlerimiz.*

Dünyanın bir sıra ölkələrini gəzən şairin özünün də dediği kimi, «misraları qolları tək hər yerdən İstanbula uzandı, hər yerdən İstanbula sarı yüyüdü». Lakin vətəni bir daha görmək ümidilə yaşayan şair istəyinə nail ola bilmədi. O, ölməmişdən əvvəl canından çox sevdiyi vətəni – Türkiyəni görə bilmədi. Ancaq şair ən böyük arzusuna çatdı, Türkiyə ədəbiyyatına dünya şöhrəti qazandırdı. İndi Nazim Hikmətin ölümündən yarım əsrə yaxın bir müddət keçir. Lakin o, bu gün də bütün dünyada yeni türk ədəbiyyatının yaradıcısı, milli azadlıq hərəkatının ən böyük tərənnümçüsü kimi tanınır və sevilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla A. Bu dünyada Nazim yaşayır. «Bakı» qəzeti, 1987, 21 yanvar.
2. Abdulla A. 20-ci illər ədəbiyyatımız və N.Hikmət. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1981, 16 yanvar, səh.6.
3. Abdin Tofiq. Biz yanlışdı yaşamışıq, Allahım. «Qobustan» jurnalı, 2002, №1, səh.60-71.
4. Anar. Əsrin şairi. Nazim Hikmət – 100. «Dirçəliş», 2002, №50, səh.93-102.
5. Bakıya gedirəm: Nazim Hikmət və Azərbaycan. Bakı, «Yazıçı», 1984, 167 s.
6. Banarlı N.S. Rəsimli türk ədəbiyyatı tarixi, II cild, İstanbul, 1971.

7. Babayev Aqşin. «Dünyalar mənim oldu...». «Ədəbiyyat qəzeti», 1991, 6 sentyabr.
8. Babayev Aqşin. Mavi gözlü divi xatırlarkən. Nazim Hikmət – 100. «Yeni Azərbaycan», 2002, 17 may.
9. İsmayılov A. Nazim Hikmət (həyat və yaradıcılıq salnaməsi). Bakı, «Yazıçı», 1990, 342 s.
10. İsmayıl Qadir. Yeni milli türk ədəbiyyatının yaradıcısı. «Ədəbiyyat qəzeti», 1992, 28 fevral.
11. Qədim dövrdən bu günə qədər Türkiyə türk ədəbiyyatı. Ankara, 1999, 679 s.
12. Hikmət Nazim. Bütün əsərləri, III c., Sofya, «Narodna Prosveta», 1966.
13. Hikmət Nazim. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, I cild. Bakı, «Azərnəşr», 1961, 512 s.
14. Hikmət Nazim. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, II cild. Bakı, «Azərnəşr», 1961, 394 s.
15. Hikmət Nazim. Yaşamaq gözəl şeydir, qardaşım. Bakı, «Yazıçı», 1983, 180 s.
16. Hikmət Nazim. Bakı, «İşıq», 1978, 88 s.
17. Həsənzadə N. Yeriyan sərv ağacı. «Ulduz» jurnalı, 1971, №7, səh.23.
18. Nəsiboğlu V. Böyük söz ustası. Nazim Hikmət – 85. «Azərbaycan müəllimi», 1987, 4 fevral.
19. Nürəddin V. Bu dünyadan Nazim keçti. İstanbul, 1965.
20. Tanfer İrji. Mənim tanıdığım Nazim. «Azərbaycan» jurnalı, 1988, №3, səh.154-155.
21. Təhməzoğlu Rəşid. Nazim Hikmətin yaradıcılığında şərq. Bakı, 2008, 152 s.
22. Qədim dövrdən bu günə qədər Türkiyə türk ədəbiyyatı. Ankara, 1999, 679 səh.
23. Radi Fiş. Nazim Hikmət. Bakı, «Gənclik», 1985, 224 s.
24. Səbiyə Sertel. Nazim Hikmət haqqında xatirələrim. «Azərbaycan» jurnalı, 1964, №5.

XX əsrin birinci yarısında Türkiyə türk ədəbiyyatının ümumi xarakteristikası

Türkiyə siyasi tarixinin ən böhranlı vaxtları XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Çünki bu dövrdə Türkiyə cəmiyyətində bir çox proseslər baş verirdi. Bunun nəticəsində öz ənənəvi mədəniyyəti ilə yaşayan türk cəmiyyətinə “Qərb mədəniyyəti” deyilən «yeni mədəniyyət» gəlmişdi ki, bu, türk cəmiyyətində birmənalı qarşılansa da, onun ədəbi-bədii, fəlsəfi düşüncəsində müəyyən dəyişikliklər yaratdı. Heç şübhəsiz, bu dəyişikliklər ədəbiyyata daha çox təsir göstərdi. Lakin 1908-ci il inqilabından sonra Türkiyə türk ədəbiyyatında yeni meyllər meydana gəlmiş və nəticədə milli ədəbiyyat canlanmağa başlamışdır.

Türkiyə türk ədəbiyyatının inkişafında bir çox ədəbi hərəkatların böyük rolu olmuşdur. 1908-ci il inqilabından sonra yaranan “Fəcri-ati” ədəbiyyatı (1909-1911) Türkiyə ədəbi həyatına böyük təsir göstərdi. Cərəyanın təməlinə köhnəni dağıtmaq, yerinə qərb fəlsəfi düşüncə sistemini gətirmək istəyi idi.

“Fəcri-ati”çilər ilk toplantılarını 20 mart 1909-cu ildə İstanbulda Babialidəki Hilal nəşriyyat evində qurmuşdular. Topluluq bu adlardan ibarət olmuşdur; Əhməd Haşim, Şəhabəddin Süleyman, Əli Canib Yöntəm, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu, Fuad Köprülü. Bu şairlərdən bəziləri bu və ya digər səbəblərdən topluluqdan ayrılmışdılar. 1912-ci ildə dağılan bu ədəbi təşkilata əvvəl Faiq Əli sonra Fazil Əhməd, Həmdullah Sübhi və Cəlal Sahir başçılıq etmişdilər.

Faiq Əli Ozansoy (1875-1950) 1909-cu ildə “Fəcri-ati” topluluğuna başçılıq edən Faiq Əli, Abdülhaq Hamid və Tofiq Fikrətin təsiri ilə şeirlər yazdı. Hamidi təqlid etməsi onu türk ədəbiyyatında ikinci Hamid olaraq tanınmasına gətirib çıxartmışdı. Amma bu təsir uzun sürmədi, belə ki, Tofiq Fikrətlə yaxın əlaqələri Faiq Əlinin özünü tapmasına yol açdı.

Faiq Əli fərdi mövzulara istiqamətlənmə və öz daxili dünyasını dilə gətirmə baxımından bir «Sərvəti-fünun» şairidir. I Dünya müharibəsindən sonra o, fərdçilikdən ayrılaraq şeirlərində vətən sevgisinə böyük yer verdi. Faiq Əli həm də teatr mövzusunda əsərlər yazsa da, bu əsərlər o qədər şöhrət tapmadı. Əsərlərindən “Fani təsəllilər”, “Paytaxtın qapısında”, “Midhət paşa”, “Elhani-Vətən” və s. qeyd etmək olar.

Həmdullah Sübhi Tanrıöver (1885-1966) daha çox atəşkəs dövründə və cumhuriyyətin ilk illərində coşğulu danışıqları ilə tanınan siyasət adamı, şair və yazıçıdır. 1909-cu ildə “Fəcri-ati” topluluğuna qatılan Tanrıöver 1911-ci ildə bu topluluqdan ayrılaraq, “Gənc qələmlər” məcmuəsi çərçivəsində inkişaf edən milli ədəbiyyat cərəyanına daxil olmuşdu. Daha sonra 1912-ci ildə millətçilik hərəkatının İstanbuldakı mərkəzi olan “Türk ocağı”na girmiş və qısa müddət ərzində bu qurumun müdiri seçilmişdi. O, “Türk ocağı”nın aparıcısı olaraq türkçülük və millətçilik yolunda bir çox işlər görmüşdü.

Həmdullah Sübhi təsirli danışıqları ilə Ömər Nacidən sonra türk dünyasında şöhrət qazanan yeni milli yazıçıdır. Onun “Dağ yolu” (1928-1931) və “Günəbaxan” (1929) adlı iki əsəri vardır.

Cəlal Sahir (1883-1935) “Fəcri-ati” və milli ədəbiyyat dövrü topluluqlarında yer almış şair və yazardır. Cəlal Sahir 1909-cu ildə qurulan “Fəcri-ati” topluluğuna ilk daxil olanlardandır. Türkçülük cərəyanı ilə maraqlanan Cəlal Sahir, dilin sadələşməsi fikrini irəli sürmüşdü. Bu fikirləriylə o, “Yeni dil” hərəkatının İstanbulda ilk təmsilçisi olmuşdu. 1911-ci ildə Selanikə gedərək, burda çıxarılan “Türk yurdu”, “Türk dərnəyi”, “Gənc qələmlər” kimi məcmuələrdə çap olunan Cəlal Sahir türk ədəbiyyatında şair kimi tanınsa da, bir nasir kimi də məşhurdur.

Cəlal Sahirin sənət anlayışı zaman keçdikcə dəyişmişdir. İlk şeirləri klassik nəzmin özəlliklərini daşıyırdısa, daha sonralar yazdığı şeirlərində sənət üçün sənət prinsipinə bağlı

qalmışdır. Şeirlərinin mövzusu əsasən sevgi və qadın olan Cəlal Sahir yazılarında tək-cə şeir estetikası üzərində dayanmamışdır. Onun fikirlərinə görə şeir bir düşüncə işi deyil, duyğu işidir.

Milli ədəbiyyata keçdikdən sonra dili sadələşməyə başlamış Cəlal Sahir əruz vəznindən heca vəzninə keçmişdir. 1910-cu ildə “Türk dərneyi”nin bir toplantısında o, deyirdi: “Biz bu gün türklərin bir çoxları tərəfindən işlədilən danışıq dili ilə yazı dili arasındakı böyük fərqi azaldaraq, ikisini bir-birinə yaxınlaşdırmaqla, ədəbiyyatımızın, hər cür yazılarımızın yalnız bir neçə nəfərin həll edəbiləcəyi tapmaca olmasından qurtaracağıq”. “Mənim istəyim yalnız budur” deyən Cəlal Sahir dilin sadələşməsini istəyirdi. Buna misal olaraq əsərlərindən “Böhran”, “Qara kitab”, “Qardaş səsi”, “Kırəti-ədəbiyyə” və s. göstərmək olar. Onun “Əlli iki il” şeirinə diqqət edək:

*Doğmayan hülyaların saçlarını taradım,
Ezop gibi fenerle gündüz insan aradım.
Ne kendime yar oldum, ne kimseye yaradım,
Elli iki yıl geçti, elli iki gün gibi.*¹

“Fəcri-ati”çilərin məqsədləri belə idi; dilin, ədəbiyyatın, sənətin inkişafına xidmət etmək, istedadlı gəncləri bir yere toplamaq, Qərbin önəmli düşüncə və ədəbiyyat abidələrini Türkiyəyə qazandırmaq, xalqın ədəbiyyat və sənətlə bağlı bildiklərini daha da genişləndirmək. “Fəcri-ati” ədəbiyyatının əsas özəllikləri isə bunlar idi: Fransız ədəbiyyatını nümunə alaraq, əsərlərində daha çox sevgi və təbiət mövzularına yer ayırmaq, duyğulu və romantik bir sevgini dilə gətirmək, şeirlərində əruz vəznindən istifadə etmək, teatr ilə maraqlanmaq. “Fəcri-ati”də ədəbiyyat tarixi çalışmaları əsasən Şəhabəddin Süleyman, Mehmed Fuad Köprülü və Mehmed Behçet tərəfindən aparılmışdır. Şəhabəddin Süleymanın “Osmanlı tarixi və ədəbiyyatı” və “Yeni osmanlı ədəbiyyatı tarixi” adlı kitabları bu dövrün məhsullarındandır. II məşrutə

ilə eyni zamanda yaranan bu topluluq nəşriyyata da canlılıq gətirmiş, az ömrü olmasına baxmayaraq bir çox məcmuə və qəzet nəşr etdirmişdilər. “Fəcri-ati”çilər yazılarını əsasən “Sərvəti-Fünun” məcmuəsində nəşr etdirirdilər.

“Fəcri-ati” dövründə, xüsusilə də Əhməd Haşimin dövründə “sərbəst nəzm” geniş işlədilmiş, əruz vəzni türk dilinə daha yaxın ölçüdə istifadə edilməyə başlamışdı. Amma türk ədəbiyyatına yeniliklər gətirməyən və güclü əsərlər verməyən “Fəcri-ati” topluluğu uzun müddət davam etmədi və 1912-ci ildə dağıldı. Bu topluda olan sənətkarların çoxu milli ədəbiyyat təşkilatına keçdi. “Fəcri-ati” topluluğunun ən güclü şəxsiyyəti və türk ədəbiyyatının öndə gedən şairlərindən biri Əhməd Haşimdir (1884-1933). “Fəcri-ati” şeirində möhürünü qoyan Əhməd Haşim “Fəcri-ati”nin ən önəmli üzvlərindəndir. İlk şeirlərini (“Xəyalı eşqim”) 1900-1912-ci illər arasında “Mecmuəyi-ədəbiyyə”də dərc etdirmişdir. Simvolizmin ən önəmli təmsilçilərindən olan Əhməd Haşimin şeirlərinin əsas mövzusu təbiət və sevgi idi. O, şeirlərində xəyal və musiqiliyə böyük önəm vermişdi. Bir sözlə, Əhməd Haşim lirik bir şair idi. Misal olaraq onun 1905-1908-ci illərdə yazdığı “Şeiri-qəmər”i xəyal zənginliyi, daxildəki qüvvət və təsiretmə qabiliyyəti ilə diqqəti çəkib və bəyənilmişdi.

Əhməd Haşimin şeir haqqında düşüncələri belə idi; şeir duyulmaq, hiss edilə bilmək üçün yazılmışdır, şeirdə musiqi mənadan əvvəl gəlməlidir, şeirdə məna axtarılmaz, şeir dili musiqi ilə söz arasındadır. O, şeirlərində xarici dünyanı öz daxili dünyası ilə birləşdirir və daxili dünyasında, ruhunda aldığı şəkillərdə ifadə edir. Əhməd Haşim görə şeirin qaynağı şüur altıdır. Şeirlərində əruzdan da istifadə edirdi. Şeirdən başqa nəsir formasında lətifə, sınaq və xatirə formasında yazıları vardı. “Qol saatları” (1921), “Piyalə” (1926) adlı nəsr əsərlərində və “Bizə görə” (1928), “Frankfurt səyahətnaməsi” (1933) kimi şeirlərində müəllif məsələlərə əsl şair duyğusu ilə yanaşmış, təsirli bədii ifadələr işlətmişdir.

¹ Cəlal Sahir. Siyah kitab. İstanbul, 1911, səh.215

XX əsrin birinci yarısı türk sənətkarlarının ədəbi axtarışda olduğu bir dövr idi. Bu dövrlərdə İstanbulda bir-birinin ardınca müxtəlif milli dərnəklər yaradılır. Məs.: “Türk yurdu”, “Türk dərnəyi” (1908) və “Türk ocağı” (1912). Bu dərnəklərin türkçülük ideyalarının formalaşmasında, mədəni həyatında böyük rolu vardır.

“Fəcri-ati” topluluğunun dağılması bir növ milli ədəbiyyatın (1911-1923) yaranmasında başlanğıc rolu oldu. “Milli ədəbiyyat” milli varlığın ön planda tutulub işləndiyi bir cərəyan idi. II məşrutənin elanından sonra türk millətinin hərəkatı sürətlə təşkilatlandı. Demək olar ki, yer üzərində olan bütün türklərlə mədəni əlaqələrin qurulması yolunda təşkilatlanma başlandı. Milli ədəbiyyat hərəkatı öncəliklə dil hərəkatıdır. Sadə türkcənin əsas ideya olaraq ələ alınması ilk dəfə “Yeni dil” adlı məqalədə ortaya qoyulmuşdu. Milli ədəbiyyat cərəyanı həm də əsasən Türk ədəbiyyatında cəmiyyət və ölkə məsələlərinə geniş yer verən sadə türkcədən və heca vəznindən istifadə edən ədəbiyyat cərəyanı idi.

Milli ədəbiyyat dövrünün dil anlayışı belə idi; yazı dili olaraq İstanbul türkcəsini mənimsəmək, yazı dili ilə danışq dili arasında fərqi aradan qaldırmaq, dili sadələşdirilmək, türkcə qarışığı olan ərəb və fars sözlərindən istifadə edilməmək. “Milli ədəbiyyat” dövründə ədəbiyyatın qolları genişlənmiş, şeir, roman, hekayə, dram və s. inkişaf etmişdir.

Bu dövrdə şeirdə heca ölçüsündən istifadə edilmiş, xalq ədəbiyyatı nəzm biçimlərindən faydalanmışdır. Bu dövrün şairləri özlərini qəbul etdirməyə çalışdıqları illərdə belə “Sərvəti-fünun”çulardan Tofiq Fikrət və Cənab Şəhabəddini ustad sayırdılar. Bu dövrdə Mehmed Akif də şeirləri ilə böyük şöhrət qazanmışdı. Bu qrup şairlər köhnə şairlərin şeirlərindəki səmimi, lirik və mistik atmosferi şeirlərində davam etdirmək istəyərək, milli keçmişə bağlanaraq, ədəbiyyatın milli olacağını müdafiə edirdilər. Yəhya Kamal və Yaqub Qədri “Nev yunanilik” adını verdikləri cərəyanda köhnə yunan ədəbiyyatını nümunə götürmək yolu ilə getdilər. Amma bu gözlənilən

nəticəni doğrultmadı. Bu cərəyanın tərəfdarı olan bəzi şairlər, milli ədəbiyyat mənimsənilməsini müxtəlif şəkildə izah edir və şeirlərini öz izahlarına görə yazırdılar. 1917-ci ildə qurulan ədəbi dərnəklərdə sadəcə danışq dilinin və heca vəzninin istifadə edilməsi mövzusunda ortağ fikrə gəlini.

Şeir sahəsində heca vəznində ilk bəhrələrini verən şairlərin hamısı bir yandan əruzla yazsalar da, o biri yandan da türkçülük hərəkatının və Ziya Göyalpın təsiri ilə heca vəzninə istiqamətlənmişdilər. Dəyər kəsb edən şairlər, əruzun son üç ustasının Mehmed Akif, Əhməd Haşim, Yəhya Kamal “şinel”indən çıxmışdılar. Bunlardan Mehmed Akif əvvəllər Tofiq Fikrətin istifadə etdiyi «nəzmi nəsrə yaxınlaşdırmaq» hərəkatını inkişaf etdirmiş, Əhməd Haşim ilə Yəhya Kamal isə bunun tərsini, “şeir nəsrə çevrilə bilinməyən nəzmdir, musiqi ilə söz arasında, sözdən çox musiqiyə yaxın bir dildir” fikirlərini qorumuş və tətbiq etmişdir. Bu üç şair bir yandan da Türk şeirində üç ayrı cərəyanın təmsilçisi olmuşdular. Mehmed Akif şeirdə Tofiq Fikrətdən örnək aldığı “realizm” cərəyanını inkişaf etdirmiş “Fəcri-ati” topluluğundan gələn Əhməd Haşim isə Qərbdə gördüyü “simvolizm” cərəyanını mənimsəmiş, “dünyanın şəkillərini xəyal dənizinin sularında seyr etdiyini, onun üçün dünyanın daşlarının və bitkilərini rəngli bir əksi kimi gördüyünü söyləmiş, Yəhya Kamal da qərbdə gördüyü “romantizm” cərəyanını mənimsəmiş və bu anlayışla da divan şeir yolunda klassik şeir üslubuna keçmişdir.

Əsl adı Mehmed Tofiq olan Tofiq Fikrət türk şeirinin yeni üslub qazanmasında böyük rol oynamışdır. İlk kitabı “Rübabi-Şikəstə” (qırıq saz) 1900-cu ildə nəşr etdirmişdir. “Sərvəti-fünun” tərkibində olarkən əsasən sevgi, təbiət və gündəlik həyatda rast gəlinən hadisələrlə bağlı mövzuları şeirlərində işləyirdisə, oradan ayrılandan sonra şeirlərinin əsas mövzusu “hürriyyət və mədəniyyət” olmuşdur. İlk şeirlərində sənət üçün sənət düşüncəsində olan şair, daha sonrakı şeirlərində toplu mövzulara yönəlir. Məsələn, onun cəmiyyəti sıxan hürriyyətsizliyə qarşı yazdığı “Sis” şeiri buna misal ola bilər.

Fikrət yaradıcılığının ikinci dövründə insanları bir-birinə qarşı çıxaran bütün dinlərə qarşı idi. “Hani yağma” adlı şeiri Fikrətin bu hadisələri əks etdirən gözəl nümunələrindəndir. Şeirə diqqət edək:

*Yiyin efendilər yiyin, bu hani iştiha sizin,
Doyunca, tıksırınca, çatlayınca yiyin.
Büyükliyə bir az ağırda olsa hazmı yok zarar,
Süruri ihtiamı var, şüruri intikaamı var,
Bu sofrə ittifatınızdan işte abu tab umar,
Sizin bu baş, beyin, ciger, bütün şu kanlı lokmalar..¹*

Tofiq Fikrət şeirlərinin çoxunu əruz vəznində yazmışdır. Fransız dilindən alınmış sonet şeirlərində istifadə etmiş, bununla yanaşı divan şeirinin müstəzad nəzm şəklini dəyişərək sərbəst müstəzad kimi istifadə etmişdir. Tofiq Fikrət həm də mənzum hekayə formasında da şeirlər yazmışdır. Məsələn olaraq onun “Balıqçılar”, “Nəsrin”, “Ramazan sədəqəsi”, “Xəstə uşaq” şeirlərini göstərə bilərik.

Tofiq Fikrət uşaqlar üçün də şeirlər yazmışdır. Və bu şeirlərini heca vəznində yazan şair “Şərmin” adlı kitabda nəşr etdirmişdir.

Mehmed Akif Ərsoy (1873-1936) türk ədəbiyyatı tarixinin ən öndə gedən şairlərindən biridir. Onun şeirləri türk ədəbiyyatı tarixində böyük yer tutur. Əruzdan ən gözəl şəkildə istifadə edən Mehmed Akifin şeirlərində bəzən düşüncə, bəzən də duyğu ön planda olur. O, şeirlərində bir tərəfdən hüriyyəti, düzgünlüyü, səmimiyyəti, vətənsəverliyi, ədaləti təlqin edir, digər tərəfdən də cəmiyyətin yığılmasına səbəb olan riyakarlığı, qorxaqlığı, tənbelliyi şiddətlə tənqid atəşinə tuturdu.

Mehmed Akif yaşadığı dövrün bütün genişliyi və dərinliyi ilə şeirlərində əks etdirməyə çalışan bir türk şairi idi. XX yüzilliyin I yarısında türk millətinin çəkdiyi acıları, sevincləri, ümidlərini mənzum bir tarix, roman, hekayə, dastan çərçivəsində izah etməyə çalışmışdır. O, şeirlərinin çoxunu

¹ *Türkiyə Türk ədəbiyyatı. Ankara, 1999, səh.282*

sərbəst nəzm şəklində yazmışdır. Vəzn olaraq əruzdan istifadə edən Mehmed Akif heca vəzninə də qarşı olmamışdır. Ölkənin sosial məsələləri, şahidi olduğu hadisələri, Anadolu insanların yaşayışını təsirli və obrazlı şəkildə qələmə alan şair, duyğu və düşüncələrini səmimi bir ifadə ilə dilə gətirmiş və bir sıra təkliflər irəli sürmüşdür.

Bir sözlə, Mehmed Akif millətini və dinini sevən, insanlara qarşı mərhəmətli olan, ədəbi baxımdan qiymətli şeirlər yazan türk şairidir.

Əsl adı Əhməd Ağah olan Yəhya Kamal cümhuriyyət dövrü Türk şerinin ən böyük təmsilçilərindəndir. Selanik illərində “Esrar” ləqəbi ilə şeirlər yazmağa başlayan Yəhya Kamal şeirlərində əruz ölçüsündən istifadə etmişdir. Amma bir istisna da vardır ki, o, “Ok” şeirini onbirlik heca vəznində yazmışdır. Klassik türk şerinin təməl özəlliklərinə bağlı olaraq, özünəməxsus bir şair olmuşdur. O, sənətdə və ədəbiyyatda milli və mənəvi dəyərlərə həmişə sadıq qalmışdır.

Yəhya Kamalın şeirlərini oxuyarkən bu şeirlərdə nə qədər çətin bir işin öhdəsindən gəldiyi hiss olunur. Hətta şair şeirlərinin bəzilərini 30 il müddətində yazdığını söyləyəndə, bunu şeirlərində anlatmaq istədiyi mənanı istədiyi kimi çatdırmaq səbəbilə bağlamışdır. Onun “Səssiz gəmi” şeirinə diqqət edək:

*Artık demir almak günü gelmişse zamandan,
Mechule giden bir gemi kalkar limandan.
Hiç yolçusu yokmuş gibi sessizce alır yol,
Sallanmaz o kalkışta ne mendil, ne de bir kol.
Rıhtımda kalanlar bu seyahetten elemli,
Günlerce siyah ufka bakar gözleri nemli..¹*

1918-ci ildə “Yeni məcmuə”də nəşr etdirdiyi şeirləriylə böyük maraq doğuran Yəhya Kamal “Ədəbi məcmuə”, “Şair”, “Böyük məcmuə”, “Şair Nədim”, “Sabah”, “İnci”

¹ *Türkiyə Türk ədəbiyyatı. Ankara, 1999, səh.350*

məcmuələrində dərc etdirdiyi şeirlərilə özünü sənət aləmində qəbul etdirmişdir.

Həqiqi mənada modern türk şeirinin banilərindən sayılan Yəhya Kamal "Xəyal şəhər" adlı şeiri ilə "İnönü" mükafatını qazanmışdır. Onun şeirləri yalnız ölümündən sonra kitab şəklində nəşr edilmişdir. Bəzi şeirlərinə hətta musiqi bəstələnmişdir. "Öz göy qübbəmiz" (1961), "Köhnə şəhərin küləkləri ilə" (1962), "Bitməmiş şeirlər" (1976) adlı kitablarına toplanmış şeirlərdə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq mövzuları ilə bərabər təbiət gözəllikləri də əksini tapmışdır. Milli ədəbiyyatçılar danışma dilinin şeirə keçməsinin tərəfdarı idilər. Bu sənətkarlardan biri olan Mehmed Əmin Yurdakul yeni türk ədəbiyyatında sadə bir dildə, heca ölçüsündə yazan ilk şairlərdəndir. Mehmed- Əmin Yurdakul (1869-1944) cümhuriyyət dövrü türk şairlərindəndir. Türk milli ədəbiyyat cərəyanı şairləri arasında da yer almışdır. Yaradıcılığa şeirlə başlayan şairin ilk şeiri 1897-ci ildə Selanikdə çıxan "Cəngə gedərkən" adlı şeiridir. Bu şeir Türk ədəbiyyatının türklük həyəcanıyla tərənnüm edilən ilk mənzuməsidir. Şeirə diqqət edək:

*Ben bir türküm, dinim, cinsim uludur,
Sinem, özüm ateş ilə doludur.
İnsan ola vatanının kuludur
Türk evladı evde durmaz giderim.¹*

Qeyd edək ki, türkcülük şüur və anlayışı Mehmed Əmin yaradıcılığında daha geniş yer tutur. Bu şeirdə "Ben bir türküm, dinim, cinsim uludur" misrası o dövrdə şüar kimi istifadə edildi. Onun təmiz və düzgün olaraq istifadə etdiyi Türk dili və bu dildə yazdığı şeirlər türk milləti üçün daim əziz və əhəmiyyətli olmuşdur.

Mehmed Əmin Yurdakul Türk ədəbiyyatına xalqın səsini gətirən real bir şair olaraq qiymətləndirildi. Osmançılıq və islamçılıq cərəyanlarına qarşı çıxaraq türkcülüüyü qoruyan

şeirlər yazdı. Şeirə bir sıra yenilikləri də gətirdi. Döyüş sırasında qəhrəmanlıq və milli şüura dayanan şeirləriylə xalqa cəsarət vermişdir. Onun "Bırak beni haykırayım" şeirinə diqqət yetirək:

*Unutma ki, şairleri haykırmayan bir millet
Sevenleri toprak olmuş öksüz cocuk gibidir.*

Bu şeirdə Mehmed Əmin Yurdakul türk millətinin düşdüyü çətinliklərə işarə edərək insanların, şairlərin həyatında nə qədər böyük rolu olduğunu göstərirdi. Bir sözlə, Yurdakulun şeirlərinin günümüzdə də oxunmasının və sevilməsinin səbəbi istifadə etdiyi təmiz türkcədir. "Türkün hüququ", "Şəhid", "Ey türk, oyan" və s. əsərlərində vətənpərvərliklə qəhrəmanlıq hissləri yüksək paralellikdə tərənnüm edilir. Onun "Türkcə şeirlər" adlı kitabı türk ədəbiyyatında böyük səs-küy oyatmış, milliyətçi fikirlərin formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Milli ədəbiyyatın ilk yazıçılarının izi ilə gedərək əsərlər yazan beş şair, vaxt getdikcə "beş hecaçılar" adı ilə tanınmağa başladılar. Beş hecacılar şairliyə Balkan döyüşü illərində, «Sərvəti-fünun»çuların təsiri ilə əruz vəznini ilə başlamış, ilk şeirləri "Xiyaban", "Rübab", "Şəhbal", "Peylimi-ədəbi" və "Kəhkəşan" məcmuələrində çıxmışdır.

Atəşkəs illərində şöhrət qazanan hecaçılar, sadə insan tipini şeirə gətirdilər. Vətən sevgisi, təbiət gözəllikləri, qəhrəmanlıq və igidlik işlətdikləri əsas mövzular idi. Bu beş şair milli ədəbiyyat cərəyanından təsirlənmiş və əruzunu buraxaraq şeirlərində heca vəznindən istifadə etməyə başlamışlar. Və bunda da uğur qazanmışdılar. Beş hecaçıların özəllikləri bunlar idi; şeirdə sadə və özəntisiz, sünilikdən uzaq olmağı, şeirlərində vətən sevgisi, təbiət gözəllikləri, qəhrəmanlıq kimi mövzuları işləməyi, heca vəznini ilə sərbəst müstəzad yaratmağı əsas götürürdülər. Misralarında dördüklə kifayətlənməyib, yeni biçimlər axtarmışdılar. Beş hecacılar bu sənətkarlardan ibarət olmuşdur: Faruk Nafiz Çamlıbel, Yusif Ziya Ortaç, Enis Behic Koryürek, Halit Fahri Ozansoy və Orhan Seyfi Orhon.

¹ *Türkiyə Türk ədəbiyyatı. Ankara, 1999, səh.305*

Farik Nafiz Çamlıbel (1898-1973) beş hecaçuların ən böyük şairlərindəndir. Şeir dilində yeni bir deyiliş yolu açmış Faruk Nafiz fərdi mövzulara istiqamətlənmişdir. Duyğu və düşüncəni bir arada işlətməmişdir. Şeirlərinin əsas mövzuları sevgi, həsrət, təbiət, ölüm, qəhrəmanlıq və ehtiras olan şairin dili sadə və axıcıdır. Əsərlərindən “Könüldən könülə” (1919), “Çoban çeşməsi” (1926), “Bir ömür belə keçdi” (1933), “Xan divarları” (1969), “Axar su” (1937) və s. göstərə bilərik. Onun “Çoban çeşməsi” şeirinə diqqət edək:

*Gönlünü Şirinin aşkı sarınca,
Yol almış hayatın ufuklarınca,
O hızla dağları Ferhad yarınca,
Başlamış akmaya çoban çeşməsi.*

*Leyla gelin oldu, Mecnun mezarda,
Bir susuz yolçu yok, şimdi dağlarda,
Ateşten kızaran bir gül aran da
Gezer bağdan bağa çoban çeşməsi¹.*

Bu şeirdə Enis Behiç Koryürek (1891-1949) şeirə əruzla başlamış, daha sonra Ziya Göyalpın təsiri ilə heca vəznini mənimsəmiş və milli ədəbiyyat cərəyanına qatılmışdır. Heca vəznini ilə yazdığı şeirlərində sevgi ilə bağlı mövzularını önə çıxaran Enis Koryürek, qurtuluş döyüşü illərində milli hissləri anladan epik şeirlər yazmışdır. Şeirlərini “Miras” və “Günəşin ölümü” adlı kitablarda toplamışdır. Onun “Ey Türk eli” şeirinə diqqət yetirək:

*Ey Türk eli, ben uzaktan gelen bir yorğunum,
Dinle beni, bende senin bir öz oğlunum.
Geleceyin çöldə yalnız kalan yolçu bir
Solğun ışık fark edince nasıl sevinir.
İşte bizki, ta ezelden athıyız,
Asırların gönlerinde biz kanatlıyız.²*

¹ Türkiyə Türk ədəbiyyatı. Ankara, 1999, səh.412

² Türkiyə şüirləri. İstanbul, 1922, səh.315

İlk əvvəl əruzla yazan Halit Fahri Ozansoy (1891-1972) sonralar “Əruza vida” adlı şeiri ilə əruzdan hecaya keçmişdir. Danışiq dilini şeirlərində məharətlə istifadə etmişdi. Daha çox şəxsi mövzuları işləyən şairin romanları, xatirələri, səhnə əsərləri də vardır. Əsərlərindən “Bayquş”, “Əfsanələr”, “Cenk hissləri”, “Vətən dastanı” və s. daha çox diqqəti cəlb edir. Onun “Vətən dastanı” şeirinə diqqət edək:

*O kadar dolu ki, torpağın şanlı,
Bir degil, sanki bin vatan gibisin.
Yüce dağlarına çökən dumanla,
Gönüllerde yazılı destan gibisin.
Bir insan nehayet kemikle ettir,
Bu et, bu kemiğe can hürriyettir.
En büyük hürriyyet cumhuriyettir
Demek sen bir can gibisin.¹*

Yusif Ziya Ortaç (1896-1972) digər şairlər kimi şeirə əruzla başlamış, daha sonra hecaya keçmişdir. “Ağbaba” adlı mizah tərcüməsini çıxarmışdır. Şeirləri “Türk yurdu”, “Sərvəti-fünun” və “Böyük məcmuə” də dərc edilib. Şeirlərində gündəlik həyat tərzini, qəhrəmanlıq mövzularını işləmişdir. Əsərlərindən “Axından axına” (1916), “Bir külək əsdi” (1952), “Yanardağ” (1928), “Aşıqlar yolu” (1919), “Açar” tanınmış əsərlərindəndir.

Orxan Seyfi Orxon (1890-1972) şeirlərində daha çox milli mövzulara yer ayırmışdır. Şeirlərində danışiq dilini ustalıqla istifadə etmiş, bəzi şeirlərində isə xalq şeirinin şəkillərindən istifadə etmişdir. Onun “Fırtına və qar”, “Könüldən səslər”, “Pəri qızı və çoban”, “O, ağ bir quşdu”, “Könlüm” kimi əsərlərinin adını çəkə bilərik. “Könlüm” şeirinə diqqət yetirək:

*Benim gönlüm bir kelebek,
Dolaşıyor çiçek-çiçek.
Tükenecek ömrü böyle,
Çırpınaraq, titreyerek.*

¹ Türk ədəbiyyatı antalogiyası. İstanbul, 1934, səh.496-497

*Sabırlıdır, gözü toxtur,
Zavallının derdi çoktur,
Yorulunca konacağı
Bir yuvası yoxtur.¹*

1908-ci ildən sonra mövzularını əsasən ictimai məsələlərdən alan yeni bir hekayə və roman növü inkişaf etməyə başladı. Bəzi romanlarda ictimai məsələlər İstanbul ətrafındakı çevrələrdən alındı, milliyətçilik siyasi bir ideoloji olaraq işləndi, qurtuluş savaşının müxtəlif tərəfləri əks edildi. Bu romanlarla yanaşı sevgi mövzusunda da hekayə və romanlar yazıldı. Milli ədəbiyyat dövrünün əsas hekayə və romançıları bunlar idi: Xalidə Ədib, Yaqub Qədri, Rəfiq Xalid, Aka, Gündüz (Enis Avni), Ömər Seyfəddin, Rəşad Nuri Güntəkin.

Milli ədəbiyyatın önəmli yazarlarından olan və türk ədəbiyyatına vətən mövzulu hekayələrini gətirən sənətkarlardan biri Rəfiq Xalid (Koray) (1888-1965) idi. "Tərcümanikanikat"da mütərcimlik edən Rəfiq Koray yazılarına görə bir neçə dəfə sürgün edilmiş, sonra əfv edilərək vətənə dönmüş və əvvəllər çıxartdığı "Aydədə" adlı məcmuəsini təkrar nəşr etdirməyə başlamışdı. Rəfiq Xalid Koray Türk ədəbiyyatında ilk dəfə Anadolunu tanıdan əsərləri ilə ad çıxarmış, satirik yazıları ilə şöhrət qazanmışdır. Müşahidəyə əsaslanan əsərlərində təsvirlər, bənzətmələr istifadə edərək, sadə axıcı dili ilə XX əsr romançıları arasında xüsusi yerə sahib olmuşdur. Türkcəni böyük ustalıqla istifadə edən Rəfiq Xalid türk ədəbiyyatına bir çox dəyərli əsərlər bəxş etmişdir.

İlk yazılarını gündəlik "Sərvəti-fünun"da nəşr etdirən Rəfiq Xalid, "Fəcri-ati" topluluğuna da qatılmışdır. Onun məmləkət hekayələri milli ədəbiyyat və sadə dil cərəyanının genişlənilməsinə böyük rol oynamışdır.

Əsl adı Enis Avni olan Aka Gündüz (1886-1958) milli ədəbiyyat yazıçılarından biridir. Yaşadığı dövrün məşhur hekayə və

romançılarından biridir. Aka Gündüz "Uşaq baxçası" və "Gənc qələmlər" məcmuəsində çıxan yazıları ilə tanınmağa başladı. Daha çox sadə türkcə və səmimi bir üslub ilə yazdığı romanları ilə məşhurlaşdı. Romanla yanaşı o, teatr əsərləri, şeirlər, hekayələr də qələmə almışdı. Romanlarından "Qurbağacıq" (1919), "Dikman ulduzu" (1928), "Üç qızın hekayəsi" (1936), "Uşaq" (1941), "Odun qoxusu" (1928), hekayələrindən "Həyatdan hekayələr" (1928), "Bu torpağın qızları" (1935), tamaşalarından "Sevgi və istibdad" (1908), "Mavi ildırım" (1933) və s. qeyd edə bilərik.

Yaqub Qədri (1889-1974) "Fəcri-ati" dağılıqdan sonra milli ədəbiyyat içində yer almış önəmli sənətkarlardan biridir. Daha çox yaşadığı cəmiyyətin dərdlərini əsərlərində işləmişdir. Əsasən romanları ilə şöhrət qazanmışdı. Yaqub Qədrinə güvətli bir müşahidə gücü vardır. Realist bir cizgide yaşamışdır. Əsərlərindən "Kiralık konak", "Nur baba", "Yaban", "Bir sürgün", hekayələrindən "Milli savaş", "Rəhmət" və s. qeyd edə bilərik. Yaqub Qədri romanlarında təsiredici və sağlam düşüncəsi ilə diqqət çəkən sənətçi, tarixi və sosial hadisələrdən hər birini bir romana mövzu etmişdir. Bu dövrdə Rəşad Nuri Güntəkin (1889-1956) də daha çox hekayə və pyeslər yazmışdır. O, yaradıcılığa 1917-ci ildə "Tikan" məcmuəsində çıxan "Köhnə dost" adlı hekayə ilə başlamışdı. 1918-1919-cu illərdə "Zaman" qəzetində "Tamaşa həftələri" adı altında məqalələr yazmışdır.

Rəşad Nuri Güntəkin yaradıcılığının ilk dövrlərində yazılarını dərc etdirərkən bir sıra imzalardan istifadə etmişdir. Məsələn; Hayrettin Rüştü, Mehmed Fərid, Atəş böcəyi, Avqust böcəyi, Ulduz böcəyi. O, "İstanbul qızı" adıyla yazdığı pyesini sonralar "Çalı quşu" adı ilə romana çevirmişdi və bu əsər türk ədəbiyyatına yenilik gətirmişdir. Asan başa düşülən, sadə dilə mənsub, romantik hisslərlə dolu olan bu əsər bugünkü günümüzdə qədər öz aktuallığını itirməmişdir. Romanda sevgi macəraları çərçivəsində yaxşı tərbiyə görmüş, istanbullu gənc və idealist müəllimə Fəridənin timsalında yazıçı Anadolunun

¹ Orxan Seyfi Orxon. "Könüldən səslər" İstanbul, 1960, səh.44

qurtuluş döyüşündəki həyatını əks etdirir. Fərqli həyat tərzii, fərqli anlayışlar, birgə çalışmaları şəraitində yazıçı Fəridənin duyğulu əlaqələrini və eyni zamanda əsərdə çox vaxt bədbəxtliklə bitən dramatik hadisələri ön plana çəkmişdir.

Milli ədəbiyyat dövründə teatr yenidən inkişaf etmişdir. Özəl teatrların yanında rəsmi teatrların qurulması üçün təşəbbüs irəli sürüldü. II məşrutənin elanından sonra bir çox teatr topluluğu ortaya çıxmış, bir neçə teatr məktəbi açılmışdı. İlk rəsmi "Darülbəday-i Osmani" adı ilə şəhər teatri yaradılmışdı. Bununla yanaşı bir sıra teatr və musiqi dərsləri verən məktəblər də açılmışdı. Bu dövrün teatr yazarları İbnürrəfik Əhməd Nuri, Müsahipzadə Cəlal, Aka Gündüz, Rəşad Nuri, Xalid Fəxri, Yusif Ziya, Faruk Nafiz və s. sənətkarlar teatrın yeni tələblər daxilində inkişafına təkan verirdilər. Onu da qeyd ki, milli ədəbiyyat cərəyanına uyğun ilk pyeslər yalnız 1915-ci ildən sonra yazılmışdır.

Milli ədəbiyyat hərəkatının əsas təmsilçilərindən olan Ömər Seyfəddin, Əli Canib Yöntəm və Ziya Göyalp "Gənc qələmlər" məcmuəsində buraxdıqları məqalələrində milli ədəbiyyatın şərtləri ilə bağlı görüşlərini açıqlayırdılar. Dilin sadə olması, milli qaynaqlara əsaslanması, vətənlə bağlı problemlərin dilə gətirilməsi, şeirdə yalnız heca vəznindən istifadə olunması milli ədəbiyyat təşkilatının əsas şərtləri idi.

Türk cəmiyyəti milli ədəbiyyat dövründə hərəkatlı və püxtələşmiş dövrünü yaşayırdı. Ədəbiyyat və tənqiddə əsaslı işlər görülmüşdü. Misal olaraq Fuad Köprülünün yaratdığı "Ədəbiyyat tarixi" əsəri türk ədəbiyyatı üçün çox önəmli idi. O, ədəbiyyat tarixi əsərini yazaraq ədəbiyyat axtarışlarında istifadə ediləcək metodları göstərirdi.

Mehmed Fuad Köprülü (1890-1966) ədəbiyyata "Fəcri-ati" təşkilatı ilə daxil olmuş və qısa vaxt içərisində milli ədəbiyyatçılara qatılmışdır. Ziya Göyalpın "Yeni məcmuə" məcmuəsində şeirləri ilə bərabər divan və xalq şairləri və şeir üzərində apardığı araşdırmaları dərc etdirmişdir. Ziya Göyalpın əhatəsinə daxil olduqdan sonra milli ədəbiyyat

cərəyanını mənimsəyən Fuad Köprülü türk tarixinin ilk dövrlərindən bu günkü dövrə qədər olan ilk türk cəmiyyətinin tarix və ədəbiyyatını incələdi. Bir sözlə o, ədəbiyyat tarixindəki araşdırmaları ilə tanınmışdır. Daha sonra türk ədəbiyyat tarixini dastanlar dövründən günümüze qədər qələmə almışdır. Ədəbiyyatdakı müxtəlif dövrləri və ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərini dil baxımından araşdırmışdır. Fuad Köprülü türkologiya sahəsindəki araşdırmaları ilə qərbdə tanınmış və Avropadakı universitetlərə və elmi qurumlara üzv olan ilk türk alimidir. Əsərlərindən "Yeni osmanlı tarixi ədəbiyyatı" (1916), "Türk ədəbiyyatı" (1920), "Türkiyə tarixi" (1923), "Bugünkü ədəbiyyat" (1924), "Türk dili və ədəbiyyat haqqında araşdırmalar"ın (1934) adlarını çəkə bilərik.

Milli ədəbiyyat topluluğunun yaradıcılarından olan Ziya Göyalp (1875-1924) da türkçülük ideyalarının təbliğində, türk ədəbiyyatının inkişaf etməsində böyük rolu olmuşdur. 1911-ci ildə "Gənc qələmlər"də ilk şeirlərini və yazılarını çap etdirən Ziya Göyalp məqalə və şeirlərində milli hərəkatın yayılıb genişlənməsinə əhəmiyyətli yer verirdi. Ayrıca türk milliyətçiliyinin proqramını düzəldərək, həm öz yaşadığı dövrdə, həm də ölümündən sonra şair və yazıçılara yol göstərmiş oldu. Şeirlərdə bir növ tarixdən, dastanlardan yaraqlanan Ziya Göyalp, eyni zamanda böyük türk sosioloqudur. O, düşüncəsi ilə bağlı yazılarını "Türkçülüyn əsasları", "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək" və "Türk mədəniyyəti tarixi" adlı kitablarında toplamışdır. "Türkçülüyn əsasları" adlı əsərində "Türkçülüynü", "Türk millətini yüksəldək" deyən Ziya Göyalp bu əsərində türkçülüyn dildə, əxlaqda, hüquqda, dində, siyasətdə inkişaf yollarını göstərmişdir. Ziya Göyalpə görə millət irqinə görə deyil, mədəniyyətinə görə tanınar.

Ziya Göyalp hazırladığı "Dil türkçülüynü" adlı proqramında, türk dilinin milli dəyərlər əsasında genişlənməsinə və zənginləşməsinə böyük əhəmiyyət vermiş və türk dili üçün ən düzgün və lazımi hədəfləri göstərmişdir: "Yazı dilini danışq dili

ilə birləşdirmək, xalq dilində yer alan ərəb sözlərini türkcənin öz dili olaraq qəbul etmək, bir məqaləsində söylədiyi kimi “türkcələşmiş türkcədir” düşüncəsindən ayrılmamaq. Ərəbcə “siyah” yerinə türkcə “kara”, ərəbcə “bəyaz” yerinə türkcə “ak” istifadə edərək dilimizi əbəssiz yerə kasıblatmamaq.”¹ Onun bir şeirinə diqqət yetirək:

*Lisanda sayılır öz,
Her kesin bildiyi söz.
Menası anlaşılan
Lüğate atmadan göz.*

*Uydurma söz yapmayız,
Yapma yola sapmayız
Türkceleşmiş türkcədir,
Eski köke tapmayız.*

Burada Ziya Göyalpın dil anlayışının necə gözəl ifadə etməsi açıqca görünür. Bir sözlə, Ziya Göyalp bütün əsərlərində vətən, millət, din, dil mövzularını işləmiş, milli ədəbiyyatın şərtlərinə uyğun sadə, açıq bir dildə yazmışdır.

Milli ədəbiyyatın yaranmasında böyük rolu olan ədəbiyyatçılardan biri də Ömər Seyfəddindir (1884-1920). Qısa ömrünü ağır çalışmaları keçirən Ömər Seyfəddin yeni dil məsələsini ortaya atmış, milli ədəbiyyatın inkişafına xüsusi diqqət ayırmışdır. “Gənc qələmlər” məcmuəsində türkcəni önə çəkmiş, dildə sadələşmənin tərəfdarı olmuşdur.

Ədəbiyyata şeirlə başlayan Ömər Seyfəddin daha çox hekayələri ilə məşhurlaşmışdır. O, XX əsr realist türk hekayələrinin yaradıcılarından biridir. Ondən sonra gələn bütün hekayə və romançılar onun təsiri ilə yazmışlar. Hekayələrində dastanlardan, əfsanələrdən, xalq hekayələrindən yararlanaraq türk tarixinin qəhrəmanlarını əks etdirmişdir. Onun “Yüksək öncəliklər”, “Forsa”, “Çirkinliyin əsrarı”, “Baharın təsiri”, “Ağ lələ”, “Qəribə bir zülm” və s.

hekayələrində bir sıra məsələlərlə yanaşı ictimai-siyasi aktivlik daha çoxdur. Hekayələrini gözənilməyən sonluqla bitirmək, oxucuya təsir etmək, fikirlərini müxtəlif yollarla çatdırmaq Ömər Seyfəddin yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri idi.

Ömər Seyfəddin hər şeydən əvvəl yenilikçidir. O, fikirlərini sadə, açıq şəkildə ifadə edir. Bir sözlə, onun türk hekayələrinin inkişafında böyük rolu olmuşdur.

Türk dili və ədəbiyyatı sahəsində dəyərli xidmətləri olan Əli Canib Yöntəm (1887-1967) daha çox düşüncə və türk dili üzrə işləmişdi. Əli Canib Yöntəm “Gənc qələmlər” məcmuəsinin əsas yaradıcılarından biridir. O, yaradıcılığa şeirlə başlamış və ilk şeirlərini Selanikdə çıxan “Bağca və qadın” məcmuəsində çap etdirmişdir. Daha sonra şeirlərini 1910-cu ildən çıxmağa başlayan “Hüsn və Şeir” («Gənc qələmlər») adlı məcmuədə çap etdirir. Onun Ömər Seyfəddinlə tanışlığı da məhz bu illərə təsadüf edir.

Ali Canib Yöntəm milli ədəbiyyatın mövzularını vətəninə, yaşadığı mühitdən götürmüş, təmiz və təbii türkcə ilə ifadə etmişdir. Əruzla yazdığı şeirlərində türk şivəsini bu vəznə uyğunlaşdırmaqda bacarıqlı olan Ali Canib Yöntəm, “Gənc qələmlər”dən başqa “Türk yurdu” və “Yeni məcmuə”də heca vəznində də bəzi şeirlər çap etdirmişdir. Əli Canib Yöntəm həm də məktəblilər üçün dərs kitabı da hazırlamışdır.

Osmanlı dövlətinin siyasi və mədəni baxımdan Avropadan geri qalması dövlət adamlarını narahat etmiş və onlar bununla bağlı bir sıra tədbirlər görmüşdülər. Avropanın necə inkişaf etdiyini öyrənmək üçün Avropaya, xüsusi ilə də Fransaya gələn gənclər buradakı ədəbiyyata heyran qalmış və türk ədəbiyyatında bu Avropa yeniliklərini tətbiq etməyə başlamışlar. İlk dəyişikliklər öncə siyasi sahədə edilmişdi. Ədəbiyyat sahəsində edilən dəyişikliklərdən sonrakı dövr günümüze qədər davam edən yeni ədəbiyyat Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatıdır.

Cümhuriyyət ədəbiyyatı milli ədəbiyyatdan bir çox xətlərlə ayrılır. Çünki milli ədəbiyyatın sənətkarları cümhuriyyətin ilk dövrlərində ən əsas əsərlərini yazmışdılar. Məs.:

¹ Ziya Göyalp. *Türkçülüğün əsasları*. Bakı, 1991, səh.52

Yaqub Qədri, Xalidə Ədib, Rəşad Nuri Güntəkin, Rəfiq Xalid və bir çoxları cümhuriyyətin ilk əlli ilinə möhürlərini vurmuşdular. Cümhuriyyət ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətləri bunlar idi. Yeni qurulan dövlət ilə aparılan bəzi dəyişiklikləri xalqa tanıtmmaq və mənimsətmək cümhuriyyət dövrünün sənətkarlarının üzərinə düşmüşdür. Yeni və köhnə dillə bağlı müqayisələrə bu dövrdə son verilmişdi. Cümhuriyyətdən əvvəl o qədər nəzərə alınmayan türk xalq sənəti və folkloru önə çəkilmiş, Qaracaoğlan və Yunusun tərzini örnək alınmışdı. Bununla yanaşı Qərb ədəbiyyatını da təqib etmişdilər.

Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatı nümunələrində Türkiyənin realıqları daha çox yer tutdu. Roman və povestlərdə hər sinifdən, hər yaşdan olan qəhrəmanlar canlandırılırdı. Məs.: Yaqub Qədri tanış olduğu hadisələrə əsaslanaraq ətraf mühitdəki dəyişiklikləri, çatışmazlıqları əks etdirən romanlar yazdı. Buna misal olaraq onun kəndli münasibətlərindən bəhs edən "Yaban" (1932) romanını göstərə bilərik.

Şevkət Əsəndalın (1883-1952) türk ədəbiyyatına gətirdiyi ən böyük yenilik mövzuları böyük bir sadəliklə işləməsidir. O, ilk yazılarını "İrtika" (1902) və "Musavver Fen və Edep" (1910) kimi qəzet və məcmuələrdə dərc etdirmişdir. Əsəndalın yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü 1945-ci ildən sonra olmuşdur. 1946-cı ildə yazıçı on yeddi hekayə yazmışdır. O, türk hekayəsinin yaradıcılarından biridir. Hekayəçiliyə başladığı ilk illərdə dildə sadələşmənin öndə gedənlərindən biri olan Ömər Seyfəddinin izi ilə getmiş, püxtələşdikdən sonra isə həm Ömər Seyfəddin, həm də çağdaşlarından daha sadə bir dillə yazmışdır. Əsəndalın əsərlərinin dili təmiz, izahı güclüdür. O, əsərlərində danışıq dilinin imkanlarından geniş istifadə etmişdir. "Miras", "Vassaf bəy", "Bir qucaq çiçək", "Veysel çavuş", "Mendil altında", "Bizim Nəсібə" və s. əsərlərində həm dil, həm də ideya baxımından yeni cəhətləri ilə fərqlənir.

Dəyişik mövzuları və ideyaları ilə Əsəndal Türk ədəbiyyatında hekayə janrının ən görkəmli adlarından biri olmağı bacarmışdır.

Xalidə Ədib Adıvar (1882-1964) məşhur türk yazıçısı və siyasətçisidir. O, məşrutə və cümhuriyyət dövrlərinin tanınmış şəxsiyyətlərindəndir. Xalidə Ədib Amerika qız kollecini qurtaran ilk türk qızıdır. O, müxtəlif mövzularda əsərlər yazmış, ingilis dilindən türk dilinə tərcümələr etmişdir. Əsərlərində qadının bilik almasına, qadın hüquqlarına xüsusilə yer ayırmışdır. Xalidə Ədib daha çox romanları ilə şöhrət qazanmışdır.

Romanlarının ən böyük özəlliyi qadın qəhrəmanları haqqında onların aşiqi olan kişilərin dilindən verilməsidir. Romanlarından "Yeni Turan" (1912), "Son əsər" (1913), "Alovdan köynək" (1922), "Zeynonun oğlu" (1927), "Həyat parçaları" (1963) və s. qeyd edə bilərik. Xalidə Ədibin qurtuluş illərindəki qəhrəmanlıqlarını anladan "Alovdan köynək" və "Vurun fahişəyə" adlı romanları birbaşa müşahidələrindən yararlanaraq yazdığı üçün olduqca realdır. Bu romandakı qadın qəhrəmanlarını da yazıçının digər əsərlərində olduğu kimi yüksəltdiyini görürük. Bu qadınlar çətinliklərə sinə gərən, Anadolu kişiləri ilə çiyin-çiyinə döyüşən, vətənpərvər qadın olaraq yüksəlmişdilər. Eyni zamanda bu qadınlar qərb mədəniyyəti almış əxlaqlı qadınlardır.

"Gənc qələmlər" 1910-1912-ci illərdə Selanikdə nəşr edilən milli fikir məcmuəsidir. İlk adı "Hüsn və şeir" olan bu məcmuənin müdiri Nəsimi Sarim bəy, əsas yazıçısı isə Əli Canib Yöntəm bəy olmuşdur. 32 sayı çıxan bu məcmuənin 1912-ci ildə Selanikdə Balkan döyüşünün başlanması ilə çapı dayandırılmışdır.

"Gənc qələmlər" daha çox "Yeni dil" hərəkatı ilə tanınır. "Yeni dil" hərəkatında qəbul edilən ilk məqalə 1911-ci ildə Ömər Seyfəddin tərəfindən qələmə alınmışdır və "?" imzasıyla dərc edilmişdir. Bu məqalədə dildə türkcədən yad kəlmələrin çıxarılması və yazı dili ilə danışıq dili arasındakı fərqi ortadan qaldırılması, şeirdə əruz yerinə heca vəznindən istifadə edilməsi yer alırdı. Qeyd edək ki, heca ölçülü nümunələr ilk dəfə bu topluda özünə yer almışdır.

“Gənc qələmlər” həm də XX əsr türk ədəbiyyatında “milli ədəbiyyat” cərəyanının yaranmasında böyük rol oynamışdır. Məcmuədə bir tərəfdən milli dil və ədəbiyyat anlayışı ilə bağlı məsələlər, digər tərəfdən bu məsələlərlə bağlı görüşlər əksini tapırdı. Əsasən Ömər Seyfəddinin (“Bahar və kəpənəklər”, “Pambıq ipliği”, “Bomba”) hekayələri buna ən yaxşı misal ola bilər. İlk əvvəl Ömər Seyfəddin və Əli Canib tərəfindən çıxarılan bu məcmuəyə Ziya Göyalp da qatıldı.

“Gənc qələmlər” “milli ədəbiyyat” sözünü ilk dəfə işlədərək, belə bir ədəbiyyatın yaranmasını öz üzərinə götürdü. İlk sayından son sayına qədər məqalələrin əsas məqsədi yazı dilini danışıq dilinə yaxınlaşdırmaq olmuşdur. O zamana kimi ədəbiyyat dilinin tamamilə ərəb və yad dillərin hakimiyyəti altında olduğuna görə gənclər “yeni dil” mübarizəsini bir sıra şərtlərlə həyata keçirməyə başladılar. Yeni dil haqqındakı fikirlərini açıqlayan gənclər türk ədəbiyyatının “artıq kimisə yamsılamaq səhifəsindən çıxarıb, yaratmaq səhifəsinə keçməsinə” istəyirdilər. Ömər Seyfəddin və Əli Canib Yöntəmin zəhmətləriylə çıxarılan bu məcmuənin təsiri Ziya Göyalpın gəlməsindən sonra daha da güclənmişdir. Bu məcmuədə milliyət, türkçülük düşüncələrinin təbliği məsələləri əhəmiyyətli yer tuturdu. İstanbulda yaradılan “Türk dərənəyi”, “Türk ocağı” kimi dərənələrdə də türkçülük təbliğatı gedirdi. Türk yazı tarixində “Gənc qələmlər” adı milli ədəbiyyat cərəyanının yaranması, ədəbiyyatda realist düşüncə tərzinin tətbiqi ilə birbaşa bağlıdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Elman Quliyev. Türkiyə türk ədəbiyyatı. Bakı, «Orxan», 2003.
2. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, «Qismət», 2009.
3. Elman Quliyev. Yeniləşmə dövrü Türkiyə türk ədəbiyyatında ədəbi hərəkət və onun əsas mərhələləri. «Yeni Azərbaycan» qəzeti, 5 aprel 2003-cü il, səh.14.

4. Celal Sahir. Siyah kitab. İstanbul, 1911.
5. Fuad Köprülü. Türk ədəbiyyatı tarixi. İstanbul, 1973.
6. Mehmed Akif Ərsoy. Safahat. İstanbul, 1973.
7. Orxan Seyfi Orxon. Könüldən səslər. İstanbul, 1960.
8. Rəsimli türk ədəbiyyatı tarixi. 2 cildə, II cild. İstanbul, 1971.
9. Rəşad Nuri Güntəkin. Çalı quşu. Bakı, 1959.
10. Türk ədəbiyyatı antologiyası. İstanbul, 1934.
11. Türkiyə türk ədəbiyyatı. Ankara, 1999.
12. Türkiyə şiirləri. İstanbul, 1922.
13. Yeni türk ədəbiyyatına dair araşdırmalar. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1998, 20 noyabr.
14. Yəhya Kamal. Bitməmiş şeirlər. İstanbul, 1976.
15. Ziya Göyalp. Külliyyatı, I və II cildlər. İstanbul, 1965.
16. Ziya Göyalp. Türkçülüğün əsasları. Bakı, 1991.

Rəşad Nuri Güntəkinin dövrü, həyatı və hekayə yaradıcılığı

Türkiyə türk ədəbiyyatı qədim ənənələrə malik zəngin bir ədəbiyyatdır. Bu ədəbiyyat qədim zamanlardan çağdaş dövrümüzədək uğurlu yol keçmişdir. Qeyd edək ki, XIX-XX əsrlər bu ədəbiyyatın xüsusi bir mərhələsidir. Lakin Osmanlı imperiyasının daxilində və xaricində baş verən ictimai-siyasi proseslər ədəbiyyata da təsirsiz ötüşməmişdir. Ona görə də XIX-XX əsrlər Türkiyə türk ədəbiyyatının qarışıq və eyni zamanda zəngin bir dövrü hesab olunur. Bir tərəfdən Osmanlı imperiyasının daxili və xarici siyasəti, digər tərəfdən Avropa ölkələrinin bu imperiyanın dağıdılmasına olan maraq və təsiri ədəbiyyatdan da yan keçməmişdir. 1860-cı ildə başlanan tənzimat ədəbiyyatı, 1895-ci ildə yaranan «Sərvəti-fünun» ədəbi məktəbi və daha sonra yaranan «Fəcri-ati» hərəkatı Türkiyə türk ədəbiyyatının əsas sütunları idi. Daha sonra yaranan milli türk ədəbiyyatı tamamilə yeni estetik dəyər qazandı.

Rəşad Nuri Güntəkin məhz belə bir dövrün yetirməsi idi. Görkəmli türk yazıçısı Rəşad Nuri Güntəkin 1889-cu il noyabrın 25-də İstanbul şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası Nuri bəy hərbi həkim olmuş və bununla əlaqədar Rəşad Nuri Güntəkinin ailəsi müxtəlif şəhərlərdə yaşamışdır. Onun anası Lütfiyyə xanım isə Ərzurum valisinin qızı olmuşdur. Rəşad Nuri Güntəkin ilk təhsilini İstanbulda almasına baxmayaraq, ardıcıl olaraq təhsilini Çanaqqala, Qalatasaray və İzmir şəhərlərində davam etdirmişdir. Rəşad Nuri Güntəkin ali təhsilini İstanbul Darülfünunun ədəbiyyat fakültəsində almışdır. Ali təhsilini başa vurduqdan sonra Bursa məktəblərinin birində müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Daha sonra o, Vəfa, Ərənköy və Çamlıca məktəblərində müəllimlik və müdirlik etmişdir. Bundan sonra Rəşad Nuri Güntəkin 1939-1946-cı illərdə Çanaqqala millət vəkili olaraq siyasət meydanında olmuşdur. Bir müddət YUNESKO-da ölkəsinin təmsilçisi və Mədəniyyət müşaviri olaraq Parisdə fəaliyyət göstərən Rəşad Nuri Güntəkin dövlət qulluğunda olarkən üç

dəfə təqaüdə çıxmış və sonra dövlət qulluğundan birdəfəlik uzaqlaşaraq ədəbi-bədii fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Kiçik yaşlarından Şərq və Qərb ədəbiyyatına maraq göstərən ədib mətbuat aləminə «Zaman» qəzetində iki il müddətində yazdığı «Tamaşa həftələri» başlıqlı teatr tənqidləri ilə gəlmişdir. Eyni zamanda digər mətbu orqanlarında roman və hekayələrlə bağlı silsilə məqalələr yazmışdır. Rəşad Nuri Güntəkin 12 aprel 1924-cü il tarixindən etibarən Mahmud Yasəri, rəssam Münif Fəhim və İbnürrəfiq Əhməd Nuri ilə birlikdə «Kəpənək» adlı satirik qəzet çap etdirmişdir. Bu qəzetdə «Ataş böcəyi» və «Avqust böcəyi» təxəllüsləri ilə çıxış edən Rəşad Nuri Güntəkin müxtəlif ictimai-siyasi və sosial-məişət problemlərinə toxunmuşdur. Daha sonralar o, «Ağbaba» adlı satirik jurnalda fəaliyyət göstərmişdir. Rəşad Nuri Güntəkin 1917-ci ildə «Tikan» dərgisində ilk hekayəsi olan «Köhnə tanış» hekayəsini çap etdirmişdir. Daha sonra «Cəmil Nemət» imzası ilə «Xarabaların çiçəyi» adlı roman və «Xəncər» adlı komediya nəşr etdirmişdir. Yazıçı bir-birinin ardınca hekayə, roman və dram əsərləri qələmə almışdır.

Yaradıcılığa hekayə ilə başlayan yazıçı 1922-ci ildən məşhur «Çalıquşu» romanını «Zaman» qəzetində nəşr etdirmişdir. Rəşad Nuri Güntəkin 1927-ci ildə Hadiyə adlı keçmiş şagirdi ilə ailə qurmuşdur. Getdikcə Rəşad Nuri Güntəkin cəmiyyət arasında şöhrət qazanır, insanlar arasında tanınırdı. O, 1927-ci ildə Milli Təhsil Nazirliyi Müfəttişliyində işə təyin olunmuşdur. On iki il Rəşad Nuri Güntəkin bu vəzifədə çalışmışdır. 1939-cu ildə Böyük Millət Məclisinə deputat seçilmişdir. 1943-cü ildən etibarən yenidən Milli Təhsil Nazirliyi Müfəttişliyində çalışmışdır. 1947-ci ildən Rəşad Nuri Güntəkinin redaktorluğu ilə İstanbulda «Məmləkət» qəzeti nəşr olunmağa başlamış, lakin bu qəzet uzunömürlü olmamışdır. Rəşad Nuri Güntəkin 1954-cü ilədək Parisdəki Mədəniyyət müşaviri vəzifəsində çalışmışdır. Geri qayıtdıqdan sonra İstanbul Şəhər Teatrları Ədəbi Heyətinə üzv seçilmişdir. Görkəmli türk nasiri və ədibi 1956-cı il dekabr ayının 7-də Londonda vəfat etmiş və cənazəsi Türkiyəyə gətirilərək burada dəfn olunmuşdur.

Rəşad Nuri Güntəkinin öz müsahibələrində bildirir ki, o, uşaq yaşlarından ədəbiyyata həvəs göstərmişdir. Buna səbəb lələsi Şakir ağanın söylədiyi «Üç qardaşın maral ovu» nağlı, «Tövheyi-vəhbi»dən əzbərlədiyi şeirlər və Fatma Aliyə xanımın «Udi» romanı olmuşdur. Lakin Xalid Ziya Uşaqlığilin əsərləri ilə tanış olduqdan sonra ədibdə əsl nasir və dramaturq zövqü formalaşmışdır. Rəşad Nuri Güntəkin bütün həvəskarlar kimi öncə imzasız nəşr etdiyi şeirlərlə ədəbiyyat dünyasına gəlmişdir. Birinci Dünya Müharibəsi illərində yazdığı teatr tənqidi ilə bağlı məqalələri, «Le Pense Turque» dərgisində çap etdirdiyi türk ədəbiyyatı ilə bağlı məqalələri ilə ədib və yazarların, eləcə də oxucuların diqqətini çəkmişdir. Rəşad Nuri Güntəkin 1919-cu ildə Azərbaycan aktyorlarının qastrol tamaşaları münasibəti ilə yazdığı «Azərbaycan teatri» adlı məqaləsində Azərbaycan teatrının ideya-sənətkarlıq səviyyəsini, Üzeyir Hacıbəyovun «Arşın mal alan» və «O olmasın, bu olsun» komediyalarını yüksək qiymətləndirmişdir. Rəşad Nuri Güntəkinin nasir olmaqla bərabər qüdrətli publisist olduğunu təsdiqləmək üçün onun məqalələr çap etdirdiyi mətbu orqanlarının adlarını sadalamaq kifayətdir. Bu dərgilər «İnci», «Ədəbi məcmuə», «Böyük məcmuə», «Nədim», «Şair», «Həyat», «Günəş», «Mühit», «Yeni türk», «Ana yurd», «Yeddi gün», «Ailə», «Varlıq», «Türk dili», «Türk yurdu», «Tamaşa məcmuəsi», «Yeni məcmuə», «Türk teatri məcmuəsi», «Dövlət teatri məcmuəsi» və sairidir.

XIX əsrin ortalarında Türkiyə ədəbiyyatında bir qədər durğunluq nəzərə çarpırdı. Buna baxmayaraq, Vasif Enderunlu, Molla İzzət və digərləri poeziya və nəsrin mövzu dairəsini genişləndirərək həyatla bağlamış, sadələşdirmiş və xalq danışq dilinə yaxınlaşdırmışdılar. TənziMAT dövründə insan şəxsiyyətinə, realizmə meyl göstərən yazıçılar yazıb-yaratmağa başlayırdı. Qərb, xüsusilə frANSız ədəbiyyatına maraq və meyllər artır, yeni janrlar meydana gəlirdi. Bu baxımdan həmin dövrdə dram, novella, roman və s. janrlar intişar tapdı. Bu dövrün ədəbiyyatında feodal-müsəlman istibdadının tənqidi əhəmiyyətli yer tuturdu. İbrahim Şinasi, Namiq Kamal, Şəmsəddin Sami, Əhməd Midhəd tənziMAT dövrü ədəbiyyatının tanınmış

sımlarıdır. Əbdülhəq Hamid Tarxan, Rəcəizadə Əkrəm, Rza Tofiq və başqaları öz əsərlərində insanın mənəvi gözəlliklərini tərənnüm edirdilər. TənziMAT ədəbiyyatının nümayəndələri yeni ədəbiyyatı müdafiə edir, eyni zamanda klassik ədəbiyyata da maraq göstərirdilər. Çoxillik tarixə malik Türkiyə ədəbiyyatının məhz bu dövründə yeni mövzulu əsərlər, yeni qəhrəmanlar, yeni süjetlər, avropa tipli yeni janrlar və publisistika yarandı. 1860-cı ildən nəşrə başlayan «Tərcümani-əhval» və 1862-ci ildən çap olunan «Təsviri-əfkar» ölkənin ictimai fikrinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. İbrahim Şinasi «Təsviri-əfkar» qəzetinin redaktoru olmuş və daha öncə «Tərcümani-əhval» qəzetində məqalələr çap etdirmişdir. Hər iki qəzet Türkiyə mətbuatı üçün mühüm işlər görsə də, «Təsviri-əfkar» daha çox problemlərə toxunmuşdur. Bu qəzet yeni türk ictimai fikir və ədəbiyyatı tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı hesab edilir. İbrahim Şinasi Parisə getdikdən sonra bir müddət qəzetə Namiq Kamal rəhbərlik etmiş, daha sonra Namiq Kamalın Parisə getməsi ilə əlaqədar «Təsviri-əfkar» qəzetinə Rəcəizadə Əkrəm redaktorluq etmişdir. Qeyd edək ki, bu qəzet ümumilikdə Türkiyə publisistikasının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

1895-ci ildən etibarən Türkiyə ədəbiyyatında «Sərvəti-fünun» mərhələsi başlayır. Bu cərəyan frANSız ədəbiyyatına söykənir və qərbəlmə meyllərini artırır. «Sərvəti-fünun» ədəbi cərəyanın nümayəndələri Məhməd Rauf, Süleyman Nazif, Tofiq Fikrət, Faiq Əli və başqa görkəmli sənətkarlar idilər.

1908-ci il Məşrutəsindən sonra «Fəcri-ati» ədəbi təşkilatı yaranmışdır. Rafiq Xalid, Şəhabəddin Süleyman, Fuad Köprülü, Həmdullah Sübhi, Yaqub Qədri bu təşkilatların üzvləri idilər. «Fəcri-ati» təşkilatının üzvləri Avropa yazarlarından bəhrələnməyi, Qərbin Şərqə təsirindən faydalanmağı və əsarətə qarşı mübarizəni əsas tuturdular. Lakin bir çox ədəbiyyatşünaslar «Fəcri-ati» təşkilatını «Sərvəti-fünun» cərəyanının davamı hesab edirdilər.

1908-ci il Gənc Türklər inqilabından sonra realist türk ədəbiyyatı təşəkkül tapmağa başlayır və Türkiyədə ədəbiyyatın canlanması müşahidə olunurdu. Mütərəqqi yazıçılar ədəbiyyatı

demokratikləşdirmək, türk dilini yad ünsürlərdən təmizləmək və saflaşmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Ömər Seyfəddin, Ziya Göyalp, Mehmet Akif və başqaları türk milli ədəbiyyatının və dilinin qatı tərəfdarlarına çevrilir və əsərlərində bunu təbliğ etməyə çalışırdılar. Mehmed Emin Yurdaqulun heca vəznində yazdığı şeirləri ədəbi mühitə «təravət» gətirməyə başladı, lakin onun yaradıcılığında məhdud və mürtəcə cəhətlər var idi. Bu dövrün poeziyası Yəhya Kamal, Əhməd Haşim, Yusif Ziya Ortaç, Faruq Nafiz Çamlıbel, Xalid Fəcri Ozansoy və başqalarının şeirləri ilə təmsil olunur. Rəfiq Xalid Gəray, Aka Gündüz, Hüseyn Rəhmi Gürpınar və Ömər Seyfəddinin əsərləri realist türk nəsrinin dəyərli nümunələridir. Türkiyədə milli azadlıq hərəkatının başlanması ədəbi həyatda canlanmaya səbəb oldu. Milli istiqlaliyyət mübarizəsi XX əsrin 20-30-cu illər ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutur. Xalid Ədib Adıvar, Rəşad Nuri Güntəkin, Yaqub Qədri və Aka Gündüzün romanları realist türk nəsrinin dəyərli nümunələridir. Türkiyədə milli azadlıq hərəkatının başlanması ədəbi həyatda canlanmaya səbəb oldu. XX əsrin 20-30-cu illər ədəbiyyatında sosial-tənqidi motivlər güclənməyə başladı. Belə motivlər Sədri Ertəm, Rəşad Enis və Səbahəddin Alinin roman, povest və hekayələrində öz bədii əksini tapırdı. İnqilabi türk poeziyasının banisi olan Nazim Hikmətin yaradıcılığı Türkiyə ədəbiyyatında yeni bir mərhələdir. Bu dövrdə kapitalizm cəmiyyətində insanın taleyi problemi dramaturgiyada da əks olunmağa başladı.

İkinci dünya müharibəsi (1939-1945) ərəfəsində mütərəqqi yazıçı və şairlər faşizmə qarşı mübarizəyə qoşuldular. Orxan Vəli Kanık, Məlih Cövdət Anday, Oktay Rifat, Rifat İlgaz və digər şairlər poeziyanın ictimai rolunu möhkəmləndirməyə çalışırdılar. Mahmud Makal, Yaşar Kamal, Orxan Xəncərlioğlu, Fakir Baykurt və başqa nasirlər romanlarında müasir türk kəndinin sosial ziddiyyətləri realist inikasını tapmışdır.

Belə bir dövrdə yazıb-yaradan Rəşad Nuri Güntəkin sənəti Türk-İslam və Qərb ədəbi-estetik dəyərlərindən qidalanır. Yazıçı hələ uşaq yaşlarından başlayaraq atasının zəngin kitabxanasında toplanmış Şərq, Qərb və Türk bədii və fəlsəfi

nümunələrindən ibarət bir ədəbiyyat və mədəniyyət xəzinəsi ilə tanış olmuşdur. Qədim və yeni türk ədəbiyyatını dərinləndirən Rəşad Nuri Güntəkin mükəmməl fransız bilgisi ilə başda fransız ədəbiyyatı olmaqla Qərb ədəbiyyatı və mədəniyyətini dərinləndirən bilirdi. Hər iki mədəniyyəti ömrü boyu öz mədəniyyətinə və ədəbiyyatına bədii şəkildə yerləşdirə bilmişdi. Qərb və Şərq mədəniyyəti yazıçının bədii külliyyatını rəvənləndirsə də, Rəşad Nuri Güntəkin ilk növbədə bir türk nasiri olduğunu unutmamış, əsərlərinə bu aspektdən yanaşmışdır. Buna görə də yazıçının mədəniyyət istinadgahlarından biri Avropa, digəri isə Türk və Şərq mədəniyyətidir. Cəmiyyətə gəlincə isə fərd və ailədən başlayaraq şəhər, qəsəbə, hətta kənd çevrəsindək olan cəmiyyət Rəşad Nuri Güntəkin əsərlərinin əsl çərçivəsi, hətta baş qəhrəmanlarıdır. Onun elə bir əsəri yoxdur ki, burada bu və ya digər şəkildə fərd ilə cəmiyyət qarşı-qarşıya gəlməmiş olsun. Bu qarşıdurma ayrı-ayrı şəxslərin taleyini, səadət və ya fəlakətini təyin edən başlıca amildir. Bütün bunlar səbəbsiz deyildir. Hələ uşaqlığında atasının işi ilə əlaqədar Anadolu mühitini və ucqar kənd həyatını görəndə, lakin əslində müəllimlik və müfəttişlik illərində tez-tez etdiyi ezamiyyət gəzintiləri ilə yerli həyatı və onun hər təbəqədən olan insanların tanıyan Rəşad Nuri Güntəkin öz müşahidə və qənaətlərindən yetərinə faydalanmışdır.

Bir sıra janrlarda dəyərli əsərlər yaratmasına baxmayaraq, Rəşad Nuri Güntəkin daha çox roman ustası kimi məşhurdur. Türkiyədə cümhuriyyət dövrü türk ədəbiyyatının ən çox oxunan, sevilən və ən çox əsərləri nəşr olunan nasir Rəşad Nuri Güntəkindir. Onun əsərlərində olan realizm, həyatilik, gözəl və səlis dil, incə yumor, geriliyə, burjua əxlaqına və fanatizmə qarşı etiraz yazıçını geniş oxucu kütləsinə çox tez tanıtmış və sevdirmişdir. Təsədüfi deyildir ki, onun «Xəzan» və «Acımaq» romanları Türkiyədə 7 dəfə, «Axşam günəşi» və «Damğa» romanları 6 dəfə, «Yaşıl gecə», «Zoğal çubuqları», «Bir qadın düşməni» 5 dəfə və «Gizli əl» romanı 4 dəfə ayrıca kitab halında nəşr olunmuşdur. Onun 20-dək romanı vardır. «Gizli əl», «Çalıquşu», «Damğa», «Dodaqdan qəlbə», «Axşam günəşi», «Bir qadının düşməni», «Yaşıl gecə», «Acımaq»,

«Yarpaq tökümü», «Zoğal çubuqları», «Göy üzü», «Köhnə xəstəlik», «Atəş gecəsi», «Dəyirman», «Miskinlər yuvası», «Qovaq yelləri», «Xarabaların çiçəyi», «Son sığınacaq», «Qan davası», «Ribka ifşa edir» romanları türk bədii nəsrinin ən dəyərli nümunələridir. Bu dövrdə ictimai-siyasi həyatda mövcud qarbləşmə meyllərinin artmasına baxmayaraq, qüdrətli novator sənətkar öz möhtəşəm yaradıcılığı ilə insanları sanki bu aləmdən «ayıra bildi». Rəşad Nuri Güntəkin həm də qüdrətli bir dramaturq kimi tanınır. «Xəncər», «Köhnə yuxu», «Ümidin günəşi», «Müxbir düşməni», «Çətir oğrusu», «Qoca sərsəri», «Daş parçası», «Bir kənd müəllimi», «Babur şahın səccadəsi», «Bir çəmən əyləncəsi», «Ümid məktəbində», «Fəlakət qarşısında», «Göz dağı», «Köhnə borc», «İstiqlal», «Vergi oğrusu», «Bir yağış gecəsi», «Yarpaq tökümü», «Köhnə mahnı», «Balıksir mühasibi», «Tanrıdağı ziyafəti» dramları Rəşad Nuri Güntəkinin bir dramaturq kimi qüdrətini təsdiqləyir. O, çoxu komediya olan 30-dan artıq dram əsəri qələmə almışdır.

Yazıcının bir sıra nəşr olunmamış əsərləri də vardır. Bunlar «Könül və tənəzzül», «Gəlib-gedimli yer», «Ağlağan qız», «Bu gecə başqa gecə», «Çap maşını» (Radiofonik pyes) əsərləridir. «Dil və ədəbiyyat», «Fransızca-türkcə rəsmli böyük dil məlumat kitabçası», «Türk qiraəti» və «Anadolu qeydləri» adlı səyahət qeydlərində yazıcının elmi-bədii, ictimai-siyasi baxışları özünəməxsus tərzdə ifadəsini tapmışdır. Rəşad Nuri Güntəkin bir tərcüməçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. O, Stendal, Russo, Balzak, Mopassan, Tolstoy, Dostoyevski, İbsen, Zolya, Düma və digər yazıçıların 38 roman və dramını tərcümə etmişdir. Müəllif eyni zamanda müxtəlif tərcümələr də etmişdir. Bunlar «Elmi-məntiq», «Fransız ədəbiyyatı antologiyası», «Qəhrəmanlar», «Məhəmmədin həyatı», «Üç əsrlik fransız ədəbiyyatı», «Tolstoyun həyatı və əsərləri» «İbsenin həyatı və əsərləri», «Napoleonun düşüncələri» və «Etiraflar» kitablarıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Rəşad Nuri Güntəkin ziddiyyətli bir dövrün yetirməsidir və o, daha çox roman yazarı kimi tanınır. Roman türk ədəbiyyatında ənənəsi olmayan bir ədəbiyyat

janrıdır. Türk ədəbiyyatının əsl ənənəsi şeirdir. Bu dövrdən öncəki sənətkarlar hər bir fikri nəzmlə qələmə alırdı. Bu səbəbdən qədim türk ədəbiyyatında roman yox idi. Məhəbbət və qəhrəmanlıq obrazlarının macərələrindən bəhs edən dastan və məsnəvilər, hətta xalq hekayələri də nağil və əfsanəvi dünyagörüşə söykənirdi. Təsvir, təhlil, dialoq, daxili müşahidə, tip və xarakter yaranışı əsasında formalaşan, insanın öz daxilində və ətrafı ilə münasibətində bütün qarşılıqlı münasibətləri ilə anladan roman janrının ilk işartıları türk ədəbiyyatında Tənzimat ədəbiyyatından sonra görülməkdədir. Bununla bərabər Qərb romanlarının tərcümə edilməsilə başlayan türk romanı başqa heç bir ədəbiyyat janrı ilə müqayisə olunmayacaq dərəcədə sürətli bir inkişaf yolu keçmişdir. «Sərvəti-fünun» dövründəki türk romanı ilk roman yazarı olan Xalid Ziya Uşaqlığın əsərlərində örnək aldığı Qərb romanının gözəllik və mükəmməlliyinə doğru irəliləmişdir. Lakin Xalid Ziya Uşaqlığın nəslə «bədbin» idi. Bu nəslin ədəbiyyatı Xalid Ziya Uşaqlığın məşhur romanının adı ilə desək «Qırıq həyatlar ədəbiyyatı» idi. Namiq Kamalın sosial və politik fikirlərlə doldurduğu, Əbdülhəq Hamidin hüznə danışdığı, Rəcəzadə Əkrəmin göz yaşlarına qarq etdiyi bir ədəbiyyatdan sonra əlbəttə ki, həqiqi ədəbiyyat bu ola bilməzdi. Hüseyin Rəhminin mövhumat və inanclarla, gülünc avropasayağı obrazlarla, milli adət və ənənəni yumorla bəzədilmiş komik səhnələrlə dolu, realizmi uzaqlaşdıran naturalist, hətta materialist, mənən zəngin olmayan romanları da gözlənilən əsərlər deyildi. 1908-ci il Məşrutəsindən sonra Xalidə Ədib Adıvar və Yaqub Qədri yeni mövzu, obraz və xarakterlər gətirərək türk bədii nəsrini inkişaf etdirmişlər. Onların əsərləri ilə realist bədii nəsr bir təhlil bir müşahidə və təsvir vasitəsi olmağa başladı. Bu baxımdan görkəmli türk yazıçısı Rəşad Nuri Güntəkinin bədii nəsrinə təqdirəlayiqdir.

Rəşad Nuri Güntəkin roman yazmaqdan öncə hekayə və teatr aləmində fəaliyyət göstərmişdir. Onun «Təkəllümi-hekayə» başlıqlı bəzi hekayələri ilk ədəbi məhsullardandır və bunlar dramaturgiyaya giriş xarakteri daşıyır. Maraqlı dialoqa söykənən, qısa pərdələrə ayrılan, hətta obrazın təqdimatı və

dekor təsvirini Rəşad Nuri Güntəkin sonralar roman və pyeslərində püxtələşdirəcəyi bir çox ünsürü, birbaşa danışq və hərəkət dilini hekayələrində tapmağa çalışmışdır.

Bu gedişlə Rəşad Nuri Güntəkinin 1919-1930-cu illər arasında yazdığı və 8 kitab halında çap etdirdiyi hekayələri ideya, quruluş, dil və üslub baxımından romanları və pyesləri sırasında yer alır, onlarla bağlı bir çox məqamı ehtiva edir, ortaq və ya oxşar motivlər daşıyırdı. Lakin yazıçı 1930-cu ildən etibarən 11 roman və 12 pyes yazmış olmasına baxmayaraq, yeni bir hekayələr kitabı nəşr etdirmişdir. Onun bir roman yazarı olaraq şöhrət qazanması, hekayə janrının romana nisbətən daha məhdud olması, duyğu, düşüncə, hadisə və fikirlərini geniş şəkildə əks etdirə bilməməsi, romanlarında mövcud olan zənginlik, genişlik və təbiiliyə öyrəşmiş olan oxucunu, əlbəttə ki, təmin edə bilməzdi. Rəşad Nuri Güntəkin bu fərqi tez bir zamanda hiss etmişdir. Bununla bərabər diqqətli bir baxışla onun hekayələri ilə roman və pyesləri arasında daxili bir bağlılıq olduğunu görmək olar. Hekayələrindəki bəzi şəxs tipləri, duyğu və düşüncə motivləri ilə bəzi romanlarındakı şəxs və mövzu oxşarlığı bunu açıq şəkildə sübut edir. Bu bənzərlik təbiidir, çünki hər bir şəxs öz-özlüyündə bir fərddir və əsərin həcmindən asılı olmayaraq özündə müəyyən xarakteri daşıyır.

İlk üçü 1919-cu ildən etibarən əski əlifba ilə çap olunmuş hekayə kitablarını Rəşad Nuri Güntəkin yeni türk əlifbası ilə nəşr etdirməmişdir. Bunlar «Rəcm», «Gənclik və gözəllik», «Roçild bəy», «Köhnə tanış» hekayə kitablarıdır. Son dörd hekayə kitabları isə yeni əlifba ilə nəşr olunmuşdur. Bu kitablar «Allah qonağı», «Sönmüş ulduzlar», «Leyli və Məcnun» və «Fövqəladə işlər» adlanır.

Ümumiyyətlə, Rəşad Nuri Güntəkin romanlarında olduğu kimi hekayələrində də dörd əsas məsələni irəli sürmüşdür: Sevgi, ailə, uşaq və əxlaq. Bunlarla paralel olaraq, yazıcının bəzi gündəlik həyatı məsələlərə, fərdi və sosial mövzulara da yer verdiyi nəzərə çarpır.

Əsl sevgini anlamayan qadının kişiye verdiyi iztirab və sevgidə yanlış anlamaların sevgililərə çəkirdiyi əzab («Aprel

günəşi»); xəyanət vahiməsi və qorxusunun sevən insanı necə bədbəxt etdiyi və bu səbəbdən sevgidən qaçan, hətta nifrət edən insanın həyatda çəkdiyi yalnızlıq əzabı («Kölgələrin busəsi»), sevgi üçün fədakarlığın heç bir maddi zənginliklə müqayisə olunmayacaq dərəcədə üstün bir dəyər olduğu («Müəmma»); yazıqlıq hissini bir sevgi qədər, dərin bir hiss olduğu («Bir damcı göz yaş»); gözlənilməyən bir anda sevginin insanı birdən-birə dəyişdirib ya intihara, yaxud da əlacsız hicranlara sürüklədiyi («Bir anlıq iradəsizlik»); nə şairanə sevdaların, nə də işvəbazlığın sevgi demək olmadığı («Bir xəyal puçluğu»); nəhayət, bir qism elm, məntiq və fəlsəfə nəzəriyyələrini həyata tətbiq etmək istəyənlərin düşükləri gülünc vəziyyətlər («Sevda və məntiq», «Çöhrələr-təbiətlər») və s. məqamlar Rəşad Nuri Güntəkinin hekayə yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Əxlaq və ailə dəyərlərinin qorunması lazım gəldiyi və bunların yüngül həyat tərzində yeri olmadığı («Mədəni günahlar»); səadəti evlilikdən kənar, yüngül həyatda, romantik duyğu və xülyalarda axtaran insanın hər zaman bədbəxt olacağı və ailə həyatının sarsılacağı («Yasəmənli yuva»); evliliyin yalnız iki insan arasında bölüşən bir yaşayış təzi olduğunu, əksini düşünən gənc qız və qadının əsl insanı anlamayacağı («Komandirin sürücüsü»); ailədə özünü təzyiq altında hiss edən insanın qurtuluşu, yaxud da məsum yalanlarda axtarışı («Xatirə dəftəri», «Diplomsuz həkim»); həyatlarından bezmiş insanların əl atdıqları gülünc yolları («Qüvvəti-mənəviyyat»); məzlum insanların yüksək rütbəli şəxslərdən maraqlı üsulla qisası («Başqasının əlilə») yazıçı ayrı-ayrı məqamlarda təsvir etmişdir.

Uşaq mövzusu Rəşad Nuri Güntəkinin hekayələrində əsas bir yer tutur. Onun kiçik dünyası daxilindəki məsum duyğu, xəyal və fantaziyaları qədər ailədəki yeri, səadət bəxş edən və birləşdirici rolu da qüvvətli bir şəkildə canlandırılmışdır. Ailədəki münaqişələrin bədbəxt və yazıq etdiyi uşaq, ögey qardaşının eyni fəlakətə uğramaması üçün ona atasının günahlarından bəhs etmir və həm qardaşını, həm də yeni ailəni xilas edir («Məktublar»); kasıb, yaxud problemlı ailələrdəki uşaqların ən məsud anları xoşbəxt ailə uşaqları üçün acı xatirə

sayılacaq hadisələrdir («Bir istefa»); adi bir giləs oğurluğunda ölən qız uşağının xatirəsini yaşlı köçəri qadın giləs bağlarını bütün uşaqların üzünə açaraq yaşadır («Gilaslar»); hər mənəvi inancı batıl sayan və qızını da etiqadsız yetişdirən, sözdə azad fikirli bir həkim ata, ölən analarının məzarda susuzluqdan yanmaması üçün dünyadakı susuzlara su verilməsinə inanan iki yoxsul qızdan dəhşətli bir mənəviyyat dərsi alır və qızı öldükdən sonra düzəltməyi bulaqdan hər axşam gəlib-gedənləri dayandıraraq bir qurtum su içmələri üçün yalvarır («Bir içim su»); uşaq tərbiyəsində döyülmənin şərt olduğuna inanan bir ata, dostunun yanında lovğalanmaq üçün ondan xəbərsiz qol saatını götürən və dərədə itirən övladının yeni bir işgəncə təhdidi qarşısında boğulduğuna dəhşətlə şahid olur («Niyazi»); nəhayət, uşaq ən gözəl fantaziyalar, dələduzluqlar və ağılla əhatəsini heyrətə salan əvəzsiz sürprizlər yaradır («Yanaqların bölünməsi»).

Rəşad Nuri Güntəkin bütün əsərlərində fərdin cəmiyyət mövqeyində sosial əxlaq qaydalarına və insan olaraq formalaşmış fərdi və ailəvi əxlaq dəyərlərinə bağlı olmasını, bu dəyərləri qətiyyətlə qorumasını ön plana çəkmişdir. Yazıcının hekayələrinin əsasında bu əxlaq anlayışı vardır. Hətta onun bəzi hekayələrində buna zidd görünən məqam, hadisə və şəxslər yaratmasının səbəbi budur. Yazıçı bəzən yaxşı və gözəl olanı qabarıq şəkildə göstərsə də, lakin məqsəd hər zaman gerçək dəyərləri müdafiə etməkdir. Bu baxımdan Rəşad Nuri Güntəkin tərbiyəvi ədəbiyyat yazarlarının «mənəviyyatçı» yanaşma tərzini heç bir əsərində qabarıq şəkildə bildirmir. O, əxlaqi çıxışlar edən bir mənəviyyatçı, yaxud idealist tərbiyəçi deyil, insan davranışlarını çox gözəl müşahidə edən və onlardakı səbəb-nəticə münasibətini tədricən anlamağa çalışan bir «dəyər müdafiəçisi»dir.

Rəşad Nuri Güntəkin hekayələrində eyni zamanda çeşidli fərdi və sosial mövzular da işlənmişdir. Mətbuat həyatında, ədəbiyyat dünyasında, dövlət idarələrində nəzərə çarpan narahatlıqlar, qadının iş həyatına qatıldıqdan sonra nələr olacağını, kübar həyata həsəd aparan gənc qız və qadınların düşdükləri gülünc vəziyyətləri, gələcək həyatlarını bəzək və

fantaziya zənn edən, sözdə guya müasir olan qızların ağılsızlıqlarını, mədəniyyətsizliyin ailə münasibətlərində yol açdığı çatışmazlıqları, həyatda hər kəsin başına gələ biləcək aldanışı, saf insanların eşq, evlilik və maliyyə işlərində göstərdikləri fədakarlıqlar, məhdud sayda insanların hiyləgərlik və bu kimi digər motivi birinci və ya ikinci dərəcəli məsələlər olaraq təsvir etmişdir. Onun yalnız bir hekayəsinin baş qəhrəmanı heyvandır. Kiçik yaşlı şagirdlərin «Qəmsiz» adlandırdıqları it onların sevgisini ölərkən belə əvəzsiz qoymur, son bir hərəkətlə bir şagirdi boğulmaqdan xilas edir. Bu hekayə uşaq ruhu ilə heyvan hissiyyəti arasındakı sevgi, vəfa, sədaqət, fədakarlıq duyğularının nə qədər saf olduğunu, uşağın bu duyğuları bəlkə də insanlardan əvvəl heyvandan «öyrəndiyini» göstərən təsirli bir əsərdir. «Qəmsizin ölümü»ndən sonra rahat bir şəkildə hökm edilə bilər ki, «it» kəlməsinin həqarət dilindəki mənası qədər mənasız bir kəlmə yoxdur və bu kəlmə həqiqətdə bəzən insan övladının belə göstərməyə qadir olmadığı bir sədaqət, vəfa, mərhəmət və fədakarlıq duyğusunu ifadə edir.

Rəşad Nuri Güntəkinin hekayələri quruluş baxımından da roman və pyeslərinə bənzəyir. Bir qismi özünün «Təkəllümi-hekayə» adlandırdığı tərzdə qısa pyeslər şəklindədir. Bunlardan «Əsgər dönüşü», «Məktublar», «Bir ayrılıq», «Qardaşlar», «Sevda və məntiq», «Ruhları dəvət», «Tutuquşu yumurtası», «Uşağın salamatlığı üçün», «Şübhəli İsmifail», «Dəniz hamamı», «Yanaqların bölünməsi», «Gecə ziyarətçiləri», «Bir istefa», «Nələr görəcəyik», «Bir alicənab», «Xatirə dəftəri», «Diplomsuz həkim» və s. misal göstərmək olar. Bir qismi isə birbaşa yazıçı tərəfindən qısa pərdələrə bölünmüş, dekorasiya və zaman qeyd edilmiş səhnəcik-hekayələrdir. «Əhalini asanlıqə öyrəşdirmək qorxusu», «Xilaskarlar», «Hava təbdili» belə hekayələrdəndir. Bu sonuncular quruluş baxımından hekayədən daha çox dram janrına daxil olsa da, yazıçı pərdə bölümünə, obraz və dekorasiya təsvirinə yer vermədiyi oxşar hekayələrinə «Təkəllümi-hekayə» adı verdiyi üçün onları eyni qrupda təsəvvür etmək olar.

Bəzi hekayələr yenə romanlarda olduğu kimi məktub şəklindədir. Bu hekayələr «Sönmüş ulduzlar», «Bir damcı göz

yaşı», «Bir həzin həqiqət», «Yalan», «Bir xəyal puçluğu», «Komandirin sürücüsü» hekayələridir. Digər qism hekayələr isə yazıçı tərəfindən və ya obrazın dilindən xatirə şəklində təqdim olunur. Məktub tərzindəki olan bəzi hekayələrdə eyni hadisələrin fərqli kontekstdən təqdim olunması onlara «simmetrik» bir quruluş vermişdir. Yazıcının eyni üsulu romanlarında da istifadə etdiyi məlumdur. Bu quruluş oxşarlığı kimi bəzi romanlar ilə hekayələr arasında da mövzu və obraz bənzərliyi və hətta bəzi məqamlarda eyniliyi vardır. «Göy üzü» romanı ilə «Bir qurtum su»da, «Bir qadın düşməni» ilə «Köhnə xəstəlik»dəki əsl qadın tipləri «Komandirin sürücüsü»ndə, «Qovaq yelləri» və «Məcburi həkim» hekayəsində rüşeym halında mövcuddur.

Hekayələrin dil və üslubu maraqlı tərzdədir. Xüsusilə dörd hekayə («Köhnə tanış», «Böyünduruq», «Allah qonağı», «Yasəmənli yuva») Rəşad Nuri türkcəsinin güdrətli örnəklərindəndir. Mümkün qədər aydın, anlaşılıq, gündəlik dilə yaxın, bununla bərabər yerli mədəniyyət və ədəbiyyat dilinin ünsürlərini daşıyan bir dil və üslub bu dörd hekayədə olduğu kimi bütün hekayələrin də quruluşuna «bəzək» verir. Bu «bəzək»lərin içində zərif təbəssümlü bir satıra, incə bir istehza, jestli qəhqəhələrlə deyil, incə mimikalarla mətnaltı güldürən zarafat Rəşad Nuri Güntəkinin romanları kimi hekayələrində də üstünlük təşkil edir.

Rəşad Nuri Güntəkin cəmiyyətin mənəşəsində sıxılan, öz ləyaqəti ilə yaşayan, mübarizə aparan, lakin hakim dairələrin, zalımların təzyiqləri ilə müxtəlif çətinliklərə rast gələn insanların realist obrazlarını böyük ustalıqla canlandıran yazıçılardandır. Onun qəhrəmanları çox zaman zərif və sadələvhüdlər, dünyaya öz hiss və duyğularının nəzəriylə baxırlar. Bu obrazların özünəməxsus aləmi, daxili-mənəvi dünyası və həyata baxışları var. Lakin onların bu daxili aləmi kövrək, məsum, mənəvi zənginliyi olan bir dünyadır və cəmiyyət arasına çıxanda, başqa bir «aləm»lə qarşılaşanda bu zaman sarsılır, onların bədbəxtlikləri, faciələri və təlatümləri meydana çıxır.

Rəşad Nuri Güntəkin cəmiyyət fonunda psixoloji süjetlər qurduğuna görə realist yazıçı hesab edilir. Yazıçı cəmiyyətdəki nöqsanları, insan xarakterlərindəki mənəvi eybəcərliyi, mənəviyyatsızlığı və s. anlayışları ayrı-ayrı obrazların xarakterində göstərməyi bacarır. Görkəmli nasir Rəşad Nuri Güntəkin bədii qələmlə sanki öz dövrünü panorama şəklində əks etdirir, o dövrkü türk cəmiyyətində baş verən nöqsanları bədii obrazlar vasitəsilə canlandırır. Rəşad Nuri Güntəkin demək olar ki, öz dövrünün və cəmiyyətinin bütün təbəqələrini canlandırmış, ona münasibətini bildirmiş, lazım gəldikdə yüksək dairələrin, aristokrat mühitinin, zəngin ailələrin mənəvi çatışmazlığını təsvir etmiş, bəzən isə aşağı təbəqənin qəhrəmanları ilə cəmiyyətin «alt qatını» nəzərdən keçirmişdir. Yazıcının əsərlərində aşağı təbəqə ilə yuxarı təbəqənin qəhrəmanları yeri gəldikdə qarşılaşdırılır və bu zaman yuxarı təbəqənin mənəvi cılızlığı, aşağı təbəqənin isə mənəvi zənginliyi üzə çıxır. Bütün bunlar hər şeydən əvvəl yazıcının keçdiyi böyük, zəngin həyat yolu ilə bağlıdır. O, XX yüzilliyin ilk onilliyində baş verən ictimai-siyasi mübarizələri görmüş, Birinci Dünya Müharibəsinin məşəqqətlərinin şahidi olmuşdur.

Rəşad Nuri Güntəkin hekayələrinin əsas mövzusu ailə-məişət məsələləri, uşaq tərbiyəsi, qadın hüquqsuzluğu, burjua cəmiyyətində bir çox insanların varlanmaq, yüksək vəzifə əldə etmək cəhdləri, mövhumat və cəhalətin insan həyatını uçuruma aparması, xalqa dindarlıq və itaətkarlıq ruhu aşılaman ruhanilərin, cahil türk ailələrinin köhnə adət və ənənələrinin tənqidi kimi mühüm məsələlər təşkil edir.

«Bir içim su» hekayəsi Rəşad Nuri Güntəkinin ən məşhur hekayələrindən biridir. Əsərdə Nevin, doktor Hamit bəy, kiçik qızıcığaz Ayişə və onun bacısının obrazları təsvir olunmuşdur. Hekayənin personajlarının sayı az olsa da, ümumilikdə bu hekayə çox böyük ideyaları özündə ehtiva edir. Müxtəlif insani münasibətlər, düzgünlük, xeyirxahlıq, mənəvi zənginlik, etiqad, inam və s. müsbət keyfiyyətlər öz əksini tapmışdır.

Həkim Hamit bəy əvvəllər ictimai-siyasi proseslərdə iştirak etmiş və siyasi baxışlarına görə gənclik illərində həbsxanalarda, sürgünlərdə olmuşdur. Buna baxmayaraq, o,

dürüst, tərbiyəli və savadlı insandır. Ömrünün ikinci yarısında Hamit bəy daha faydalı işlərlə məşğul olmağı üstün tutur. Arabir köhnə əməkdaşları ilə mübahisə edərkən deyirdi: «İdareləri dəyişirmək neyə yarar, hər şeyden evvel ruhları dəyişirməli... İnsanlar batıl itikatların tesiri altında yaşadıkça iyi və mesut olamazlar... Ben, harikulade bir doktor olmaq, insanlıq üzərində böyük bir ameliyat etmək istədim. Kalp denilən emel və elem yatağını koparıp atmaq, həyal denilən intan mənbəni kurutmaq... İnsanlar, ancaq o vaxt mesut olubirlər. Bu şərtlər içində doğan, yaşayan, ölən bir insanın saadətini düşününüz. Her çocuk, bir karanlıq ələm kimi doğuyor, fikirlərin parlaq məşalesi yavaş yavaş yanıyır. Həyat, bu işıqlar içində bir şəhrayinə benzəyir. Sonra bir gün ihtiras, elem, əzəl düşüncəsi, əbəd əndişəsi nə olduğunu biləmədən bu ziya ələmine gözlerini kapıyır.»¹ -

Doğrucul və etibarlı bir insan olan Hamit bəy 40 yaşında ikən həyat yoldaşını itirmiş və 12 yaşlı Nevin adlı bir qızı qalmışdır. Lakin Hamit bəy yenidən ailə qurmamış, ömrünü qızına həsr etmişdir. O, yalnız övladını mənən zəngin, vicdanlı, vəfalı və xoşbəxt bir insan kimi yetişdirmək barədə düşünür. Zaman keçdikcə Hamit bəy qızı Nevin ilə iftixar duyur və Nevin, həqiqətən də, onun arzuladığı bir insan kimi böyüyürdü. Hamit bəyin bütün fədakarlıqlarına baxmayaraq, Nevin 18 yaşında ikən vərəm xəstəliyinə tutulmuş və onun ömrünə az qalmışdır. Hamit bəy qızının bir anlıq sevinc hissi üçün əlindən gələni əsirgəmir, bəzən onunla bir uşaq kimi oynayır, Nevinin həyatdan zövq almasına çalışırdı. Lakin bir gün qızı Nevinlə gəzməyə gedərkən Hamit bəyin rastlaşdığı səhnə onu sarsıdır, düşüncələrində yanıldığını göstərir. Nevinin küçədəki yetim uşaqlardan çirkli suyu alıb içməsi və bununla sanki ölən anasının ruhunu şad edəcəyini düşünməsi Hamit bəyi çox təəccübləndirir. Qızını hər cür inam və etiqaddan uzaq tutmağa çalışan ata yanıldığının şahidi olur. Hamit bəyin qızı Nevinin söylədikləri isə onu bir daha düşünməyə vadar edir: «Baba,

¹ *Türkiyə Türk ədəbiyyatı. Ankara, 1999, səh.394*

artık gönüllerimizi birbirimize açabiliriz... Sana bütün ruhumu söyleyeceyim... Akşam olduğu vaxt nə kadar ağladığımı biliyorsun... Fakat şimdi anlıyorum... O göz yaşında nə acı, nə doyumaz lezzətlər vardı. Nə zaman bir ödağacı, bir günlük parçası yansa hala annemin öldüğü günü bütün o lezzətli zehriylə kokluyorum baba... Ah, o gün... İhtiyarlar, tazələr, kocaman erkeklərle minimini çocuklar birbirlerine sarılıp ağlaşıyorlardı... Bütün konak, bir tek ağlayan, inleyen ruh olmuştu... Hatta ölen: bizimlə beraberdi baba... Bütün bu kan, ruh, sevgi rabitalarıyla bağlı insanların dünya gibi ahirette də ayrılmayacağına inanıyordum... Dadımın masalları, hocamızın sözləri arasından ben de annemin, Ayşenin annesi gibi, cənnət bağlarında yeşil duvaklarda gezdiğini görüyordum... Öteki kızlar, hocamızın önünde başlarında yeşil başörtüleriyle, yanık ilahiler okurken sen, beni onlardan ayırdın... Bu dünyada kapanan gözlerinin bir daha açılmayacağını, bütün bu birini seven, zaman zaman birbirindən bu kadar acıklı ayrılıqlarla ayrılan insanların ayrı ayrı mezarlarda çürüdüklerini söyledin... Evvelə, sana inanıyordum, baba... Fakat senin şüphələrin benim kalbimi de kemirməyə başladı...»¹

Nevinin ölüm haqqındaki düşüncələri fərqlidir. Atasının onu nə üçün insan ölümü ilə bağlı «yalanlarla» aldatdığını anlayır və nə vaxtsa insanın bu dünyadan o dünyaya köçməsi haqda fikirlərini qəbul edirdi. Nevin göydəki ulduzlar barədə atasına sual verərkən atasının onu aldatdığını başa düşür və ümitsizləşirdi: «Bir gecə, Çamlıcadan dönüyorduk. Bana gökleri, samanyollarını, yıldızları göstərdin... Bu göklerin bomboş hətta oradakı işıqların bile bizim gözlərimizin bir vehmindən başqa bir şey olmadığını söyledin. Bu dünyaya gözlerini kapar kapamaz başqa bir ələme gözlerini açacağına, orada bütün sevdiklərini və sevgililərini bulacağına inanan bir kız çocuğu için ölümlərin ayrı ayrı mezarlarda çürüyüp gittiklerini düşünmək...

Bu ümitsizliyə sənərlə alışamadım, sənərlə ümitsiz və fedasız ölümün acısını çektim. Annem gibi, bütün sevdiklərim

¹ *Türkiyə Türk ədəbiyyatı. Ankara, 1999, səh.395*

gibi seni de kaybedecektim. Artık gözlerimiz birbirine bakmayacak, kalplerimiz birbirini seçmeyecekti...»¹

Nevinin öləcəyini Hamit bəy ondan gizlətməyə çalışsa da, o, bunu hiss edir və atasından ayrılacağını bilirdi. Gənc bir insan olmasına baxmayaraq, Nevin «ölümün gözünə dik baxmağı» bacarır, ölümdən qorxmurdu. Həyatın mənasızlığını dərk edən Nevin üçün yaşamaq da mənasız görünürdü. O, atasının istədiyi kimi bir insan olmuşdu, lakin dünyaya, insanlığa inamını itirmişdi. İnam və səadətini itirmiş Nevin yaxın zamanlarda öləcəyini bilir, sanki buna özünü hazır hiss edirdi: «Nihayət istədiyin gibi bir kız oldum baba... Zihniyle yaşayan, dürüst, vicdanlı bir kız... Artık bir şeye inanmıyordum... Etrafımdakilere karşı bir gururum vardı. Fakat ne hazin bir gurur...

Sen, bu kadarla da iktifa etmedin, baba... Sevgiden, vefadan, bu dünya yüzünde doğup ölmesine yavaş yavaş alıştığım şeylerden şüphe ediyordum. Birbirini anlayıp sevmeyen, bir-birlerine karşı sade insanlık vazifesini yapmakla iktifa eden insanlarla, sade fikirlərin meşalesiylə dolan dünya bana kafi gəlmirdi... Ben öləcəyim, baba... Bunu saklamaya lüzum yok... Beni hangi teselli ilə mezarıma göndereceksin? Maamafih, ölümümə o kadar acıma, baba... İnanmaq və sevmək saadətini itirmiş kaybetmiş bir insanın vaktindən evvel ölmesine niçin acımalı?»²

Nevin öldükdən sonra atası Hamit bəy vaxtilə qızına su verilən həmin yerdəki köhnə bulağı təmir etdirir və yoldan keçənlərə su içməsi üçün yalvarırdı.

Hamit bəyi məyuslaşdıran məqamlardan biri də qızının xəstəliyinə əlac edə bilməməsidir. Gənc yaşlarında özünə sənət seçərkən insanları müalicə etmək, sağaltmaq eşqilə həkimlik peşəsinə yiyələnən Hamit bəy indi qızının xəstəliyini sağalda biləməyəcəyini görür və kədərlənirdi. Vaxtilə çirkli suyu qızına içməyə qoymadığı halda indi o, peşmandır, həmin yerdəki

bulağı təmir edib yoldan keçənlərə su verməsi ilə təsəlli tapır və qızı Nevinin ruhunun şad olacağına inanır.

Hekayənin personajlarının az olmasına baxmayaraq, yazıçı ideyanı bu qəhrəmanlar vasitəsilə təqdim etməyi bacarır.

«Qəmsizin ölümü» Rəşad Nuri Güntəkinin maraqlı hekayələrindən biridir. «Qəmsiz» qoca, sarı tüklü bir itin adıdır. Hamı onu bu adla tanıyır. Lakin həqiqətdə o, dərddli və kədərli. Çünki onun dörd balası birdən zəhərlənmiş və ölmüşdür. Qəmsiz çox vəfalı bir itdir. Balalarının ölümündən sonra o da ölmək istəmiş, lakin buna müvəffəq olmamışdır: «Bilmem yalan, bilmem doğru, mahalle kadınları onun için bir vaka anlatırlardı. Qəmsiz, güya çocuklarının ölümündən sonra yaşamak istememiş... Belediye kulübelerinin karşısında durup boynunu bükmüş, yalvarır gibi kesik kesik uluyarak, çocuklarını öldüren yiyecekden istemiş... Hatta bir defasında zehirlənmiş, fakat ölmemiş... Çok ıstırap çektikten, çok süründükten sonra tekrar ayağa kalkmış»¹.

Qəmsiz məktəb uşaqlarından ayrılmır, onlarla oynayır və sanki ölmüş balalarının təsəllisini bunda görürdü. Şagirdlər kimi müəllimlər də bu itə yaxşı münasibət bəsləyirdilər. Bir gün uşaqlar çay kənarında bayram edərkən Qəmsizi kədərli və əhvalsız görürlər. Qəmsiz ona verilən yeməkləri yemir, özünü qərribə aparırdı. Lakin uşaqlar yenə də ondan qayğılarını əsirgəmirilər. Növbə ilə onun yanında qalırlar. Qəmsiz isə zəhərlənmişdir. Müəllimlər uşaqları sakitləşdirməyə çalışır, Qəmsizin yenidən sağalacağını iddia edirdilər. Qəmsizin halı isə getdikcə pisləşir və artıq o, ölmək üzrə olur. Qəmsiz çaya doğru təlaşla qaçmağa başlayır. Bu zaman çay kənarında iki balaca qız dayanmışdı. Qəmsizin onlara tərəf qaçdığını görəndə özlərini itirirlər və qızlardan biri çaya düşür. Qəmsiz bu vəziyyəti görüb dərhal suya atılır. Bu it qızı xilas edib, müəllimlər çatanadək suyun üzündə saxlayır. Sonra isə suya atılır və ölür.

Əsərin tərbiyəvi əhəmiyyəti mühümdür. Qəmsiz zavallı və yazıq olduğu halda insanlara yaxşılıq etməyə çalışır. Həyatdan

¹ *Türkiyə Türk ədəbiyyatı. Ankara, 1999, səh.395*

² *Yenə orada, səh.395*

¹ *Türkiyə Türk ədəbiyyatı. Ankara, 1999, səh.390*

ümidini üzən Qəmsiz insanlara tapınır. Balalarına qovuşmaq həsrəti onu tərək etmir və zavallı sonda ölür.

«Hekayədə böyük əksəriyyət tərəfindən başa düşülməyən, qəbul edilməyən fərdin kədər və faciəsi öz əksini tapır. Qəmsiz ağıllıdır, insanları qoruyur, onların ürəyindən keçənləri başa düşür, dar ayaqda onların həyatlarını təhlükədən xilas edir. Amma əksər adamlar onu sərsəri, artıq hesab edirlər. Əsərdə Qəmsizin ölüm ayağında insanlardan uzaqlaşmağa cəhd etməsi səhnəsi müəllifin ortaya qoyduğu problemləri geniş müqayisə fonunda açmağa imkan verir, hər şey zahiri görünənlərin mahiyyətində üzə çıxır, aydın şəkildə dərk edilir»¹.

Qəmsiz balalarını itirdikdən sonra azyaşlı məktəblilərlə oynaması və sanki bununla təsəlli tapması onun da hissələrinin mövcudluğunu isbatlayır. Məsum uşaqların müdafiəsiz olduğunu düşünən Qəmsiz bununla sanki onları müdafiə etməyə çalışırdı: «Gəmsiz, çocuklarının ölümündən sonra mahalloye darılmış, ana məktəbinin arkasındakı viraneye çəkilmişdi. Sokakta hemen hiç dolaşmaz, yalnız zaman zaman məktəbin bahçə duvarından içeri atlar, çocuklarla oynar, öğlə vakti onların artıklarını yerdə. Çocuklara, büyüklerden fazla emniyyət ettiği, onlardan esaslı bir zarar gəlməyəcəğini bildiği için miydi, yoksa onların da kendi ölmüş küçükleri gibi masum ve mudafaasız mahluklar olduğunu hissettiği için mi böyle yapıyordu?»²

Rəşad Nuri Güntəkinin diqqətəlayiq hekayələrindən biri «Sevgi məktubları» hekayəsidir. Bu hekayənin çox maraqlı bir məzmunu vardır. Əsər on altı yaşlı məktəbli Rasimə göndərilən məktubla başlayır. Məlum olur ki, onu Bədiə adlı bir qız sevir. Bu qız Rasimə öz sevgisini bildirir və ondan cavab məktubu yazmasını xahiş edir. Tanımadığı bu qıza ürəkdən vurulan Rasim onunla məktublaşmağa başlayır. Bədiə adlı bu qız Rasimdən bu məktubları aydın şəkildə yazmağını xahiş edir, sonralar ondan yeni əlifbanı öyrənib bu əlifba ilə yazmasını xahiş edir. Rasim üzünü belə görmədiyi bu qızı artıq dərin bir

məhəbbətlə sevməyə başlayır. Bu qız məktubunda Rasimi səliqəli olmağa, dərstdən sonra evə tez gətməyə səsleyir: «Qərara aldım ki, mütləq sizinlə görüşüm. Odur ki, dünən məktəbdən qayıdarkən sizi dayandırmaq istədim. Deyəsən, tamam unutmusunuz ki, siz gənc bir qızın sevgilisiniz. Ancaq geyiminiz səliqəsiz, ayaqqabınız çirkəli idi. Uşaqlıqda olduğu kimi, görünür, kiminləsə dalaşmışınız. Heç bir vəchlə cəsərət edib yaxınlaşa bilmədim, qorxdum ki, sizi məyus edəyəm.»¹

Beləliklə, Rasim məktublarda yazılanlara əməl edərək özünü düzəldir, səliqəli geyinir və düzgün yolda olmağa çalışır. Bir gün Rasimin anası Bədiyə yazılan məktubları tapıb təşvişə düşür. Qadın həyəcanla həyat yoldaşı Əhməd bəyə bildirir ki, «yüngül əxlaqlı xanım» onların övladlarını yoldan çıxarmağa çalışır və vəziyyət acınacaqlıdır. Rasimin atası Əhməd bəy isə bu təşviş və həyəcanın qarşısında bildirir ki, oğlunun tənbelliyi tərgitməsi, ağıllı və savadlı olması, yeni əlifbanı öyrənməsi üçün özü Bədiə adlı qız imzasıyla məktub yazmışdır.

Hekayə maraqlı bir süjətə malikdir. Sonda hadisələr gözlənilməz bir sonluqla başa çatır. Bu da «Sevgi məktubları» hekayəsinin novella janrına aid olduğunu sübut edən məqamdır. Hekayədəki Rasimin başına gələn macərələr onun nə qədər sadələvh olduğunu göstərir. Üzünü bir dəfə belə görmədiyi sevdidiyi qıza hörmət əlaməti olaraq onun yolunda hər cür fədakarlığa əl atır. Evdə valideynlərinin, məktəbdə isə müəllimlərinin səylərinə baxmayaraq o, səliqəsiz və ərköyün bir şagirdidir. Lakin «gənclik illərinin astanasında» olan bu oğlan sevib-sevilmək arzusu ilə layiqli bir insan olmağa çalışır. Rasimin atasının seçdiyi tərbiyə üsulu da çox maraqlıdır. Əhməd bəy Rasimə aşiq olan bir qız kimi özünü qələmə verərək oğluna gizli sevgi məktubları yazır və bu tərbiyə üsulunun özünün səmərəsini verəcəyinə inanırdı. Sonda Əhməd bəy özü də etiraf edir ki, vaxtilə özü də indiki həyat yoldaşına sevgi məktubları yazmaqla yeni əlifbanı öyrənə bilmiş və o inanır ki, bu yolla Rasimi də düzgün tərbiyələndirib savadlı bir gənc kimi

¹ Elman Quliyev. *Türk xalqları ədəbiyyatı*. Bakı, 2009, səh.147

² *Türkiyə Türk ədəbiyyatı*. Ankara, 1999, səh.390

¹ Rəşad Nuri Güntəkin. *Sevgi məktubları*. «Zəhmətkeş» qəzeti, 1974, 23 noyabr, səh.6

yetişdirə biləcəkdir: «Oğlumuza sevgi məktubları yazan «yüngül əxlaqlı xanım» mən özüməm. Oğlumuzun tənbelliyi günbəgün deyil, saatbasaat artırdı. Nə məktəbdə müəllimlərin, nə də bizim səyimizə baxmayaraq onu heç olmasa düzgün yazmağa məcbur edə bilmirdik. Çox fikirləşib, nəhayət, çıxış yolu tapdım. Mən əminəm ki, Rasimin qıza yazdığı məktublar onu yeni əlifbanı öyrənməyə məcbur edəcək və yuxarı sinfə keçə biləcək.»¹

Əsərin fabulası, süjeti və personajları hekayəni daha oxunaqlı və maraqlı edir. Bu hekayə bir daha insanı sevgi yolunda hər cür fədakarlığa hazır olmağa, eyni zamanda savadlı olmağa səsləyir.

«Niyazi» hekayəsi yüksək tərbiyəvi əhəmiyyətə malik bir hekayədir. Hekayədə övladı düzgün tərbiyə etmək cəhdləri, yanlış qərarların insan həyatını məhv etməsi, insanı döyülməklə «adam etmək» konsepsiyası, həyata real və düzgün baxış və s. məsələlər öz bədii əksini tapmışdır.

Əsərdə Niyazi qapalı böyüyən, atası tərəfindən dəfələrlə döyülən, hər şeydən çəkinən bir uşaqdır. Zavallı və məsum bir uşaq olan Niyazinin atası hər gün bəhanə ilə onu döyür, təhqir edir, danlayır, nədəsə ittiham edirdi. Niyazinin məktəb yoldaşları, müəllimləri də onu incidirlər. Hətta məktəb uşaqları bu zavallı və utancaq uşağı «ağcaqanad» adlandırırlar. Atası Məhərrəm bəy isə polis idarəsində işləyir və qəddarlığına görə «qırmanc Məhərrəm» adı ilə tanınan bir şəxsdir.

Bir gün Niyazinin xalası Adilə oğlu Vahidlə onlara qonaq gəlir. Buna sevinən Niyaziyə anası bildirir ki, o, bir günlük dərse getməyib evdə qala bilər. Bu zaman Niyazi iki hiss keçirir: Xalasıgil ilə maraqlı gün keçirmək sevinci və dərse getmədiyi təqdirdə atası tərəfindən kətkənlənmək qorxusu... Lakin anası onu əmin edir ki, dərse getməməsindən kimsənin xəbəri belə olmayacaqdır. Niyazi həmin günü çox əylənir. Lakin Niyazinin kiçik bir arzusu da var idi. O, istəyirdi ki, Vahid kimi onun da qol saati olsun. Bu arzu onu heç bir vəchlə tərk etmirdi.

¹ *Rəşad Nuri Güntəkin. Sevgi məktubları. «Zəhmətkeş» qəzeti, 1974, 23 noyabr, səh.6*

Vahidin qolundakı saati gördükdən sonra qərar alır ki, ömründə bir dəfə də olsa iradəsinin əleyhinə çıxsın. Niyazi atasının evdə unutduğu qol saatını götürüb əlinə taxır. Vahid ona çınarlığa getməyi təklif edir. İlk dəfə özünü böyük insan kimi hiss edən Niyazi razılıq xalası oğlu ilə gəzməyə gedir. Burada o, bilmədən qolundakı saati itirir. Qol saati açılaraq dərəcə düşür. Niyazi ilə Vahid nə qədər cəhd göstərsələr də saati çıxarmağa müvəffəq olmurlar. Evə gəldikdən sonra atası tərəfindən döyüləcəyini bilən Niyazi qorxudan tez yatır. Atası işdən xoş-əhvali ruhiyyə ilə gəlməsinə baxmayaraq saatin itməsi onu qəzəbləndirir. Niyazi qorxudan evdən qaçıb həmin dərəcə gəlib saati oradan çıxarmağa çalışır. Bu zaman o, suda boğulur və yoldan keçən tütüncülər onu xilas edir. Lakin artıq gec idi. Niyazi sətəlcəm xəstəliyinə tutulur. Həkimlər, dərmanlar, pulpara – heç bir şey onu xilas edə bilmir. Son nəfəsində də Niyazi atasından üzr istəyərək, ona yalvararaq gözlərini əbədi olaraq yumur. İllər keçdikdən sonra isə Məhərrəm bəy vaxtilə amansız və qəddar olduğu üçün peşman olur.

Məhərrəm bəy çox qəddar insandır. Eyni zamanda o, övladını çox sevir. O, düşünür ki, övladına qarşı nə qədər qəddar olsa, Niyazi bir o qədər tərbiyəli və ziyalı insan kimi yetişər. O, həyat yoldaşı Hürriyyə xanıma da Niyaziyə qarşı amansız olmağa, ona güzəştə getməməyə, yeri gəldikdə döyməyə çağırır. Məhərrəm bəy Niyazinin məktəb müəlliminə də həmin «tapşırığı» verir. O, belə fikirləşir ki, məktəbdə müəllim, evdə özü və həyat yoldaşı bunları Niyaziyə tətbiq etsə, oğlu gələcəkdə vicdanlı və dürüst bir insan olar. Məhərrəm bəy anası Niyaziyə qarşı bir qədər mülayim olduqda hirsələnir və səbəbsiz yerə oğlunu döyürdü. O, belə hesab edir ki, bu, doğru yoldur. Əks təqdirdə oğlu korlanır və əsl insan kimi yetişə bilməz. Çünki vaxtilə atası da onu belə böyütmüşdür. Məhərrəm bəy bu mülahizələrində özünü haqlı hesab edir. Məhərrəm bəy Hürriyyə xanıma deyir: «Qulaq as, mən min dəfə sənə demişəm, uşağı korlama! Mərhum atam, bilirsən mənə necə tərbiyə edirdi? O, mənə ağaca sarıyıb qırmancla döyürdü. Buna görə ona minnətdaram. Atamın tərbiyəsi olmasaydı, məgər məndən indi adam çıxardı? Mən ya xuliqan, ya da

avaranın biri olmuşdum. Qoy bizim oğlumuz ya ölsün, ya da həqiqi insan olsun! Uşaqları ərköyün böyütmək olmaz. Uşağın özünü haqlı hesab etməyinə də yol vermək olmaz. Əgər o, həqiqətən də haqlıdırsa, yenə də cıncırını belə çıxarmağa haqqı yoxdur.»¹

Məhərrəm bəy Niyazini həddindən artıq incidir. Bu da Niyazini qorxaq, yazıq və zavallı edir. Mənəvi cəhətdən sarsılan Niyazi özünü hər zaman bədbəxt və lazımsız insan hesab edir. Ona arzuladığı oyuncaqlar və hədiyyələr heç bir zaman alınmur, əksinə lüzumsuz yerə təhqir olunub kötəklənirdi. Xalası oğlu Vahidin hədiyyələrini gördükdə ona həsəd aparan Niyazi Vahidi xoşbəxt hesab edir. Sonda isə bir saata görə atası tərəfindən qızdırılmış şişlə cəzalandırılacağını bilən Niyazi saati tapmaq ümidilə dəreyə atılır. Bütün bunlara baxmayaraq, o, ölüm ayağında belə övladlıq borcunu yaddan çıxarmır. İllər keçdikdən sonra vaxtilə etdiyi hərəkətlərinə görə peşman olan Niyazinin atası oğlunun yoldaşlarını gördükdə Niyazini xatırlayır, oğlunun sağ qalacağı təqdirdə əsl insan olacağına inanırdı: «Məhərrəm əfəndi artıq çoxdan təqaüdə çıxıbdır. O, hər dəfə Niyazinin yoldaşlarını görəndə dərinədən ah çəkir və burnunun altında donquldana-donquldana deyərdi:

– Yox mənim oğlum bunların heç birinə oxşamırdı. O, sağ qalsaydı, əsl insan ola bilərdi. Hətta öldüyü anlarda belə öz borcunu unutmamışdı. Ancaq nə etmək olar? Onu Allah vermişdi, Allah da apardı...»²

Rəşad Nuri Güntəkin bu hekayəsində ümumilikdə həyat mənəviyyəsində sıxılan, mənən əzilən, təzyiqlə altında məhv olan insanların ümumiləşdirilmiş bir obrazını yaratmışdır. Müəllif bir daha insanları qəddar və amansız olmamağa, övladları ilə düzgün rəftar etməyə, həyat girdabında doğru yolda olmağa səsleyir. Buna görə də bu hekayə aktuallığını bu gün də qoruyub saxlayır.

¹ Rəşad Nuri Güntəkin. Niyazi. «Azərbaycan müəllimi», 1978, 17 fevral, səh.4

² Yenə orada, səh.4

«Başqasının əlilə» hekayəsi də maraqlı hekayələr sırasında. Hekayədə Vahib bəyin başına gələn macərə əslində bir sıra mətləbləri özündə əks etdirir. Vahib bəy məşhur bir boksçudur. Bir gün ona Nəcimə adlı xanımdan məktub gəlir. Məktubda Nəcimə xanım özünü Vahib bəyi hələ on il bundan öncə sevən bir aşiq kimi qələm verir. Nəcimə xanım iki dəfə ailə qurmasına baxmayaraq, hər zaman Vahib bəyi sevdini bildirir və indi öz sevgisini ona izhar etmək zamanı olduğunu düşünür. Nəcimə xanım bildirir ki, cümə günü o, xidmətçisi Arif ağa ilə «Şula» teatrında on səkkiz nömrəli lojada olacaqdır. Əgər Vahib bəy onunla tanış olmaq istəyirsə, həmin gün teatra gəlsin. Vahib bəy çox düşünür. Belə qərara gəlir ki, gedib həmin xanıma görsün. Vahib bəy həmin lojada əyləşib Nəcimə xanıma gözləyir. Bu zaman Nəcimə xanım gəlir. Teatrın kapeldineri (teatr xidmətçisi) mübahisə yarandığını görür. Nəcimə xanımın yanındakı şəxslə Vahib bəy arasında münaqişə yaranır. Vahib bəy ona zərbələr yetirir. Kapeldiner onları ayırmağa çalışır. Vahib bəyi də, onun mübahisə etdiyi şəxsi də polisə aparırlar. Burada Nəcimə xanımın yanındakı şəxs bildirir ki, Vahib bəy onun həyat yoldaşına nalayiq söz demiş və bu onu hirsəndirmişdir. Özünü ələ ala bilməyən bu şəxs Vahib bəylə dalaşmalı olmuşdur. Məlum olur ki, Nəcimə xanımın yanında əyləşən bu şəxs onun həyat yoldaşdır. Eyni zamanda bu şəxs şəhərin məşhur ədliyyə katibi Arif Şadan bəydir. Əslində bu məktub əhvalatı bir qisas xarakteri daşıyır. Bundan bir həftə öncə kapeldineri həyat yoldaşına dirsəyilə toxunmaqda ittiham edərək möhkəm əzişdirən Arif Şadan bəy bu gün gözlənilməz mənzərə ilə rastlaşmışdır. Çünki kapeldiner qəsdən Arif Şadan bəyin həyat yoldaşı Nəcimə xanımın adından Vahib bəyə belə bir məktub yazmışdır ki, bu boksçu onu «layiqincə» əzişdirsin. Kapeldiner sanki qisasını «başqasının əlilə» almaq istəyir: «Necədir, mənim qisasım xoşuna gəlirmi? Əgər mənim müqavimət göstərməyə gücüm çatmırsa, nə üçün bunu sadəcə bir məktubun vasitəsilə etməyim? Keçən həftə küçədə adamların gözü qarşısında məni

əzişdirdiyin yadındadırmı? Guya mən dirsəyimlə sənin arvadına toxunmuşdum...»¹

Hekayə kiçik həcmli olmasına baxmayaraq yazıçı bir sıra məqamları oxucuya aşılaya bilmişdir. Burada tüfeyli məmurlar tənqid olunur, onların sadə peşə insanları üzərindəki ağalılıqları pislənir. Əlbəttə ki, başqa şəkildə kapeldiner heç bir vəchlə öz heyfını ədliyyə katibindən ala bilməzdi. Məşhur boksçunun zərbələrindən «istifadə edərək» bu şəkildə sadə peşə sahibi yüksək vəzifəli şəxsdən öz intiqamını ala bilir. Bu hekayə də yazıcının bir sıra hekayələri kimi gözlənilməz bir sonluqla bitir. Bu hekayə bir daha müəllifin bütövlükdə sənətkarlıq qüdrətini, yaradıcılıq əzəmətini ortaya qoyan, ideya yükünü milli düşüncə kontekstində təqdim edən dəyərli bir əsərdir.

Rəşad Nuri Güntəkin qüdrətli bir yazıçıdır. Onun dəyərli ideya və məzmunu özündə ehtiva etdirən bir-birindən maraqlı hekayələri bu gün də öz ideya və estetik məzmununu qoruyub saxlaya bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Banarlı Nihad Sami. Resimli türk edebiyatı tarixi. 2 cildə, II cild, İstanbul, 1971.
2. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, «Qismət», 2009.
3. Əhmədov Əhməd. Rəşad Nuri Güntəkinin romanları. Bakı, 1965.
4. Əhmədov Əhməd. Rəşad Nuri Güntəkinin həyat və yaradıcılığı haqqında. Azərbaycan SSR EA xəbərləri, 1962.
5. Leyla ilə Mecnun. İstanbul, 1981.
6. Olcay Önertoy. Reşat Nuri Güntekin. Ankara, 1983.
7. Olağan işlər. İstanbul, 1979.
8. Rəşad Nuri Güntəkin. Başqasının əlilə. «Dönüş» qəzeti, 1969, 18 fevral.

¹ Rəşad Nuri Güntəkin. Başqasının əlilə. «Dönüş», 1969, 18 fevral, səh. 7

9. Rəşad Nuri Güntəkin. Sevgi məktubları. «Zəhmətkeş» qəzeti, 1974, 23 noyabr.
10. Rəşad Nuri Güntəkin. Niyazi. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 1978, 17 fevral.
11. Rəşad Nuri Güntəkin. Müqavilə. «Çağırış» qəzeti, 1968, 7 mart.
12. Rəşad Nuri Güntəkin. Dərviş. «Azərbaycan gəncləri» qəzeti, 1964, 16-19 avqust.
13. Rəşad Nuri Güntəkin. Müqəddəs xatirə. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1998, 6 fevral.
14. Rəşad Nuri Güntəkin. Yeni ixtira. «Kirpi» jurnalı, 1971, №17.
15. Sönmüş yıldızlar. İstanbul, 1977.
16. Tanrı misafiri. Ankara, 1982.
17. Türkiyə türk ədəbiyyatı. Ankara, 1999.
18. Türkan Poyraz, Muazzez Alpberk. Reşat Nuri Güntekin. Ankara, 1957.

Ç.Aytmatovun 60-cı illər bədii nəsr

Türk xalqları ədəbiyyatının çoxsaxəli qollarından biri də qırğız ədəbiyyatıdır. Tarixən zəngin ənənələr üzərində boy atan qırğız ədəbiyyatı müasir mərhələdə söz sənətinin istedadlı nümayəndələrinin timsalında özünəməxsus inkişafı və səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu cəhət Ç.Aytmatov yaradıcılığında daha çox müşahidə edilir və təsdiqlənir.

Çoxcəhətli yaradıcılıq diapazonuna malik olan Ç.Aytmatov qırğız ədəbiyyatında sözün həqiqi mənasında qüdrətli nasir kimi şöhrət tapmış, əsərləri ilə dünya oxucusunu heyran qoymuşdur. Bu səbəbdən müəllifin yazıçılıq məharəti dünyanın ən böyük sənətkarlarının yaradıcılıqları ilə birgə öyrənilir. 1950-ci illərin sonlarından etibarən yaradıcılıq pillələrini bir-bir qalxmağa başlayan Aytmatov ilk əsərlərindən biri olan «Cəmilə» əsəri ilə özünü nəinki qırğız ədəbi aləminə, hətta bütün dünyaya tanıtdı. Hətta fransız yazıçısı Lui Araqon bu əsəri oxuduqdan sonra onu «dünyanın ən gözəl eşq hekayəsi» adlandırıb. Əsərdə sevgi-məhəbbət motivləri, müharibə yaraları, insan taleyinə münasibət məsələləri, ailə-məişət nüansları vahid ideya ətrafında birləşir və onun ifadəsinə xidmət edir. Bu hal bir keyfiyyət göstəricisi olaraq Ç.Aytmatovun 1960-cı illər yaradıcılığında da nəinki müşahidə edildi, həm də milli-mənəvi sfera özəlliyində digər sənətkarlarda olmayan yeni xətt kimi ideya təzahürünə çevrildi.

Ümumən müəllifin 1960-cı illər nəsrinə aşağıdakı əsərlər daxildir: «Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim» (1961), «İlk müəllim» (1962), «Köşək gözü» (1963), «Ana tarla» (1963), «Əlvida, Gülsarı» (1967).

Müəllifin nəinki hər bir əsərini, hətta onun bu əsərlərdə yaratdığı hər bir obrazı insanı dərinlən düşündürən, onun mənəvi cəhətdən kamilləşməsinə, insan kimi formalaşmasına, əsl insani keyfiyyətlər qazanmasına kömək edən qiymətli mənbə hesab etmək olar.

Aytmatov bu əsərlərinin bir qisminə müharibə və onun gətirdiyi fəlakətləri, insan talelərində həmin savaşın silinməz

izlərini həm maddi, həm də mənəvi tərəfdən göstərir, təcəssüm etdirir, digər tərəfdən müharibədən sonrakı quruculuq dövrü və bu dövrün insan həyatına təsirini açıqcasına təsvir etməyə çalışır. Bu prosesdə yazıçı insanı elə bir müstəvidə saxlayır ki, oxucu insanı bütün xarakterləri ilə təkə görmür, həm də duyur. Ümumiyyətlə isə onun əsərlərində əsas problem insan və onun cəmiyyətdəki yeridir. Yəni insanın cəmiyyətdəki yerinin özü tərəfindən düşünülmüş və düşünülməmiş şəkildir. Ç.Aytmatov əsas ideyanı vermək üçün əsərlərində yaşadığı dövrə, eyni zamanda həyatında iz qoymuş rejimə qarşı münasibətində bəzi qapalı situasiyalardan, şərti metaforalardan istifadə edir. «Yazıçının hər yeni əsəri onun istedadının növbəti pilləsidir və zəngin bədii təfəkkürün yeni imkanlarından xəbər verən ədəbi hadisədir. O, nəinki müasirliyin güclü potensialına, həm də mifə, folklorla, bədii fikrin, ümumən, tarixin mənəvi-estetik təcrübəsinə əsaslanır».¹

Yazıçının hər bir əsərində insanla bağlı olan daha aktual problemlər diqqəti cəlb edir. Bütünlüklə insan dünyasını, bu dünyaya təsir edən daxili və xarici amilləri daha cəlbedici, daha maraqlı və rəmzi surətdə oxucuların ixtiyarına təqdim etmək Aytmatov yaradıcılığına xas olan spesifik cəhətlərdəndir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, insan həyatının hərtərəfli təsviri, ona təsir edən ünsürlər ön planda olmaq etibarilə bu təhkiyə üçün daha səciyyəvidir.

Aytmatovun 1960-cı illər nəsrinə daxil olan «Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim» əsəri 1961-ci ildə yazılıb. Bu əsəri təhlil etmədən öncə bu və ya digər əsərlərdə insan həyatında özündən asılı olan və olmayan (müharibə, təbii fəlakətlər və sair nəzərdə tutulur) faktorların hərəkətverici, istiqamətləndirici qüvvə kimi rolunu qeyd etmək lazım gəlir. İnsan talelərini dəyişdirmək iqtidarında olan amillərdən biri də Ç.Aytmatovun bu və ya digər əsərlərində təfəsilatı ilə verdiyi və ya sadəcə olaraq detallarını təsvir etdiyi müharibələrdir.

¹ Qəhrəmanov N. İnsan həqiqətinin çətinliyi. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1988, 22 aprel, səh.3

Ümumiyyətlə, Ç.Aytmatovun demək olar ki, bütün əsərlərində, eləcə də «Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim» əsərində də insanın cəmiyyətdəki yeri və onun həmin səviyyəyə gəlməsinin səbəbləri, ümumən mənəvi zənginliyi ön plandadır. Belə ki, müəllif hər hansı bir ideyanı qoyursa-qoysun, bu və ya digər qəhrəmanın timsalında bütün bu cəhətləri böyük ustalıqla ifadə edə bilmişdir.

Aytmatovun «Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim» əsəri sırf ailə-məişət mövzusunda yazılsa da, cəmiyyətin aktual problemləri daha geniş şəkildə özünə yer tapıb. Əsərin məzmununu aşağıdakı şəkildə şərh edə bilərik:

Əsərin əsas qəhrəmanı İlyas avtobazada sürücü vəzifəsində çalışır. Elə öz işi ilə əlaqədar aillərdən birinə gedir, burada Aselə tanış olur. Sonra o, Aselə elçi gəldiyini eşidir və onu götürüb qaçır. Bir neçə il xoşbəxt həyat təzi keçirdikdən sonra İlyas avtobazada dispetçer Xədicə ilə yaxınlıq edir, o cümlədən içkiyə də qurşanır. Nəticədə ailəsi: Asel və oğlu Səmədi unudur. Asel bunu bildikdən sonra evi tərk edir. Bir müddət İlyas yaşadığı yerdən uzaqlaşır. Qərar verib ailəsinə qayıdanda isə onları burada görmür. O, yenə də iradəsizliyinin qurbanına çevrilir. Müəllif bunu mənəvi səpkidə canlandırmağa başlayır. Bu hal onun Aselin əri, indi isə Səmədin atalığı olan Baydəmirə rast gəldiyi səhnədə əks etdirilir. Belə ki, təsadüf nəticəsində İlyasın ailəsi ilə görüşü onları yenidən mənən birləşdirə bilmir. İlyasın iradəsizliyi onun Asel və oğlu arasında olan məhəbbətinin sonuna gətirib çıxarır. Baydəmir isə öz ağı, iradəsi, mərhəməti sayəsində müharibə dövründə itirdiyi məhəbbətinin yerinə Asel və Səmədi qazanır.

Müəllif qəhrəmanların bir-birinə olan məhəbbətini, lakin İlyasın bu məhəbbət qarşısında anlaşılmaz iradəsizliyini ifadə etmək üçün üçüncü şəxsin - Baydəmirin Aselə olan sevgisindən, ciddi fikirlərindən istifadə edir: «Mən Aseli sevdim. Yalnız yaşadığım bütün intizar və iztirabların, itirdiyim hər şey, hər şey bu məhəbbətlə birləşdi. Lakin bunu açıb söyləməyə haqqım yox idi. Asel onu gözləyirdi. Bunu bürüzə verməsə də, uzun zaman gözləyirdi. Biz yolda işləyəndə, Aselin hər bir maşını intizar dolu baxışlarla qarşılayıb yola saldığını mən tez-tez görürdüm.

Bəzən də oğlunu götürüb yolun qırağına gedir və saatlarla orada otururdu. Lakin əri gəlib çıxmırdı.»¹

Beləliklə, povestin sonunun bu tərzdə qurulması - Baydəmirin qələbəsi ilə bitməsi, doğrudan da, müəllifin öz idallarını əks etdirməsi baxımından göstərdiyi böyük ustalıqlarından biridir.

Ümumən Aytmatov əsərlərində insanın mənəvi kamillik keçmə prosesi xarakterik haldır. İlyası da müəllif bir neçə dəfə bu prosesdən keçirməli olur. Düzdür, o, keçdiyi yola nəzər salarkən peşiman olduğunu, böyük səhvlər etdiyini etiraf etsə də, öz ailə səadətini bərpa edə bilmir. Buna mane olan amil kimi onun öz iradəsizliyi göstərilə bilər.

Əsərin təhkiyə forması da bu dəfə fərqli və maraqlı olmaq etibarilə seçilir. Belə ki, povest jurnalistlə əsərin əsas qəhrəmanı İlyasın tanışlığı prosesində danışılmağa başlayır.

Əsərdə müəllif bəlkə də, ideyanı tam olaraq ifadə etmək istədiyindən baş qəhrəmanın əksi olan, həyatın heç bir ağır girdabında batmayan, əksinə, nəinki öz, hətta başqalarının xoşbəxtliyi üçün çalışan bir obrazı - Baydəmir surətini yaratmışdır. Baydəmir İlyasdan fərqli olaraq həyatda itirdiklərini geri qaytarmağa çalışır. Yəni müharibədə itirdiyi, məhv olmuş ailəsinin - arvadı və uşaqlarının xoş xatirələri ilə yaşayır. İlyas özünü və ailəsini boş söz-söhbətin qurbanı edir. Baydəmir isə İlyasın arvadı ilə ailə qurur, bu işin bütün mənəvi məsulluyyətini öz üzərinə götürür.

Əsərin əsas obrazlarından biri də Asel surətidir. Müəllif povestdə onun zahiri görkəmi ilə bərabər (qovaq kimi incə görkəmi və s.) daxili aləmini, İlyas və Baydəmir münasibətlərində açıqlamağa çalışır. İlyasla sevgi münasibətləri zəminində ailə quran Asel öz ata-anasını, doğulub boya-başa çatdığı evini öz məhəbbətinə qurban verir, ev-əşik, ailə-uşaq sahibi olduğdan bir müddət sonra onun ailə xoşbəxtçiliyinə son qoyulur, Asel İlyasın hər dəfə içkili vəziyyətdə evə gəlməsinə, onun boş-boş qürurundan irəli gələn qeyri-insani münasibətlərinə nəinki

¹ Aytmatov Ç. *Köşək gözü. Povestlər. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965, səh.155*

dözür, hətta bircə dəfə belə ərinin üzünə gəlmir. Artıq İlyasın ikinci bir zəifliyənəmi və yaxud da Xədicə ilə olan münasibətlərini xəyanət kimi qəbul etdiyinə görəmi oğlunu götürüb evi tərk edir. Lakin uzun müddət ərinin əzab-əziyyət içərisində gözləyə belə, povestinin sonunda o, Baydəmirlə ailə qurur. Oğlu Səmədi və öz gələcəyini düşünən Asel Baydəmirin onun üçün, oğlu üçün etdiyi bütün yaxşılıqları, çəkdiyi əzab-əziyyətləri, zəhmətləri nəzərə alıb İlyasın onunla yenidən ailə qurmaq təklifini qəbul etmir. Bu işə müəyyən mənada Aselin ideal ana və sonra da ideal qadın obrazı fonunda oxucular tərəfindən qəbul edilməsinə zəmin yaradır. Ona görə yox ki, Asel öz əvvəlki ərinin qəbul etmir, ona görə ki, Baydəmir – Asel ailə birliyi ideal ailə formasına uyğun gəlir.

Əsərdə qırğız adət-ənənələrinə uyğun olaraq motivlər də var: Məsələn; İlyasla Asel evlənərkən onlara xeyir-dua verilməsi («Qoy sənin qoluna qonmuş şahinin ipi möhkəm olsun!»), pul təqdim edilməsi, Aselin ağsaqqal görərkən yaylıqla yaşınması,¹ Səmədin ilk dəfə ayaq açması ilə bağlı «çidar kəsdi» mərasimi keçirilməsi, ümumtürk mentalitetini daha çox özündə əks etdirən, qonaqpərvərliklə bağlı təsvirlərin verilməsi bu cəhətləri əks etdirmək baxımından xarakterikdir.

Povestdə təbiət təsvirlərinə də təsadüf edilir. Aytmatov bu təzahür motivlərindən o qədər yerli-yerində, hadisələrin gedişatı zamanı yaranan situasiyalarla əlaqələndirərək istifadə etmişdir ki, burada da yazıçının yaradıcılıq qabiliyyətini görə bilməmək qeyri-mümkündür.

«Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim» əsəri müharibə mövzusunda deyil, tamamilə başqa qayəni əks etdirsə də burada müharibə motivlərinə təsadüf edilir. Xüsusilə Baydəmirin həyatında öz təzahürünü tapan faciəli sonluq müharibənin Baydəmirin şəxsində və bir çoxlarının taleyinə vurduğu ağırlı-acılı möhür kimi təqdim edilir. Aytmatov bu situasiyaları o qədər təbii verə bilmişdir ki, bu səhnələrdən yan keçmək olmur:

¹ Aytmatov Ç. *Köşək gözü. Povestlər. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965, səh.83.*

«Bəzən elə olurdu ki, xirtdəyə qədər buz kimi soyuq suya girib donurdun, tüstü və alov içərisində yanırıdın, ətrafında mərmilər partlayıb keçidləri parça-parça edirdi, adamlar həlak olurdu, sən isə lap taqətdən düşürdün, bircə məni tez öldürüb canımı qurtarsaydılar, deyirdin! Lakin dağlarda yaşayan əzizlərini xatırlayan kimi, heç bilmirdin, qollarına haradan qüvvət gəlirdi. Öz-özünə fikirləşirdin ki, yox, mən Pamirdən buraya körpü altında həlak olmaq üçün gəlməmişəm. Laxlayan dayaqların məftillərini dişlərimdə bururdum, təslim olmurdu.»¹

Ümumiyyətlə, Aytmatov nədən bəhs edirsə-etsin, onun bütün əsərlərində əsas problem insan problemidir. Yəni insanın cəmiyyətdəki yeri, onun cəmiyyətdəki həmin mövqeyinə təsir edən xarici amillər və şəxsin özünün özünə yaratmış olduğu təsir və s. məsələlər öz əksini tam şəkildə tapa bilmişdir.

Aytmatovun «İlk müəllim» adlı digər bir povestinin əsas ideyası unutqanlıqdır. İnsanların öz tarixi keçmişinə, pis və yaxud yaxşı cəhətləri ilə yadda qalmış müəyyən dövrünə olan münasibətlərini, laqeydliyini, unutqanlığını müəllif bədii dillə, bir az da fəlsəfi aspektdən ifadə edir.

Əsərdə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də yenə müəllifin dəfələrlə müraciət etdiyi və xüsusilə insanların milli düşüncəsi baxımından o dövr üçün aktual olan qadın problemidir. Lakin Ç. Aytmatov povestdə bu problemə bir az başqa istiqamətdən yanaşır. Yəni o, «Ana tarla»dakı Aliman, «Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim» əsərindəki Asel, «Köşək gözü»ndəki Kalipə kimi obrazlardan fərqli olaraq, əsərin qəhrəmanını daha qətiyyətlə, daha üsyankar verir və sanki həmin obraz müəllifin ilk povesti olan «Cəmilə» əsərindəki Cəmilə kimi özünün ölçülüb-biçilmiş, cəsarətli addımları ilə bütün cəmiyyətə, onun cəhəllətlə zəncirlənmiş buxovlarına qarşı üsyan edir. Beləliklə, müəllif Altınay Süleymanovnanın fəvqündə qadının cəmiyyətdəki «yeri»ni və hər bir insanın özünün öz şəxsi istəyi və cəsarəti sayəsində bu yeri dəyişə bilmə

¹ Aytmatov Ç. *Köşək gözü. Povestlər. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965, səh.147.*

imkanlarını, hətta bu yolda Duyşən kimi insanların insani borclarını yerinə yetirdiyini və onların nəinki tək Altınay kimi insanlara, həmçinin demək olar ki, bütün cəmiyyətə olan müsbət insani münasibətlərini bütünlüklə ifadə etmişdir.

Əsərdə Duyşənin köməkliyi sayəsində fəlsəfə elmləri doktoru, kafedra müdiri kimi yüksək adlara çatan Altınayın hələ yeniyetmə ikən cahilliyin, o vaxtki mühitin, cəmiyyətin əksər üzvlərinin düşüncə tərzinin qurbanı olmaması (məktəbdən zorla qaçırılaraq özündən çox böyük bir adamın arvadlarından biri edilməsinə baxmayaraq) öz əksini tapa bilmişdir. Ən əsası əsərin başlıca ideyalarından birincisi düşüncə tərzindən irəli gələn unutulmuşluğun bədii çalarlarla öz ifadəsini tapmasıdır.

Müəllifin 1960-cı illər nəsrinə daxil olan əsərlərdən biri də «Köşək gözü» povestidir. Əsər yenə də insan problemini özündə əks etdirir. İnsanın cəmiyyət-içərisində qazanmaq istədiyi yer, bu yeri qazanarkən onun cəmiyyətə verdiyi mənfəət və ona mane olan amillər, əsasən də həmin zaman və məkan daxilində şəxsiyyətin formalaşması məsələləri demək olar ki, əsərin əsas ideyasını təşkil edir.

Povestin baş qəhrəmanı Kamaldır. Yəqin ki, bu adı da müəllif ona sözgəlişi, yəni təsadüfi verməmişdir. Çünki Kamal orta məktəbi yaxşı qiymətlərlə bitirib, hələ də istifadə olunmayan xam torpaqlara – Anarxay çölünə yeni bir iz açmağa, başqa sözlə desək, əmək rəşadəti göstərməyə gəlir. Burada o, Sadəbəy və onun arvadı Aldey, qardaşı Əsirkəp, Kalipə, bəzən onları məzəmmətləyən, bəzən isə yol göstərən rəhbərləri – aqronom Sorokin və bu balaca cəmiyyət içərisində öz xudbinliyi, xəbisliyi ilə seçilən Abakir ilə tanış olur.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi müəllif əsərdə Abakirin dili ilə Kamalı «akademik» adlandırır. Təkcə bu şəkildə adlandırma ilə kifayətlənməyib, Kamalı daim əmək prosesində təhqirlərə məruz qoyur. Kamal isə bir neçə dəfə xam torpaqları tərk etmək istəsə də, yenə də öz əqidəsinin üzərində möhkəm dayanır. Nəinki o buranı tərk etmir, əksinə özü hər cür əzab-əziyyətə qatlaşaraq Abakirə xam torpaqları tərk etmək üçün bir yol açır. Yəni iş prosesində o, qızıl tapır və bunu Abakirə verir.

Abakir isə xarakterinə uyğun olaraq ona lazım olanı götürüb aradan çıxır.

Əsərdə, qeyd etdiyimiz kimi, qadın surətləri də vardır. Özü də maraqlıdır ki, Aytmatovun 1960-cı illər bədii nəsrində özünü göstərən, cəmiyyətin aktual probleminə çevrilən məsələlərdən biri – qadınların əks cinsin nümayəndələri tərəfindən təhqir olunmaları ön plandadır. Elə «Köşək gözü» əsərində də bu situasiya əsərin qadın surətlərindən olan Kalipə obrazının fonunda, onun Abakirə münasibətləri zəminində təcəssüm etdirilir. Belə ki, əvvəlcə Kalipə Abakirə vurulur, ona inanır. Abakir isə qadının avamlığından istifadə edərək bu qadının namusunu tapdalayır, aldadır və qoyub qaçır. Müəllifin həmin qadına yanaşması «Ana tarla»dakı Aliman surətinə yanaşması ilə üst-üstə düşür. Yəni o zamankı cəmiyyətin qadın nümayəndələrinin timsalı fonunda verilən Kalipə də Aliman kimi öz avamlığının, öz hisslərinin qurbanına çevrilir.

«At da işləyir, ancaq insan hər şeydən əvvəl ona görə insandır ki, qəlbi var»¹ - Kalipə bu fikirlə Abakirə – sevdiyi insana böyük ümidlər bəsləyir. Amma o, Abakir qaçdıqdan sonra əsərdə öz yaxın keçmişinə hüznə baxan yeganə şəxs olur. Povestin məzmunundan da görünür ki, Kalipə Abakiri sevməklə, inanmaqla onun bütün mənfəi xüsusiyyətlərinə – xudbinliyinə, xəbisliyinə son qoyulacağına ümid edir, özü-özünü buna inandırmağa çalışır.

Əsər müharibə mövzusunda yazılmasa da, yenə də müharibənin izləri çox cüzi də olsa özünü göstərir. Belə ki, Kamalın atası da müharibəyə getmiş və çoxları kimi onun qurbanına çevrilmişdir. Təbii ki, Aytmatovun bütün əsərlərində, xüsusilə də 1960-cı illər nəsrində müharibənin bu şəkildə geniş əksi bəzi tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, az da olsa, onun öz həyatı ilə bağlıdır:

«Uşaqlığı müharibə illərinə düşən, atasız böyüyən yazıçı, özünün diliylə desək, bu həyatı bütün naturası ilə daddıqdan sonra ondan intiqam almağı qərara alıb və gördüklərini,

¹ Aytmatov Ç. Köşək gözü. Povestlər. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965, səh.197.

yaşadıqlarını yazıya köçürməyə başlayıb. Çingiz ağanın qəhrəmanları ən çətin situasiyalardan keçib də həqiqətə və keyirə yol axtarırlar».¹

Müəllif istər Kalipə obrazının fonunda, istərsə də əsərin əsas qəhrəmanı olan – Kamal surətinin fonunda insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında daim mübarizə aparmağın zəruriliyini cəmiyyətə aşılamağa çalışır. Kalipə yaşadığı cəmiyyətin mənfi tiplərindən olan Abakirə inanıb, ona tabe olmaqla bir qadın kimi özü-özünün məhvinə gətirib çıxarır. Kamal isə işləməyə gəldiyi gündən və Abakirin təhqirlərinə məruz qaldıqca insan üçün həqiqət uğrunda vuruşmağın vacibliyini, daha doğrusunu desək, zəruriliyini anlayır. Özü də bilmədən tapdığı metal parçasını Abakirə verməklə o tip insanlar üçün xarakterik olan səciyyəvi cəhətləri – Abakirin iş və şəxsi həyatındakı bütün məsuliyyəti dərk etməyərək qoyub qaçmasına, bir növ, yol açır. Povestin sonunda isə Abakir kimi mənfi tiplərin cəmiyyət içərisində ifşasına nail olur, mənən qələbəni əldə edir.

«Ana tarla» əsərini təhlil etmədən öncə onun təhkiyə şəkildən bəhs etməliyik. Yəni əsərdəki hadisələrin gedişatı şərti formada; əsas obrazlardan olan Tolqonay xala ilə torpağın söhbəti əsnasında verilir. Bu barədə tədqiqatçıların da elmi məqalələrində müxtəlif fikirlərinə təsadüf etmək olar:

«Aytmatov günün, ilin heç bir anını gözədən qaçırmır. Gecəni, gündüzü, yayı, qışı, bütün təfərrüatı və gözəlliyi ilə təsvir edir. Bundan başqa müxtəlif təbiət varlıqlarını fərdiləşdirir. Hadisə iştirakçıları tarla, torpaq, günəş kimi varlıqlarla söhbət edir, onlarla öz dərd-sərlərini bölüşdürürlər. Sanki insanlar kimi təbiətin digər varlıqları da onun roman qəhrəmanlarıdır».²

Yazıcının təkcə «Ana tarla» povestində deyil, digər əsərlərində də təbiətin canlı və cansız ünsürləri şəxsləndiril-

mişdir ki, bəzi tədqiqatçılar bunu şamanizmdən doğan hal kimi göstərirlər: «Yazıcının əsərlərində təbiət təsvirlərinə geniş yer verilir. Lakin bu sadəcə təsvir deyil, Ç.Aytmatovun əsərlərində dəniz, çay, meşə, quşlar, heyvanlar sanki dil açıb danışırlar. ...«İlk müəllim»də qovaqlar, Asella İlyasın sevgisinə xeyir-dua verən durnalar, Tanabayın sevimli atı Gülsarı və başqaları təbiətin bir parçasıdır».¹

Ümumiyyətlə, belə şərti qəhrəmanlardan ilk dəfə geniş şəkildə Aytmatov «Ana tarla» əsərində istifadə etmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bütünlüklə əsər oxucuya torpaqla Tolqonay xalanın danışıqı, mükəlliməsi fonunda təqdim edilir. Torpaq insanların başına gələn bütün pis və yaxşı günlərin şahidi olur, əsərin baş qəhrəmanı ilə bu günləri, həmin anları bölüşür. Məsələn: «Mən qələbə baharını həmişə xatırlayıram. Mən insanların – sizin cəbhədən gələn əsgərləri qarşıladığınız o günü həmişə xatırlayıram, ancaq hələ indiyədək deyə bilmərəm ki, Tolqonay, o zaman nə güclü idi – fərəh, yoxsa kədər.»²

Göründüyü kimi, əsərdəki hadisələr sırf müharibə məkanında cərəyan etməsə belə, müharibənin gətirdiyi sıxıntılar qəhrəmanların həyatı ilə bilavasitə bağlıdır.

Əsərin qısa məzmununu aşağıdakı kimi şərh edə bilərik:

Ailədə Tolqonay xala və Suvankulun qurduğu bir ailə: üç oğlu və gəlini Alimanla xoşbəxt bir tərzdə yaşayırlar. Lakin müharibə bütün evləri tar-mar etdiyi kimi bu ailədən də yan keçə bilmir. Min bir əziyyətlə Tolqonayla ailə qurub ev-eşik sahibi olan Suvankul və onun oğlanları – Qasım, Masalbek, Caynaq bir-birinin ardınca müharibəyə gedir və qayıtmır. Gəlini Alimana daha sıx tellərlə bağlanan Tolqonay ana gəlinini də itirir, lakin müəllif yenə də Tolqonay anaya bir ümid işartısı bəxş edir. Yəni Alimanın uşağı və onun təlim-tərbiyəsi bir ömür boyu vəzifə, mənəvi borc kimi Tolqonayın himayəsinə keçir.

¹ Hacı Kənan. *Aytmatovun ürəyi (Ç.Aytmatov haqqında)*. «Ulduz», 2004, №8, səh.83.

² Bilgə Ərgilasun. *Ç.Aytmatovun romanlarında təbiət*. «Ulduz», 1990, №7, səh.38-41

¹ Yoloğlu G. *Tanrı axtarışında olan yazıçı*. «Xalq» qəzeti, 1999, 26 yanvar, səh.5

² Aytmatov Ç. *Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild*. Bakı, «Öndər», 2004, səh.64

Əsərdə ən son xırdalıqlar zəminində ideyanın tam ifadəsi yenə də Aytmatov sənətkarlığını təsdiq edən amillərdir. Bildiyimiz kimi, müharibə insan həyatını maddi və mənəvi cəhətdən məhv edən dəhşətli hadisədir. Özü də bu elə bir hadisələrin məcmusudur ki, onun adı belə bütün vəhşəti, bütün ağırlıqları ifadə edir: «Necə müharibə? Müharibə niyə? Deyirsən, müharibə?- Mən bu qaribə, vahiməli sözü təkrar etdim və birdən dəhşətə gəldim, qorxudan və gözlənilməz xəbərdən səssizcə ağladım.»¹

Müharibə dövründə insanların, bütünlüklə insan cəmiyyətinin həyat axarını kökündən pozan vəhşətlər Aytmatovun 1960-cı illər nəsrində özünü daha bütöv şəkildə təcəssüm etdirir. Sanki bu ifadə müəllifin müharibədən əvvəlki və müharibə dövrü şəxsi həyatının ağırlıqlarından irəli gələn reallıqları təsdiqləyir: Belə ki, əvvəlcə Stalin rejimi tərəfindən atasını itirən Aytmatov İkinci dünya müharibəsi dövründə öz məsum uşaqlıq illərinin çətin, əzab-əziyyətli günlərini yaşayır, bütün bunları öz gözləri ilə görür, ailənin bütün yükünü daşımağa məcbur qalır.

Müharibənin gətirdiyi səciyyəvi halları vermək üçün müəllif əsərdə tez-tez haşiyələrə çıxır: «Əgər mən tək olsaydım, dərd yarı idi, elə bir ailə, elə bir adam yox idi ki, müharibə onu yaxalamamış olsun. Qara kağızlar – ölüm xəbəri gələndə, aulda bir gündə iki-üç evdən ağlaşma səsi, fəryad ucalanda qan coşur, göz heç nəyi seçmir, ürək yanıb-yaxılırdı».²

Müəllif müharibənin törətdiyi bütün vəhşətlərin tam təfərrüatı ilə təsvirini vermək üçün yenə də əsərdə şərti-metaforik obrazdan istifadə etmiş, torpağın dili ilə insan savaşına, insan vəhşətinə öz kəskin və birtərəfli münasibətini bildirmişdir: «Xalqlar olub ki, müharibədə izi-tozu itib, şəhərlər olub ki, odda yandırılıb, qumun altında qalıb, əsrlər olub ki, mən insan izi görməyin həsrətini çəkmişəm».³

¹ Aytmatov Ç. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, «Öndər», 2004, səh.25

² Yenə orada, səh.43

³ Yenə orada, səh.52

«Ana tarla» əsərində məhrumiyyətlərə düşər olan, bütün çətinliklərə mərdliklə sinə gələn surətlərdən biri də Tolqonay xaladır. Belə ki, Tolqonay xalanın da evinin kandarından müharibə elə-belə, itkisiz keçmir. İlk öncə yenicə ailə quran oğlu Qasımı müharibənin odlu-alovlu səngərinə göndərən ana sonra öz zəhmət və sədaqəti ilə ailənin bütün ağırlıqlarını çiyinlərində daşıyan və bütün bunları onunla bölüşən həyat yoldaşı Suvankulu da oğlunun ardı ilə müharibəyə göndərir. Amma o, bütün bu məhrumiyyətlərin qarşısında yenilmir, əksinə, əsl türk qadınlarının tipik nümayəndəsi kimi ərinin bütün tapşırıqlarını yerinə yetirməyə çalışır, kişi cinsinin daşımaq məcburiyyətində qaldığı, onlara xas ağır öhdəlik və vəzifələrini öz çiyinə götürür. Müharibə şəraitində ailin bütünlükdə məsuliyyətini öz zərif çiyinlərində aparən ana özünün dili ilə desək; şəraitə uyğun olaraq bununla da gah sevinir, gah da kədərlənir.

«Sağlam kişi qalmamışdı, xəstələr, bir də çolaqlar idi. Qalan işçilər isə qadınlar, qızlar, uşaqlar, qocalar idi. Qazandığımızı cəbhə üçün verirdik. Arabalarımız təkərsiz qalmışdı, qoşqu qayıışı əvəzinə qırıq kəndir işləndirdi. Xamutlar sınıb dağılmışdı, dəmirçixanada kömür yox idi. Biz çıpaq dərələrdən yığılan tikanlı çerqanak yandırırıdık, kürəni sönməyə qoymurduq. Güzəranımız da qabaqkı kimi deyildi, aclıq evlərin qapısını döydü.»¹

Belə ağır bir dövrdə Tolqonay xala sanki cəbhə xəttindən kənardə deyil, səngərlərdə vuruşurdu. Özü də yalnız öz ailəsi üçün yox, bütün ail üçün hər cür maddi və mənəvi sıxıntıya dözür, əkin vaxtı yenə də başqalarına kömək məqsədi ilə bir ovuc taxıl naminə yalvarır, nəticədə bəzən lənət və təhqir qazanırdı.

Bütün aildə ərinin tapşırığı ilə briqadirlik işini öz öhdəsinə götürən bu qadın demək olar ki, kişi çiyinlərinin tab gətirə bilmədiyi ağır yükü daşıyır, amma yenilmir. Hətta öz övladlarını da gecə-gündüz dinclik bilmədən işləməyə məcbur

¹ Aytmatov Ç. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, «Öndər», 2004, səh.36

edir, müharibə qurtardıqdan sonra belə bunları xatırlayarkən özü-özünə haqq qazandırır, yenilmir, özgələrin dərdinə qalması, çətinliklərə dözməsi, insanların dərdini bölüşməsi ilə hardasa təsəlli tapır, qürurlanır.

Əsərdə Vətənpərvər ananın - Tolqonay ananın tərbiyə edib, böyütdüyü övladların da Vətən uğrunda ölümə gedərkən belə fədakarlığının Vətən qarşısındakı ən yüksək borc səviyyəsində təqdimi təsadüfi deyildir.

«Müharibəni biz istəməmişik, biz törətməmişik, bu, hamımız üçün, bütün insanlar üçün böyük bəladır. Biz qanımızı axıtmalıyıq, öz həyatımızı qurban verib, bu vəhşini sarsıtmalı, məhv etməliyik. Əgər biz bunu eləməsək, insan adını daşımağa ləyaqətimiz olmaz».¹ Və yaxud müəllifin başqa bir yerdə işlətdiyi ifadə də eyni ideyaya xidmət göstərir:

«Kim deyir ki, müharibə insanları qəddarlaşdırır, alçaldır, xəbis və boş adam edir? Yox, müharibə, sən qırx il belə insanları əsgər çəkmələrinlə tapdalasan, öldürsən, qarət etsən, yandırısan və dağıtsan – təfavütü yoxdur, sən insanı əyə bilməzsən, alçalda bilməzsən, onu təslim edə bilməzsən.»² Ərinin və iki oğlunun qara kağızını alan ana müharibə qurtardıqdan sonra da gəlini Alimanla birlikdə kiçik oğlu Caynağın sağ qaldığına ümid bəsləyir, onun yolunu gözləyir. Həyatın az-çox öz axarı ilə davam etməsinə baxmayaraq, Tolqonay xala bu dəfə də həyatın ona vurduğu ikinci zərbə ilə mübarizə aparmalı olur. O, əvvəlcə Alimanın cəmiyyət tərəfindən heç də yaxşı qarşılanmayan bir hərəkətinin – (çobanla olan münasibətləri nəzərdə tutulur) – xəcalətini, əzabını, bütün ağırlığını öz üzünə götürməyə çalışır. Lakin bu dəfə də – ananın bu qədər cəhdlərindən sonra da Aliman öz münasibətlərinin nəticəsindən utanır, əzab çəkir və insanlardan, bütünlükdə cəmiyyətdən uzaqlaşmağa çalışır.

Əsərdə müsbət obrazların fonunda Tolqonay xalanın tərbiyə edib böyütdüyü vətənpərvər oğullar – Masalbek,

¹ Aytmatov Ç. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, «Öndər», 2004, səh.62

² Yəni orada, səh.69

Caynaq surətləri təqdim edilmişdir ki, onlar da ananın tərbiyə edib aşılacağı hisslərə uyğun Vətən qarşısında ölməyi, öz həyatlarını vətən yolunda, xalqın azadlığı naminə qurban verməyi özlərinə anaları qarşısında borc, şərəf bilir. Bu fikirlər hər bir vətənpərvər insanın tək vətən qarşısında deyil, həm də ana qarşısında olan borcunun təcəssümüdür. Bütün bunları türk mentalitetindən, türk adət-ənənələrindən, türk düşüncəsindən irəli gələn, təzahür etdirilən hallar kimi təqdim etmək daha münasibdir. Yəni bunlar genlərlə, qan vasitəsi ilə insanlardan gələcək nəsillərə ötürülən və hifz olunan nüanslardır ki, Aytmatov tərəfindən təfəssilatı ilə ifadə olunmuşdur.

Əsər bəzi tədqiqatçıların diqqətini müəllifin bu dəfə fərqli şəkildə seçdiyi özünəməxsus şərti-metaforik təhkiyə formasına görə cəlb edir: «Aytmatov günün, ilin heç bir anını gözdən qaçırmır. Gecəni, gündüzü, yayı, qışı, bütün təfərrüatı və gözəlliyi ilə təsvir edir. Bundan başqa müxtəlif təbiət varlıqlarını fərdiləşdirir. Hadisə iştirakçıları tarla, torpaq, günəş kimi varlıqlarla söhbət edir, onlarla öz dərd-sərlərini bölüşürlər. Sanki insanlar kimi təbiətin digər varlıqları da onun roman qəhrəmanlarıdır. O, təbiət varlıqlarından bəzi duyğu və mövzuların simvolu kimi istifadə edir. Burada görünən və roman boyu bir neçə dəfə təsvir edilən tarla quşu eşqin, səadət, istiqbalın və ümidin rəmzidir.»¹

Beləliklə, Aytmatovun 1960-cı illər nəsrinə daxil olan bu əsəri istər bəşəriyyətdə ən ağır cinayətlər törədən müharibəni, onun dəhşətlərini; istərsə də dövr üçün, cəmiyyət üçün xarakterik, aktual olan problemləri canlandırması baxımından önəmlidir.

Aytmatov «Əlvida, Gülsarı» əsərini 1967-ci ildə yazır və çox keçmir ki, bu əsərə görə Dövlət mükafatı alır. Müəllifin bu əsərində hadisələrin təsviri bu dəfə başqa istiqamətdə verilir. Aytmatovun haqqında söhbət gedən povest üçün diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri hadisələrin gedişatının axırdan əvvələ doğru yönəldilməsidir. Başqa bir tərəfdən bu əsər

¹ Bilgə Ərgilasun. Ç.Aytmatov romanlarında təbiət. «Ulduz», 1990, №7, səh.38-41

hərəkətləri insan həyatı ilə paralel istiqamətdə bağlanan Gülsarı adlı ata şərti-metaforik şəkildə yanaşmada diqqəti cəlb edir.

Əsərdə hadisələr daha çox Tanabayla ona sadıq dost olan Gülsarı arasındakı münasibətlərdə əksini tapır. Bundan sonra hadisələrin inkişafı qalxan xətlə davam etdirilir. Gülsarı yarışlarda mükafatlandırılır. Sahibinə bağlı olan ata müəllif insan nöqtəyi-nəzərindən yanaşır. Gülsarının Tanabay və Bübücan arasında baş verən əlaqələrinə elə də pis münasibətinin olmadığını göstərən müəllif sanki atı hiss etmək, duya bilmək baxımından yüksək dəyərləndirir. Ümumən atın bir obraz kimi verilməsinə tədqiqatçılar müxtəlif yöndən yanaşırlar:

«Mehmet Kaplanın qeyd etdiyi kimi, at bir geniş məkan motividir və varlığı aşma arzusunun ifadəsidir. Yazıçı atla birlikdə yalnız məkanı deyil, zamanı da aşır. At onu keçmişə, gələcəyə, müxtəlif zaman kəsirlərinə aparan bir vasitə rolunu oynayır. Bütün bunlarla yanaşı, Aytmatovun romanlarında at həyatı və azadlığı təmsil edən milli varlıqdır.»¹

«Yazıçı bu povestdə heç də at haqqında, onun həyatı haqqında danışmır, o, insanın həyatı və taleyi haqqında söhbət açır. At – Gülsarı əsərdə Tanabayın taleyi haqqında «xəbər verən» obrazdır.»²

Özü də maraqlıdır ki, əsərin müəllifi təkcə insanla atın arasındakı bənzətməni yox, onlar arasındakı fərqli cəhətləri də bir çox situasiyaların açılması üçün olduqca cəlbedici tərzdə verə bilmişdir. Təbii ki, belə bir təzadın yaradılması əsərdə yenə də insan həyatı üçün vacib olan mətləblərin üzə çıxarılması zəminində yazıçıdan böyük sənətkarlıq tələb edir.

Məsələn, müəllif insanlara xas olan xarakter çatışmazlıqlarını vermək üçün povestin müxtəlif yerlərində təzadlardan istifadə etmişdir: Tanabayın Seqizbayevi döyərək Gülsarıya dəyən zərbələrlə bağlı verilən səhnədə müəllif insanlara xas olan aqressivlik, kinlilik və sair kimi mənfi

cəhətləri olduğu tərzdə verməyə çalışır: «At bağlanan yerdə onun atı Gülsarı ilə yanaşı durmuşdu. Böyük, uzun və qüvvətli Gülsarı Tanabay yaxınlaşdıqca ayaqlarını qaldıraraq qoyurdu, öz keçmiş sahibinin üzünə inamla, məhəbbətlə baxırdı. Gülsarı o günkü savaşı da, bir-birinin dalınca başına endirilən yaba zərbələrini də unutmuşdu. Bəlkə buna görə də elə onun adı at idi.»¹

Əsərdə cərəyan edən hadisələr müharibədən sonrakı dövrə təsadüf etsə də, Aytmatov həmin dövrdə vəziyyətin olduqca acınacaqlı olduğunu hərtərəfli təsvir edə bilmişdir: «Keçən il məhsul qıtlığı olmuşdu, mal-qara üçün yem çatışmırdı. Bu il Tanabayın kolxozu dövlətə başqa kolxozların da yerinə, plandan əlavə taxıl və mal-qara vermişdi ki, rayon pis vəziyyətdə qalmasın. Sonra necə olacaqdı, kolxozçu hansı ümidlə işə gedəcəkdi – məlum deyildi. Vaxt keçirdi, adamlar az qalırdı davanı yaddan çıxarsın, ancaq camaat hələ də öz bağı-bostanı ilə dolanırdı, kolxozdan oğurluq eləyib birtəhər baş gireyirdi. Daxılda pul da yox idi: nə satılırdı ziyan gətirirdi – taxıl da, süd də, ət də. Heyvandarlıq yaydan-yaya dirçəlirdi, ancaq qış düşən kimi hər şey batıb gedirdi, soyuq bir yandan, aclıq bir yandan – mal-qara qırılıb tələf olurdu. Gərək tezliklə tövlələr tikiləydi, otu-samanı yığmaq üçün mərəklər hazırlanaydı, ancaq heç bir tikinti materialı yox idi və o material sanki heç vaxt olmayacaqdı»². Belə ki, əsərin məzmunundan da görünür ki, müəllif müharibə qurtardıqdan sonra vəd edilən xoşbəxtlikdən əsər-əlamət görünmədiyini, Tanabayın ilxıçılıqdan sonra əslində məcburi surətdə öhdəçilik götürərək çoban kimi əzab-əziyyət çəkməli olduğunu tam təfsilatı ilə verməyə çalışır. Elə onun məşəqqətli günləri də buradan başlayır. Daha çox əzab-əziyyət çəkməsinə baxmayaraq, cəzalandırılır, partiyadan çıxarılır, sanki bundan utanır, cəmiyyətdən qaçmağa çalışır, partiya biletini təhvil verərkən belə müxtəlif ümidlərdə olan Tanabay sanki özünün

¹ Bilgə Ərgilasun. Ç. Aytmatovun romanlarında təbiət. «Ulduz», 1990, №7, səh.38-41

² Mətləb Nağı. Yaşamaq istəyirdim... Bakı, «Nurlan», 2007, səh.147

¹ Aytmatov Ç. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild, Bakı, «Öndər», 2004, səh.266-267

² Yenə orada, səh.168

müsbət kimi qəbul etdiyi bu haldan xəcalət çəkir. Bu məqamı vermək üçün yenə də təzaddan istifadə edir: «...O, canında isitdiyi partbiletini çıxartdı. Onu Kaşkatayevin par-par parıldayan soyuq stolunun üstünə qoydu. Tanabay üşüdü, partbiletin yerinə o özü üşüdü.»¹

Tədqiqatçılardan prof. E.Quliyev Ç.Aytmatovun 1960-cı illər nəsrində «Əlvida, Gülsarı»-nı yaradıcılığının ən kamill nümunəsi hesab edir və o, əsəri təhlil edərkən povestin baş qəhrəmanını aşağıdakı kimi səciyyələndirir: «Lakin əsərdə hadisələr inkişaf etdikcə biz Tanabayın içində «öz idealına şübhə yaradan» sual görürük: «Yaşamaq haçana qədər belə pis olacaq?»²

Əsərdə elə hissələr vardır ki, orada türkün öz kökünə qayıdışı və ona olan ciddi cəhdi nisbətən üstüörtülü şəkildə verilib. Bu da tamamilə təbiidir. Çünki o vaxtkı sovet rejimini, onun milli ruhlu ziyalı təbəqəsinə olan münasibətini unutmaq olmaz. Əsərdə Ç.Aytmatovun rejimə qarşı üstüörtülü münasibətlərinin ifadəsi təbii idi.

«Ağı deyən qaxaxlar idi, deməli, yas başlamışdı. Çayın o tayında, qonşuluqda yaşayan qaxaxlar bir dost kimi, bir qonşu kimi Çoronun üstündə ağlamağa gəlmişdilər; o adam ki, həmişə onlara yaxın olmuşdu, o adam ki, bütün əyalətdə tanınırdı. Ürəyində Tanabay: «Sağ olun, - dedi, - qardaşlar. Ata-baba dövründən bəri dərdimiz-sərimiz bir olub, toyda da, cıdırda da bir olmuşuq. Ağlayın, bizimlə birgə siz də ağlayın!»³

Aytmatov əsərlərində müxtəlif dini motivlərdən istifadə olunmuşdur: İlk povestlərindən olan «Cəmilə» əsərində daha çox islam dini ilə əlaqədar motivlər varsa, «Əlvida, Gülsarı» əsərində xristian dini ilə bağlı motivlərə rast gəlmək olar. Məsələn, əsərin baş qəhrəmanının yenicə doğulmuş quzularının

¹ Aytmatov Ç. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, «Öndər», 2004, səh.266

² Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, «Qismət», təkmilləşdirilmiş ikinci nəşr, 2009, səh.333

³ Aytmatov Ç. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, «Öndər», 2004, səh.276

bahar yağışında islanmasını müəllif xaç suyuna salınması ilə əlaqələndirilir. Özü də maraqlıdır ki, müəllifin dinlərə olan müxtəlif münasibəti və dərin bilgiləri, onlardan müxtəlif bənzətmələr tərzində istifadə «Əlvida, Gülsarı» əsərində də oxucunun diqqətini cəlb edir.

Ədəbi-tənqidi məqalələrdə, müsahibələrində Aytmatovun müxtəlif dinlərə olan səmimi və müsbət fikirləri ilə tanış ola bilərik: «Mənim Allahım sintetikdir. Bir az müsəlman, bir az xristianam, bir az buddistəm və sair. Mən bütün dinlərə ruhani mədəniyyətinin böyük nailiyyətləri kimi hörmətlə yanaşıram. Eyni zamanda bütün dinlər kövrəkdir. Onlar tez bir zamanda siyasətçilərin əlində alətə çevrilə bilər. Hər halda mən dinləri bir-birinə qarşı qoymaq istəmir, hamısına hörmətlə yanaşıram».¹

Başqa bir tədqiqatçı Aytmatovun əsərlərindəki müxtəlif dinlərin təzahürünü belə şərh edir: «Ç.Aytmatovun aradığı Tanrı yalnız bir din çərçivəsində qalmır.»²

Təbii ki, onun bütün bu dinlərə olan bu cür müsbət münasibəti əsərlərində müəllifin öz humanist təsvirləri ilə özünü bir daha təsdiq edir.

Aytmatov vahid ideyanı verməklə bərabər cəmiyyətin aktual problemlərinə də geniş yer verməyə çalışır. O, bütün əsərlərində eləcə də «Əlvida, Gülsarı» əsərində insanların təkcə mənəvi ehtiyaclarını yox, maddi çatışmazlıqlarını da göstərməyə çalışır. Özü də maraqlıdır ki, bütün bu maddi çatışmazlıqlar təkcə müharibə ilə əlaqələndirilmir, müharibə dövründə baş verən, müharibədən əvvəlki və sonrakı hadisələr canlandırılır; sanki bu hadisələrin səbəbi mövcud rejimin günahı kimi dəyərləndirilir. Rejimin qurucuları bir az fərqli tərzdə – hadisələrin qurbanı kimi verilir. Bu baxımdan müəllifin yaradıcılığını düzgün şəkildə izləmək, dürüst nəticə çıxarmaq yenə də tənqidçilərin üzərinə düşür.

¹ Mirşahin. Ç.Aytmatovla «Təmiz söhbət». «Azərbaycan», 2000, №6, səh.177

² Yoloğlu G. Tanrı axtarışında olan yazıçı. «Xalq» qəzeti, 1999, 26 yanvar, səh.5

Aytmatov «Əlvida, Gülsarı» əsərində obrazlara fərdi və fərqli yanaşması ilə seçilir. Əsərdə müəllif at obrazından istifadə etməklə insan cəmiyyətinə xas olan saxtakarlığı, ikiüzlülüüyü, acizliyi, mütiliyi rədd edir. Özü də bilərəkdən bu şərti obrazdan istifadə etməklə cəmiyyət problemlərini müəyyən müstəviyə çıxarır. Yəni at simvolundan istifadə etməklə Tanabay, Çoro və digərlərinin də azadlığının əllərdən alındığını oxuculara təqdim etməyə çalışır.

Aytmatov üçün insan cəmiyyətinin azadlığı və bu azadlıq üçün mübarizənin əhəmiyyəti böyükdür: «İmperiyalar dağılanda, xalqlar itkilərlə bərabər, böyük, əvəzsiz olan, qərinələr, əsrlər boyu apardıqları mübarizənin bəhrəsini görürlər. Heç nə ilə ölçülməyən azadlıqlarını, müstəqilliklərini qazanırlar»¹.

İkinci bir tərəfdən təbii ki, cəmiyyətin aktual problemlərindən biri də insanlar arasındakı münasibətdir. İnsanların mənəvi dünyası, onların bir-birinə olan baxış və münasibətlərini vermək üçün heyvan obrazından istifadə edən Aytmətov üstünlüyü yenə də burada heyvanlara – ata verir. Belə ki, insanlardan fərqli olaraq heyvanlarda vəhşi münasibət sanki yoxdur, onlar kinin, düşmənçiliyin nə olduğunu bilmir, müxtəlif ağır situasiyaları elə bil şüurlu bir varlıq kimi başa düşməyə çalışır.

Beləliklə, istər «Əlvida, Gülsarı», istərsə də «Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim», «İlk müəllim», «Köşək gözü», «Ana tarla», yəni müəllifin 1960-cı illər nəsrinə daxil olan bütün əsərləri təkcə mövzu baxımından öz aktuallığı ilə deyil, həmçinin bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir və sənət aləminin ən gözəl nümunələri kimi qəbul olunur.

1. Aytmətov Ç. Köşək gözü. Povestlər. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1965, 251 s.
2. Aytmətov Ç. Özüm haqqında qeydlər. «Ulduz», 1998, №12.
3. Aytmətov Ç. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, «Öndər nəşriyyat», 2004, 381 s.
4. Bilgə Ərcilasun. Ç.Aytmatovun romanlarında təbiət. «Ulduz», 1990, №7.
5. Hacı Kənan. Aytmətovun ürəyi. «Ulduz», 2004, №8.
6. Qəhrəmanov N. İnsan həqiqətinin çətinliyi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1988, 22 aprel.
7. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2008, 367 s.
8. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşr. Bakı, «Qismət», 2009, 400 s.
9. Mahmud Əli. Ç.Aytmatov: Biz nəhəng türk ağacının qolları, budaqlarıyıq. «Ədalət», 2006, 24 mart.
10. Mətləb Nağı. Yaşamaq istəyirdim... Bakı, 2007, 346 s.
11. Mirşahin. Ç.Aytmatovla «Təmiz söhbət». «Azərbaycan», 2000, №6.
12. Yoloğlu Güllü. Tanrı axtarışında olan yazıçı. «Xalq» qəzeti, 1999, 26 yanvar.

¹ Mahmud Əli. Ç.Aytmatov: biz nəhəng türk ağacının qolları, budaqlarıyıq. (Ç.Aytmatovla müsahibə) «Ədalət», 2006, 24 mart, səh.5

MÜNDƏRİCAT

<i>Əlişir Nəvainin həyat və yaradıcılığı.....</i>	<i>3</i>
<i>İsmayıl Qaspiralının həyatı, dövrü, mühiti, bədii nəsr və publisistikası.....</i>	<i>20</i>
<i>Nazim Hikmət poeziyasının mövzu və ideyası.....</i>	<i>51</i>
<i>XX əsrin birinci yarısında Türkiyə türk ədəbiyyatının ümumi xarakteristikası.....</i>	<i>74</i>
<i>Rəşad Nuri Güntəkinin dövrü, həyatı və hekayə yaradıcılığı.....</i>	<i>96</i>
<i>Ç.Aytmatovun 60-cı illər bədii nəsr.....</i>	<i>122</i>

Nəşriyyatın direktoru:
Texniki redaktor:
Korrektorlar:

H.Hacıyev
R.Əliyeva
G.İsmayılova
G.Məmmədova

Çapa imzalanmış 06.01.2010-cu il
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 10
Sifariş 3, sayı 500, qiyməti sərbəst
ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyov küçəsi, 34
Tel: 493-74-10

Axf-255840